

ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่าง-tierณปริญญากับวิปัสสนาญาณ
ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
A STUDY OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE INVESTIGATING
KNOWLEDGE AND THE INSIGHT KNOWLEDGE IN
INSIGHT MEDITATION PRACTICE

พระครูสุวรรณธีรวงศ์ (ทองดี ธีรวโส)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๘

ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างตีรณปริญาทักบวิปัสสนาญาณ
ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

พระครูสุวรรณธีรวงศ์ (ทองดี ธีรวโส)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๘

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**A Study of the Relationship between the Investigating Knowledge and
the Insight Knowledge in Insight Meditation Practice**

Phrakhru Suwantherawong (Thongdi Dhīravaṅso)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)
Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand
C.E. 2015

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย
เรื่อง “ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างตีรณปริญาภักวีปีสสนาญาณในการปฏิบัติวิปีสสนา
ภาวนา” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา
วิปีสสนาภาวนา

(พระมหาสมบุญ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบบัณฑิตวิทยาลัย

ประธานกรรมการ

(พระมหาสมบุญ วุฑฒิกโร, ดร.)

กรรมการ

(พระมหาบุญศรี ญาณวฑฒโต, ผศ.ดร.)

กรรมการ

(พระมหาสันติ นาควโร, ดร.)

กรรมการ

(ผศ.ดร.สุเทพ พรมเลิศ)

คณะกรรมการควบคุมบัณฑิตวิทยาลัย

พระมหาสันติ นาควโร, ดร.
ผศ.ดร.สุเทพ พรมเลิศ

ประธานกรรมการ

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระครูสุวรรณธีรวงศ์)

ชื่อวิทยานิพนธ์ : ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างตริณปริญญากับวิปัสสนาญาณในการปฏิบัติ
วิปัสสนาภาวนา

ผู้วิจัย : พระครูสุวรรณธีรวงศ์ (ทองดี ธีรวโส)

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์
: พระมหาสันติ นาควโร (สันติธราภรณ์), ป.ธ. ๙, M.A., Ph.D. (Sanskrit Literature)
: ผศ.ดร.สุเทพ พรหมเลิศ, ป.ธ. ๙, พธ.บ., ศศ.ม., พธ.ด. (พระพุทธศาสนา)

วันสำเร็จการศึกษา : ๓/มีนาคม/๒๕๕๙

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์นี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพื่อศึกษาตริณปริญญาและวิปัสสนาญาณ ๑๖ และเพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างตริณปริญญากับวิปัสสนาญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทและเอกสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง รวบรวม สรุป วิเคราะห์ เรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา ตรวจสอบโดยผู้เชี่ยวชาญ จากการศึกษพบว่า

วิปัสสนาภาวนา คือ การปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งในไตรลักษณ์ ตามหลักมหาสติ-ปัฏฐาน โดยการกำหนดรู้ กาย เวทนา จิต ธรรม หรือโดยย่อได้แก่ การกำหนดรู้รูปนาม อันเป็นผลก่อให้เกิดวิปัสสนาญาณตามลำดับ

ตริณปริญญา กำหนดรู้ด้วยการพิจารณา เป็นปริญญาต่อเนื่องมาจากญาณตริณปริญญาและส่งผลให้เกิดปัญหานปริญญา คัมภีร์อรรถกถาปปัญจสุทนี มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ ว่า พิจารณา กลาปะเป็นต้น มีอนุโลมญาณเป็นที่สุด แต่ไม่เด่นชัดนัก ที่เด่นชัดปรากฏโดยทั่วไปคือ กลาปะสัมมสน-ญาณ และอุทยัพพญาณเป็นภูมิของตริณปริญญา วิปัสสนาญาณ หมายถึงการพิจารณารูปนามเป็นไตรลักษณ์ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ตั้งแต่การพิจารณาที่นามรูปปัจจุเจตมญาณ เป็นต้น มีปัจจุ-เวกขณญาณเป็นที่สุด

ความสัมพันธ์ระหว่างตริณปริญญากับวิปัสสนาญาณ ปัญญาพิจารณารูปนามเป็นไปในกลาปะ-สัมมสนญาณ เป็นต้น มีอนุโลมญาณเป็นที่สุด คือ พิจารณาเห็นการเกิดขึ้นและดับไป ทำลายไป เป็นของน่ากลัว ทำให้ละเสีย แตกสลาย ทำลายไป เต็มไปด้วยทุกข์โทษต่าง ๆ เป็นของน่าเบื่อหน่าย จึงใคร่พ้นไปเสียจากรูปนามเหล่านี้ เมื่อจิตรู้เท่าทันรูปนามอารมณ์ที่ถูกจะดับไป หายไป แต่จิตปราศจากความสะดุ้งกลัวในรูปนาม ปราศจากการเห็นโทษของรูปนาม ปราศจากความเบื่อหน่ายในรูปนาม ปราศจากความหลุดพ้นจากรูปนาม ปราศจากทุกข์ ปราศจากสุข ปราศจากความยินดี ปราศจากความยินร้าย มีเพียงจิตที่เป็นกลางวางเฉยต่อทุก ๆ อารมณ์ และกำหนดรู้ได้ดีเสมอทั้งจนก้าวเข้าสู่อนุโลมญาณตามลำดับ

Thesis Title : A Study of the Relationship between the Investigating Knowledge and the Insight Knowledge in Insight Meditation Practice

Researcher : Phrakhru Suwantherawong (Thongdi Dhīravamso)

Degree : Master of Arts (Vipassana Meditation)

Thesis Supervisory Committee

: Phramaha Santi Nāgavaro (Santitharangkoon), Pali IX, M.A., Ph.D. (Sanskrit Literature)

: Assist. Prof. Dr. Suthep Promlert, Pali IX, B.A., M.A., Ph.D. (Buddhist Studies)

Date of Graduation : 3/March/2016

Abstract

This thesis has three objectives; of the insight meditation practice, to study of investigating knowledge and the sixteen insight knowledge, and to study of the relationship between the investigating knowledge and insight knowledge in insight meditation practice. Clarified data are taken from the Theravada Buddhist scriptures and other related documents, then composed, summarized, analyzed, explained in details, corrected and verified by Buddhist scholars. From the study it found that;

Insight meditation development was the practice for wisdom development in order to realize three common characteristics of all formations based on the principle of four foundation of mindfulness (Mahāsatiṭṭhāna) through contemplation on body, feeling, mind and mental objects. These objects of contemplation were summarized into the Matter (Rūpa) and Mind (Nāma) contemplating which led to insight knowledge respectively.

Investigating knowledge was contemplation with clear observing. It was knowledge after the full knowledge as the known and causing the rise of the full knowledge as abandoning. Papancaśūdanī commentary explained that it was contemplation on lump (Kalāpa) etc. with conformity-knowledge (Anulomañāna) as final but it was not quite clear. The clear and domain were knowledge of comprehending mentality-materiality as impermanent, unsatisfactory and not-self

(Sammāsanañāṇa) and knowledge of contemplation on rise and fall which were the bases of investigating knowledge, so insight knowledge signified to the observing name and forms with three common characteristics; impermanence, suffering and non-self which started from knowledge of the delimitation of mentality-materiality and so on at the beginning and reached to final knowledge, that was knowledge of reviewing at the end.

The relationship between investigating knowledge and insight knowledge the wisdom considered in Kalāpa Sammāsanañāṇa and has Anulomañāṇa as final which is the consideration of the rising and falling destroying scary broken and full of punishment boring and would like to escape from these form and name. When mind see through a trick of form and name the knotting temperament will be disappear. Mind become unfear in form and name, without seeing the penalty of form and name, without boring in form and name, without release in form and name, without suffering without happiness, without pleasure, without displeasure. There is only mind which being equanimity to all temperament and knotting very well until enter to Anulomanāṇa respectively.

กิตติกรรมประกาศ

เกล้า ๆ ขอประทานโอกาสกราบขอบพระคุณ ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร, ป.ธ. ๙, Ph.D., ศาสตราจารย์พิเศษ) กรรมการมหาเถรสมาคม, เจ้าคณะใหญ่หนกลาง, ประธานกรรมการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ และรองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เป็นอย่างสูง ที่พระเดชพระคุณฯ ได้เมตตาเปิดหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนาขึ้น เพื่อให้โอกาสผู้ศึกษาเข้ามาศึกษาปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นระยะเวลา ๗ เดือน ส่งผลให้มีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเผยแผ่ไปทั่วประเทศ โดยพระเดชพระคุณฯ ได้เมตตาอนุเคราะห์ในเรื่องค่าใช้จ่ายต่าง ๆ ทั้งที่พักและอาหารตลอดระยะเวลาปฏิบัติ

ขอขอบพระคุณคณะพระวิปัสสนาจารย์ชาวพม่า มีท่านวชิรปาณีเป็นประธาน ที่แนะนำการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นเวลา ๔ เดือน ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม ธรรมโมลี จังหวัดนครราชสีมา พระราชสิทธิอาจารย์ ประธานสงฆ์วัดนาหลวง ที่มอบโอวาทธรรมนำปฏิบัติจุดดวงตาวัดนาหลวง จังหวัดอุดรธานี เป็นเวลา ๑ เดือน และท่านสยาดอกัททันตะ อู ชฎิละ เจ้าสำนักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา มหาสิลาสณยกต่า ที่แนะนำหลักการปฏิบัติและสอบแก้กรรม ณ วัดมหาสิ กรุงย่างกุ้ง ประเทศสหภาพเมียนมาร์ ในระยะ ๒ เดือนสุดท้ายแห่งการปฏิบัติ

วิทยานิพนธ์นี้สำเร็จลงได้ด้วยดี เพราะได้รับความเมตตาอนุเคราะห์ช่วยเหลือจากบุคคลหลายฝ่าย กล่าวคือ คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ทั้งสองท่าน ได้แก่ พระมหาสันติ นาควโร,ดร. และ ผศ.ดร.สุเทพ พรหมเลิศ ซึ่งได้ให้ความรู้และคำปรึกษาแนะนำในการแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ ในการทำวิทยานิพนธ์ให้มีความสมบูรณ์ และคณาจารย์ ผู้บริหาร เจ้าหน้าที่บัณฑิตวิทยาลัย และวิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ผู้เกี่ยวข้องทุกรูป ทุกท่าน

ปัญญานิสงส์ที่เกิดจากวิทยานิพนธ์นี้ ผู้ศึกษาขอน้อมถวายบูชาคุณพระรัตนตรัย และขอมอบถวายเป็นธรรมบรณการแต่บิดามารดา คุณครู อุปัชฌาย์ อาจารย์ที่ประสิทธิ์ประสาทคุณงามความดีและความรู้ ตลอดถึงท่านผู้มีอุปการคุณทุกท่าน

พระครูสุวรรณธีรวงศ์ (ทองดี ธีรวโส)
วันที่ ๓ เดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๙

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	(๑)
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	(๒)
กิตติกรรมประกาศ	(๔)
สารบัญ	(๕)
สารบัญตาราง	(๘)
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	(๙)
บทที่ ๑ บทนำ	
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๓
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๘
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๘
บทที่ ๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๙
๒.๑ ความเป็นมาของวิปัสสนาภาวนา	๙
๒.๒ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา	๑๐
๒.๒.๑ วิธีการปฏิบัติวิปัสสนา ๔ ประการ	๑๓
๒.๒.๒ ธรรมอันเป็นปัจจัยให้เข้าถึงวิปัสสนาญาณ	๑๖
๒.๓ อารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา	๑๗
๒.๔ ภูมิของวิปัสสนาภาวนา	๑๗
๒.๔.๑ ขั้นที่ ๕	๑๙
๒.๔.๒ อายตนะ ๑๒	๒๒
๒.๔.๓ ธาตุ ๑๘	๒๔
๒.๔.๔ อินทรีย์ ๒๒	๒๗
๒.๔.๕ อริยสัจ ๔	๒๘
๒.๔.๖ ปฏิจจนุปบาท	๓๒

เรื่อง	หน้า	
๒.๕	สรุปท้ายบท	๓๘
บทที่ ๓	ตีรณปริญาและวิปัสสนาญาณ ๑๖	๔๐
๓.๑	ตีรณปริญา	๔๐
๓.๑.๑	ความหมายของตีรณปริญา	๔๐
๓.๑.๒	วิธีการพิจารณาแบบตีรณปริญา	๔๑
๓.๑.๓	ความแตกต่างระหว่างตีรณปริญากับปริญาอื่นๆ	๔๓
๓.๒	วิปัสสนาญาณ ๑๖	๔๕
๓.๒.๑	ความหมายของวิปัสสนาญาณ	๔๕
๓.๒.๒	ญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ	๔๖
๓.๒.๓	ญาณที่ ๒ ปัจจยปริคคหญาณ	๔๙
๓.๒.๔	ญาณที่ ๓ สัมมสนญาณ	๕๓
๓.๒.๕	ญาณที่ ๔ อุทยัพพญาณ	๕๕
๓.๒.๖	ญาณที่ ๕ ภังคานุปัสสนาญาณ	๕๘
๓.๒.๗	ญาณที่ ๖ ภัยตูปัญฐานญาณ	๖๒
๓.๒.๘	ญาณที่ ๗ อาทีนญาณ	๖๔
๓.๒.๙	ญาณที่ ๘ นิพพิทาญาณ	๖๖
๓.๒.๑๐	ญาณที่ ๙ มุญจितุกัมมตาญาณ	๗๐
๓.๒.๑๑	ญาณที่ ๑๐ ปฏิสังขญาณ	๗๑
๓.๒.๑๒	ญาณที่ ๑๑ สังขารุเปกขาญาณ	๗๔
๓.๒.๑๓	ญาณที่ ๑๒ อนุลอมญาณ	๗๗
๓.๒.๑๔	ญาณที่ ๑๓ โคตรภูญาณ	๘๐
๓.๒.๑๕	ญาณที่ ๑๔ มรรคญาณ	๘๒
๓.๒.๑๖	ญาณที่ ๑๕ ผลญาณ	๘๖
๓.๒.๑๗	ญาณที่ ๑๖ ปัจจเวกขณญาณ	๘๖
๓.๓	สรุปท้ายบท	๘๘
บทที่ ๔	ความสัมพันธ์ระหว่างตีรณปริญากับวิปัสสนาญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๙๒
๔.๑	ความสัมพันธ์ระหว่างตีรณปริญากับสัมมสนญาณ	๙๒
๔.๒	ความสัมพันธ์ระหว่างตีรณปริญากับอุทยัพพญาณ	๙๔
๔.๓	ความสัมพันธ์ระหว่างตีรณปริญากับภังคญาณ	๑๐๐

เรื่อง	หน้า
๔.๔ ความสัมพันธ์ระหว่างตีรณปริญญากับภยตูปัญฐานญาณ	๑๐๑
๔.๕ ความสัมพันธ์ระหว่างตีรณปริญญากับอาทีนวญาณ	๑๐๒
๔.๖ ความสัมพันธ์ระหว่างตีรณปริญญากับนิพพิทาญาณ	๑๐๔
๔.๗ ความสัมพันธ์ระหว่างตีรณปริญญากับมฺหุจิกกัมยตาญาณ	๑๐๕
๔.๘ ความสัมพันธ์ระหว่างตีรณปริญญากับปฏิสังขานญาณ	๑๐๖
๔.๙ ความสัมพันธ์ระหว่างตีรณปริญญากับสังขารุเปกขาญาณ	๑๐๗
๔.๑๐ ความสัมพันธ์ระหว่างตีรณปริญญากับอนุโลมญาณ	๑๐๘
๔.๑๑ สรุปท้ายบท	๑๐๙
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๑๑๒
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๑๒
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๑๗
บรรณานุกรม	๑๑๘
ประวัติผู้วิจัย	๑๒๑

สารบัญตาราง

ตาราง	หน้า
ตารางที่ ๑ โครงสร้างวิปัสสนาภูมิ ๖	๑๙
ตารางที่ ๒ การสังเคราะห์ขั้นที่ ๕ เป็นรูป - นาม	๒๑
ตารางที่ ๓ การสังเคราะห์อายตนะภายในลงในรูป - นาม	๒๔
ตารางที่ ๔ การสังเคราะห์อายตนะภายนอกลงในรูป - นาม	๒๔
ตารางที่ ๕ การสังเคราะห์ธาตุ ๑๘ เป็นรูป - นาม	๒๖
ตารางที่ ๖ อินทรีย์ ๒๒ ในสภาวะแห่งรูป - นาม	๒๗
ตารางที่ ๗ มัคคสังเคราะห์ลงใน ศีล สมาธิ ปัญญา	๓๑
ตารางที่ ๘ ปัจจัยแห่งปัจจุสมุปบาท	๓๖
ตารางที่ ๙ การพิจารณาผัสสะด้วยไตรณปริยญา	๔๒
ตารางที่ ๑๐ อุปมาอสรพิษ	๖๘
ตารางที่ ๑๑ อุปมาด้วยบุรุษผู้จับปลา	๗๔
ตารางที่ ๑๒ สรุปลวิปัสสนาญาณ ๑๖	๘๙
ตารางที่ ๑๓ สรุปลความสัมพันธ์ไตรณปริยญยากับวิปัสสนาญาณ	๑๑๑

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อที่เกี่ยวข้องกับพระไตรปิฎก

วิทยานิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช ๒๕๓๙ มีหลักการใช้คำย่อชื่อพระไตรปิฎก โดยเริ่มจากอักษรย่อชื่อ คัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้แล้วตามด้วยเล่ม/ข้อ/หน้า ตามลำดับ เช่น

- ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๔๙/๕๖. หมายถึง หมายถึง สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสมภิทามคค ปาลี พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่มที่ ๓๑ ข้อที่ ๔๙ หน้าที่ ๕๖

- ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๙/๗๗. หมายถึง สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสมภิทามรรค พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๓๑ ข้อที่ ๔๙ หน้าที่ ๗๗

พระวินัยปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	
วิ.ม. (ไทย)	= วินัยปิฎก	มหาวิมังค์	(ภาษาไทย)
วิ.ม. (ไทย)	= วินัยปิฎก	มหาวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	
ที.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค (ภาษาไทย)
ที.ป. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎีกาวรรค (ภาษาไทย)
ม.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลป็นณาสก์ (ภาษาไทย)
ม.อ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อุปริป็นณาสก์ (ภาษาไทย)
ส.ส. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สคาถววรรค (ภาษาไทย)
ส.นิ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	นิทานววรรค (ภาษาไทย)
ส.ข. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ขันธวารววรรค (ภาษาไทย)
ส.สพ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สหยตนววรรค (ภาษาไทย)
ส.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวารววรรค (ภาษาไทย)
อง.จตุกก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	จตุกกนิบาต (ภาษาไทย)
อง.ปญจก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ปัญจกนิบาต (ภาษาไทย)
ขุ.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิเทศ (ภาษาไทย)
ขุ.จ. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จุฬนิเทศปาลี (ภาษาบาลี)
ขุ.จ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จุฬนิเทศ (ภาษาไทย)
ขุ.ป. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฏิสมภิทามคคปาลี (ภาษาบาลี)
ขุ.ป. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฏิสมภิทามรรค (ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	
อภิ.สง. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก	วิภังค์	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา

อรรถกถาภาษาไทย ใช้พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม พ.ศ. ๒๕๔๖ ฉบับ มหามกุฏราชวิทยาลัย ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๙/๒๕๕๗ มีหลักการใช้คำย่อชื่อพระไตรปิฎกและอรรถกถา โดยเริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้แล้วตามด้วยเล่มที่/เล่ม/ภาค/ตอน/หน้า ตามลำดับ เช่น

ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/๒/-/๒๙๘.

หมายถึงอรรถกถาแปล ทีฆนิกาย อรรถกถาสุมังคลวิลาสินี มหาวรรค เล่มที่ ๑๔ เล่ม ๒ ภาค ๒ ตอน - หน้า ๒๙๘.

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	
ที.สี.อ. (ไทย)	= ทีฆนิกาย	สุมังคลวิลาสินี	สีลขันธวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
ที.ม.อ. (ไทย)	= ทีฆนิกาย	สุมังคลวิลาสินี	มหาวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
ที.ปา.อ. (ไทย)	= ทีฆนิกาย	สุมังคลวิลาสินี	ปาฎีกาอรรถกถา (ภาษาไทย)
ม.ม.อ. (ไทย)	= มัชฌิมนิกาย	ปปัญจสูทนี	มูลปณณาสก์อรรถกถา (ภาษาไทย)
สั.ส.อ. (ไทย)	= สังยุตตนิกาย	สารัตถปกาสินี	สคาถวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
สั.ส.พ.อ. (ไทย)	= สังยุตตนิกาย	สารัตถปกาสินี	สหายนวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
อง.เอกก.อ. (ไทย)	= อังคุตตรนิกาย	มโนรลปุรณี	เอกกนิบาตอรรถกถา (ภาษาไทย)
ขุ.ธ.อ. (ไทย)	= ขุททกนิกาย	ธรรมบทอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.เถร.อ. (ไทย)	= ขุททกนิกาย	ปรมัตถทีปนี	เถรคาถาอรรถกถา (ภาษาไทย)
ขุ.ม.อ. (ไทย)	= ขุททกนิกาย	สัทธัมมปัชโชติกา	มหานิเทศอรรถกถา (ภาษาไทย)
ขุ.ป.อ. (ไทย)	= ขุททกนิกาย	สัทธรรมปกาสินี	ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)

ค. คำย่อภาษาไทย

ม.ป.ป.	= ภาษาไทยใช้	ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์
ม.ป.ท.	= ภาษาไทยใช้	ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

การศึกษาทั้งหลายที่มีตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันมุ่งไปสู่กระบวนการแสวงหาความรู้เพื่อความหลุดพ้นแห่งชีวิต คือการดับทุกข์ของรูปนาม ชั้นที่ ๕ ผู้ดับทุกข์บุคคลแรกคือพระพุทธเจ้าทรงอุบัติมาเพื่อแสดงธรรมสั่งสอนโปรดเวไนยสัตว์ และชี้ทางให้ปฏิบัติเพื่อออกไปจากสังสารวัฏตามอริยาศัยของบุคคลนั้น ๆ และทั้งนี้ในปัจจุบันก็มีผู้ที่นิยมการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนากันอยู่มาก แต่ก็ยังไม่เข้าใจหรือมีความรู้ในการปฏิบัติเพียงพอ ทั้งยังติดข้องอยู่กับทฤษฎีว่า อย่างนั้นถูกอย่างนี้ผิด เป็นต้น ในโลกปัจจุบันได้มีการปฏิบัติธรรมเกิดขึ้นในยุคนี้มากมาย เพราะมนุษย์ต้องการแสวงหาความพ้นทุกข์ ทุกข์ที่เกิดจากการเกิด แก่ เจ็บ ตาย อันเป็นต้นเหตุแห่งทุกข์ คือตัณหา เป็นสมุทัยสัง ผู้ปฏิบัติธรรมที่ต้องการจะพ้นจากทุกข์ต้องมีหลักในการปฏิบัติ

หลักธรรมของการปฏิบัติที่พระองค์ได้ทรงตรัสสอนเหล่าสาวกทั้งหลายย่อมแตกต่างกันไปตามจริตและอุปนิสัยในการปฏิบัติของการเจริญสติ ที่สำคัญมีอยู่ ๒ ประการ คือ สมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน โดยมุ่งหมายสมถะ คือความสงบ มีอารมณ์เป็นสมาธิแนบแน่น เรียกว่าฌาน ส่วนวิปัสสนากัมมัฏฐาน ต้องใช้รูปนามเป็นอารมณ์ โดยการอบรมจิตให้เห็นตามความเป็นจริง เพื่อให้จิตเห็นสภาวะไตรลักษณ์ โดยกำหนดพิจารณาสังขารตามความเป็นจริง เรียกว่าปัญญาสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา การปฏิบัติตามแนวทางสติปัฏฐาน ๔ อันจะเป็นการนำเข้าสู่ญาณเบื้องสูงตามลำดับ พระองค์ได้ทรงแสดงหลักสติปัฏฐาน ๔ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาให้เหล่าพุทธบริษัทเลือกปฏิบัติตามเพื่อความหลุดพ้นออกจากทุกข์สมดังที่มาในมหาสติปัฏฐานสูตรตรัสไว้กับชาวกัมมาธัมมะ ในกुरुชนบท^๑ นี้เป็นวิธีปฏิบัติให้ถึงความหลุดพ้นมีความว่า ทางสายนี้เป็นทางสายเอก เป็นทางสายเดียวเท่านั้น เป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อความดับทุกข์ และโทมนัส บรรลุอุริยมรรค อริยผล เพื่อรู้แจ้งแห่งพระนิพพาน ได้แก่การปฏิบัติวิปัสสนาตามสติปัฏฐาน ๔

ในการปฏิบัติวิปัสสนาญาณตั้งแต่ญาณต้น มีรูปนามเป็นอารมณ์ เห็นชัดประจักษ์แยก รูปนามเป็นอารมณ์ได้ จนถึงญาณที่มีปัญญาพิจารณากำหนดรู้อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอกก็ดีโดยกำหนดความเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ญาณนี้เรียกว่าสัมมสนญาณ เมื่อกำหนดรูปโดยความเป็นอนัตตา ในญาณนี้มีความสัมพันธ์เกี่ยวกับปัญญาพิจารณารอบรู้ ๓ ชั้น

^๑ ที.ม (ไทย) ๑๐/๓๗๒/๓๐๑., ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๐๖/๑๐๑.

กล่าวคือ ญาตปริยญา ขั้นรู้จักทุกข์ของชั้น ๕ ตีรณปริยญา ขั้นรู้จักพิจารณาทุกข์ในอริยสัจ ๔ ปหานปริยญา ชั้นละสมุทัยอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ในการละสมุทัยต้องใช้ปัญญาชั้นกำหนดพิจารณาไตรลักษณ์ เมื่อปัญญาที่ประจักษ์ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมที่ปรากฏโดยสภาพไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ด้วยนามรูปปัจเจกญาณ เป็นต้นไป เป็นพื้นฐานให้น้อมพิจารณาลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมอื่น ๆ แก่กล้าขึ้น รอบรู้ขึ้นตามลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมที่ได้ประจักษ์แล้ว จากประสบการณ์ของตนเองแล้วย่อมอนุมานรู้ลักษณะดังกล่าวของรูปนามที่ตนมิได้ประจักษ์ในสัมมสนญาณ^๒ แล้วทำให้พิจารณาผัสสะ เห็นเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ทนได้ยาก บังคับบัญชาไม่ได้ อันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เกิดขึ้นแล้วดับไป หากความเข้มแข็งไม่ได้ เป็นโทษ เป็นของที่ต้องสละออกไป นี้เรียกว่า ตีรณปริยญา^๓ อันจะเป็นการนำไปสู่ปหานปริยญาสืบไป

เมื่อปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ จนเกิดวิปัสสนาญาณ ยังต้องอาศัยปริยญา เพราะว่าปริยญาเป็นองค์ของการกำหนดรู้ทำความเข้าใจโดยครบถ้วน^๔ การปฏิบัติกำหนดพิจารณารู้รอบในชั้น ๕ ประกอบการมีโยนิโสมนสิการในชั้นตีรณปริยญาทำให้เห็นสามัญลักษณะของรูปนามตามสภาวะที่เกิดขึ้นอยู่เฉพาะหน้าติดต่อกันไม่ขาดสาย ปัญญาที่กำหนดรู้ในสังขารธรรมที่เกิดอยู่เฉพาะหน้าสภาวะวิปัสสนาญาณที่กำหนดพิจารณาเห็นไตรลักษณ์ด้านรูปธรรม คือ พิจารณาความยึดถือและปล่อยวาง ความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย รูปที่เกิดจากอาหาร ฤดู กรรม สมุฏฐาน และรูปธรรมตา^๕ ด้านนามธรรม คือ กำหนดรู้นามธรรมโดยความเป็นกลุ่ม เป็นคู่ เป็นไปโดยขณะ โดยลำดับ เพิกขณัฐเพิกขมานะ ความสิ้นไปแห่งความใคร่^๖

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงทำการศึกษาเรื่องศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างตีรณปริยญากับวิปัสสนาญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพื่อพิจารณาปรากฏแจ้งชัดในรูปนามชั้น ๕ อาการของไตรลักษณ์มีการเกิดดับแปรปรวนไปตามเหตุปัจจัย ปัญญาที่ประจักษ์ของอาการเกิดดับมุ่มมั่นในพละกำลังของปัญญาจนเป็นตีรณปริยญา เห็นรูปนามมีอาการเกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไปไม่ขาดสายจนเข้าสู่อุทยัพพญาณอย่างแก่ เพียรต่อไปตามกำหนดรูปนาม เห็นการแตกดับโดยฝ่ายเดียวเข้าสู่ญาณเบื้องสูงที่สามารถน้อมนำมาเป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนาภาวนาก้าวหน้าเข้าสู่ปหานปริยญาเพื่อเป็นแนวทางแห่งการบรรลุมรรค ผลต่อไป

^๒ พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๗๕.

^๓ พ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๓/๖๔.

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๒๐๘.

^๕ พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธี, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๕.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๒.

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาไตรณปริยญาและวิปัสสนาญาณ ๑๖
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างไตรณปริยญากับวิปัสสนาญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๒ ไตรณปริยญาและวิปัสสนาญาณ ๑๖ เป็นอย่างไร
- ๑.๓.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างไตรณปริยญากับวิปัสสนาญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) เกี่ยวกับการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างไตรณปริยญากับวิปัสสนาญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตการวิจัยเป็นสองส่วน คือ ขอบเขตด้านเอกสารเพื่อกำหนดเอกสารที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ และขอบเขตด้านการศึกษาเพื่อกำหนดขอบเขตเนื้อหาประเด็นต่าง ๆ ที่จะศึกษาในการวิจัยครั้งนี้ มีรายละเอียดดังนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเอกสาร

ในงานวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยแบ่งเอกสารสำหรับการวิจัยออกเป็น ๒ ส่วน เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๐๐ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ และอรรถกถาภาษาไทย จากพระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๙/๒๕๕๗ และคัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค

เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ผู้วิจัยใช้เอกสาร หนังสือ งานวิจัย และตำราของพระเถระ นักปราชญ์ ผู้เชี่ยวชาญและนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านเนื้อหา

ผู้วิจัยกำหนดขอบเขตการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างไตรณปริยญากับวิปัสสนาญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา และประเด็นที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ระหว่างไตรณปริยญากับวิปัสสนา

ญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ การปฏิบัติวิปัสสนา หมายถึง การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดสภาวะของสังขารตามความเป็นจริง

๑.๕.๒ ตีรณปริญา หมายถึง ปัญญาที่พิจารณาลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏโดยเสมอกัน โดยรอบรู้ ไม่เจาะจงฝึกใฝ่มุ่งหวังนามธรรมและรูปธรรมใดโดยเฉพาะ เพราะรู้ลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏจนทั่วทั้ง ๖ ทวาร ความสมบูรณ์ของปัญญาที่รู้ชัดในความเสมอกันของนามธรรมและรูปธรรมทำให้ประจักษ์การเกิดขึ้นและดับไปของนามธรรมและรูปธรรม

๑.๕.๓ วิปัสสนาญาณ หมายถึง ญาณของวิปัสสนา ได้แก่ นามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจยปริคคหญาณ สัมมสนญาณ อุทกัพพญาณ ภัคญาณ ภยตูปัญฐานญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มุญจितุกัมมตาญาณ ปฏิสังขญาณ สังขารุเพกขญาณ อนุโลมญาณ โคตรภูญาณ มรรคญาณ ผลญาณ ปัจจเวกชนญาณ

๑.๕.๔ ไตรลักษณ์ หมายถึง ลักษณะที่เสมอกันของสังขาร ๓ ประการ ประกอบด้วย อนิจจตา ความไม่เที่ยง ทุกขตา ความเป็นทุกข์ อนตตตา ความไม่ใช่ตัวตน

๑.๕.๕ ความสัมพันธ์ หมายถึง ความสัมพันธ์ระหว่างตีรณกับวิปัสสนาญาณมี กลาปสัมมสนญาณ อุทกัพพญาณ ภัคญาณ ภยตูปัญฐานญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มุญจितุกัมมตาญาณ ปฏิสังขญาณ สังขารุเพกขญาณ อนุโลมญาณ

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ ผู้วิจัยได้ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เรื่อง การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างตีรณปริญยากับวิปัสสนาญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยแบ่งเอกสารออกเป็นสองส่วน คือ เอกสารชั้นปฐมภูมิ ประกอบด้วยคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค และเอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ หนังสือตำรา บทความ เอกสารทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย มีรายละเอียดดังนี้

๑.๖.๑ เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๑.๑ คัมภีร์พระไตรปิฎก มัชฌิมนิคาย มูลปินณาสก์ มูลปริยายสูตร มีเนื้อความกล่าวถึง ตีรณปริญา สรุปความได้ว่า บุคคลผู้มิได้สดับย้อมรู้ตามความจำถึงสิ่งต่างๆ แล้วยึดถือว่าเป็นของเราเพราะไม่ได้กำหนดรู้ตามความเป็นจริงของสิ่งนั้น ๆ^๗ ไม่ได้กำหนดรู้ พิจารณาเห็นว่า ‘ปฐวี

^๗ ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒/๓.

ธาตุมีอาการ ๔๐ คือ อาการไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นต้น หรือได้แก่ พิจารณาภาสยะ (ความเป็นกลุ่มก้อน) เป็นต้น พิจารณาอนุโลมญาณเป็นที่สุด เพราะตรีนปริยญาณนี้ไม่มีแก่ปุถุชน เขาจึงกำหนดหมายและยินดีปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ^๘

๑.๖.๑.๓ คัมภีร์พระไตรปิฎก ขุททกนิกาย มหานิเทศ คุหฺฏฐกสูตรตนิทเทส มีเนื้อความว่า “ การกำหนดรู้พิจารณาผัสสะต่าง คือ นักปราชญ์ทำสิ่งที่รู้แล้วให้ปรากฏอย่างนี้แล้ว พิจารณาผัสสะ คือพิจารณาโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นดุจหัวฝี เป็นดุจลูกศร ... เป็นเหตุเกิดทุกข์ ตั้งอยู่ไม่ได้ หากความแค้นขึ้นไม่ได้ เป็นโทษ เป็นของที่ต้องสลัดออกไป นี่ชื่อว่าตรีนปริยญาณ”^๙

๑.๖.๑.๔ คัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค มีเนื้อความกล่าวถึงการกำหนดรู้ สรุบได้ว่าการกำหนดรู้สังขจะ ๓ เป็นอันทำก่อนแล้วด้วยญาณชั้นโลกียะเท่านั้น คือ การกำหนดรู้ทุกข์สังข ด้วย การกำหนดรู้รูปนามอันทำมาก่อนแล้วในทวิภูตวิสุทธิ รู้สมุทัยด้วยการกำหนดรู้ปัจจัย อันทำมาแล้วใน กังขาวิตรณวิสุทธิ การกำหนดรู้มคคสังขด้วยการจำกัดเพียงแต่มรรคโดยชอบ^{๑๐}

๑.๖.๒ เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๒.๑ สมเด็จพระญาณสังวร ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “โสฬสปัญหา” สรุบความได้ว่า การกำหนดรู้ให้รู้จักว่าต้นเหตุเป็นเหตุให้เกิดทุกข์จริง คือพิจารณาว่าต้นเหตุเกิดขึ้นจากอะไรและมีโทษอย่างไร จะละอย่างไรเพื่อให้เห็นไตรลักษณ์^{๑๑}

๑.๖.๒.๒ พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถร ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “วิปัสสนาที่ปณีฎีกา” สรุบความได้ว่า ตั้งแต่สัมมสนญาณจนถึงอุทยัพพญาณเป็นภูมิของตรีนปริยญาณ เพราะในระหว่างนี้เป็นการแทงตลอดสามัญลักษณ์โดยเฉพาะ^{๑๒}

๑.๖.๒.๓ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ์) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “วิปัสสนากัมมัฏฐาน” ใจความในวิสุทธิ ๗ ว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ โดยใจความได้แก่ญาณที่ ๓ คือสัมมสนญาณ เข้าเขตญาณที่ ๔ อ่อน ๆ อุปกิเลสของวิปัสสนา จะเกิดขึ้นทำให้วิปัสสนาญาณเศร้าหมอง มีอยู่ ๑๐ อย่าง คือ โภกาส ปิติ ปัสสัทธิ สุข ครัทธา วิริยะ สติ ญาณ อุเบกขา นิกันติ เมื่ออุปกิเลสเหล่านี้เกิดขึ้น

^๘ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒/๓.

^๙ ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๓/๖๔.

^{๑๐} พระพุทธโฆสเถร รจนา, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทธนาเพรสจำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๗๐.

^{๑๑} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช, **โสฬสปัญหา**, พิมพ์ในวารสารเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช ๕ ธันวาคม ๒๕๓๐, หน้า ๑๖๗.

^{๑๒} พระภิกษุทันตะ อาสภเถร ธัมมาจริยะ, **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๗๙.

ผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานพึงกำหนดรู้ว่า รู้หรือเห็นในอุปกิเลสนั้นหายไปได้โดยรวดเร็ว ไม่หลงติดอยู่^{๑๓}

๑.๖.๒.๔ จิตวณโณ ภิกขุ ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “วิปัสสนาภาวนา” มีเนื้อความกล่าวถึงหลักในการเจริญวิปัสสนา สรุปได้ว่า ให้มีสติตามนามรูปให้ทัน ให้ได้ในปัจจุบันธรรม จะทำให้กิเลสแทรกยาก แต่ถ้าผลอกิเลสจะแทรกทันที เมื่อสติตามทันรูปนามดีแล้ว ให้กำหนดให้ทันว่าอะไรเป็นรูป อะไรเป็นนาม ให้กำหนดรู้ไตรลักษณ์ให้ชัดยิ่งขึ้น^{๑๔}

๑.๖.๒.๕ สุจินต์ บริหารวนเขตต์ ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “ปรมัตถธรรมสังเขป” ใจความกล่าวถึง ตีรณปริยญาว่า ปัญญาที่พิจารณาลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏโดยเสมอกัน โดยรอบรู้ ไม่เจาะจงฝึกใฝ่มุ่งหวังนามธรรมและรูปธรรมใดโดยเฉพาะ เพราะรู้ลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏจนทั่วทั้ง ๖ ทวาร^{๑๕}

๑.๖.๓ เอกสารรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๓.๑ พระอำนวยการศิลป์ สีสลั้วโร (เป็งเครือ)^{๑๖} ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาปริยญา ๓ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔: เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน” ผลการวิจัยพบว่า การยกสามัญลักษณะแห่งสภาวธรรมเหล่านั้น ๆ ขึ้นเป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า รูป อนิจจัง ทุกขัง อนตตา รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เวทนา อนิจจา ทุกขา อนตตา เวทนาไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ซึ่งเป็นวิปัสสนาปัญญา พิจารณาไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ ตั้งแต่กาลปัสสัมสนญาณ ถึงอุท্থัพพญาณ ชื่อว่าตีรณปริยญา

๑.๖.๓.๒ พระมหาเด่น กลยาณวิโช (รุ่งกุล)^{๑๗} ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิปัสสนูปกิเลสในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” ผลการวิจัยพบว่า วิปัสสนาภาวนา คือ การอบรมในศีล สมาธิ ปัญญา ให้บริสุทธิ์หมดจด กล่าวโดยวิธีการปฏิบัติ ได้แก่ การมีสติกำหนดพิจารณาในกาย เวทนา จิต และธรรม ด้วยองค์แห่งวิปัสสนา คือ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ อย่างจดจ่อต่อเนื่อง ไม่ลดละ ด้วยความพากเพียรและไม่ทอดทิ้งการภาวนา จนได้ชื่อว่า อารัทวิปัสสกะ ผู้เริ่มต้นบำเพ็ญวิปัสสนา ย่อมพบเห็นสภาวะหรือปรากฏการณ์แปลก ๆ ใหม่ ๆ ในวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการ ซึ่งอาจทำให้ผู้ปฏิบัติ

^{๑๓} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ), **วิปัสสนากัมมัฏฐาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๒๐.

^{๑๔} จิตวณโณ ภิกขุ, **วิปัสสนาภาวนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (นครปฐม: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑๖๓.

^{๑๕} สุจินต์ บริหารวนเขตต์, **ปรมัตถธรรมสังเขป**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โอ.เอส.พรินต์ติ้งเฮาส์, ๒๕๕๓), หน้า ๔๘๖.

^{๑๖} พระอำนวยการศิลป์ สีสลั้วโร (เป็งเครือ), “ศึกษาปริยญา ๓ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔: เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสนศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), บทคัดย่อ.

^{๑๗} พระมหาเด่น กลยาณวิโช (รุ่งกุล), “ศึกษาวิปัสสนูปกิเลสในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสนศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), บทคัดย่อ.

เข้าใจผิดคิดว่าเป็นของดี ของวิเศษ ทำให้ยึดมั่นถือมั่น หรือหยุดการปฏิบัติ เพราะคิดว่าตนเองได้บรรลุธรรมแล้ว จึงเป็นเหตุให้วิปัสสนาญาณมัวหมองไม่ก้าวหน้าในการปฏิบัติ แต่หากผู้ปฏิบัติมีการใส่ใจในอารมณ์พระกรรมฐานอย่างแยกกาย กำหนดรู้ตามความเป็นจริงที่ปรากฏ ก็สามารถข้ามพ้นวิปัสสนูปกิเลสนี้ได้

๑.๖.๓.๓ นางรุจาภา ธงปลื้มจิตร^{๑๘} ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาอุท্থัพพญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔: เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน” ผลการวิจัยพบว่า การปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ มีกาย เวทนา จิต และธรรม ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา โดยสภาวะธรรมที่กำลังปรากฏที่มีอยู่ในตน อันได้แก่ ชั้นธ ๕ อายุขณะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เป็นองค์ประกอบแห่งกองรูปธรรมและนามธรรมหลังจากที่เกิดปัญญาญาณในการหยั่งรู้ในไตรลักษณ์สภาวะธรรมทางกายและทางจิต รู้สึกเป็นสุขและยินดีในการกำหนดรู้สภาวะธรรมทางกายและทางจิตที่เกิดขึ้น มีความ پاکเพียรมั่นคงแน่วแน่ ช่วยสติคมชัดกระฉับกระเฉงกำหนดรู้ได้ฉับไวทันที มีสภาวะต่าง ๆ ที่ไม่เคยเห็นมาก่อนเกิดขึ้น ที่เรียกว่าวิปัสสนูปกิเลส มีแสงสว่างเป็นต้น เมื่อกำหนดรู้ระดับไปทันที เข้าไปเห็นความเกิดดับของรูปนามตามความเป็นจริงอย่างกระจ่างชัด ชื่อว่า ได้บรรลุถึงวิปัสสนาญาณ คือ อุท্থัพพญาณ

๑.๖.๓.๔ นายนิวัฒน์ ชัยภาณุเกียรติ^{๑๙} ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาอนุปัสสนาในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย” การรู้การเห็นด้วยปัญญาของวิปัสสนาญาณตามความเป็นจริงว่าชั้นธ ๕ อายุขณะ ธาตุ ๘ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีตัวตน ไม่สามารถยึดมั่นถือมั่นไว้ได้เพราะเป็นกฎแห่งไตรลักษณ์ ส่วนอนุปัสสนาที่เหลือนั้นก็มีหลักพิจารณาในหลักการอันเดียวกัน ที่อยู่ในหลักใหญ่ ๓ ประการคือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา

๑.๖.๓.๕ พันโทกัมปนาท พุทธปวาราม^{๒๐} ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ธัมมานุปัสสนาในพระพุทธศาสนาเถรวาท” พบว่าความสำคัญของการเจริญธัมมานุปัสสนา คือหลักการปฏิบัติแบบวิปัสสนาล้วนของสติปัฏฐาน คือ การพิจารณาองค์ธรรม ของหมวดธัมมานุปัสสนา ชั้นธ ๕ นิเวรณอายุขณะ โพชฌงค์ อริยสัจ ให้เห็นพระไตรลักษณ์ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ตามความเป็นจริงของเขาเองไม่ใช่ตัวตนของเรา จึงจัดเป็นหลักการปฏิบัติแบบวิปัสสนาล้วน

^{๑๘} นางรุจาภา ธงปลื้มจิตร, “การศึกษาอุท্থัพพญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔: เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), บทคัดย่อ.

^{๑๙} นายนิวัฒน์ ชัยภาณุเกียรติ, “ศึกษาอนุปัสสนาในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), บทคัดย่อ.

^{๒๐} พันโทกัมปนาท พุทธปวาราม, “ธัมมานุปัสสนาในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), บทคัดย่อ.

จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ทำให้มองเห็นว่า ตีรณปริญญา นั้นเป็น ปัญญาญาณ ต้องกำหนดรูปนามด้วยการเจริญสติปัญญาภาวนามาตามลำดับ โดยพิจารณารูปนาม ชั้น ๕ เห็นเป็นของไม่เที่ยงแท้ เป็นสิ่งที่ทนยาก น่ากลัว เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา บังคับบัญชา ไม่ได้ มีสภาพเป็นของว่างเปล่า ปราศจากตัวตน เป็นของสูญ ไม่มีแก่นสาร อาสวะกิเลสปรุงแต่งปัจจัย ให้เห็นโทษในวิญญะจำเป็นของที่ต้องสลละคืน ได้ชื่อว่า ตีรณปริญญา

เมื่อบุคคลมาแจ้งลักษณะ ๓ คือ ไตรลักษณ์ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ในรูปนามชั้น ๕ นี้ แล้วก็รู้เท่าทันรูปนามที่เกิดขึ้นในอาการไตรลักษณ์ บัณฑิตกำหนดตามรู้แจ้งวางเฉยมีจิตอบรมมาดี ด้วยการกำหนดทุกข สมุทัย นิโรธ มรรค ก็สามารถเข้าบรรลุดุธรรมชั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา แต่ทั้งนี้ ยังไม่มีปรากฏการศึกษาวิจัยในเชิงเอกสารเรื่องตีรณปริญญาในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจึงเป็นเหตุ ให้ผู้วิจัยสงสัยในทฤษฎีจึงมาศึกษาให้มีความชัดเจนยิ่งขึ้น

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ผู้วิจัยได้ กำหนดขั้นตอนการวิจัย ดังนี้

๑.๗.๑ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค และจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ได้แก่ และ หนังสือ ตำรา และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๒ เรียบเรียงข้อมูลและตรวจสอบความถูกต้องกับคัมภีร์พระไตรปิฎก

๑.๗.๓ วิเคราะห์ข้อมูล สรุปให้ตอบปัญหาการวิจัยที่ตั้งไว้

๑.๗.๔ ตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์โดยอาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญ

๑.๗.๕ แก้ไข ปรับปรุง นำเสนอผลงาน

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๑.๘.๒ ทำให้ทราบตีรณปริญญาและวิปัสสนาญาณ ๑๖

๑.๘.๓ ทำให้ทราบความสัมพันธ์ระหว่างตีรณปริญญากับวิปัสสนาญาณในการปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนา

บทที่ ๒

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

วิปัสสนาภาวนา เป็นวิธีการปฏิบัติเพื่อหลุดพ้นจากความทุกข์ มีเฉพาะในพระพุทธศาสนา เท่านั้น สัตว์ทั้งหลายที่เกิดมา ล้วนแต่รักสุขเกลียดทุกข์ด้วยกันทั้งนั้น เมื่อประสบกับความทุกข์ ย่อมดิ้นรนหาหนทางให้หลุดพ้นจากความทุกข์นั้น เพราะไม่รู้ตามความจริงว่า ทุกข์เกิดขึ้นมาได้อย่างไร สัตว์ทั้งหลายเกิดมาพร้อมกับความทุกข์นั่นเอง คือชาติ (ความเกิด) ชรา (ความแก่) มรณะ (ความตาย) โสกะ (ความโศก) ปริเทวะ(ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) อุปายาส (ความคับแค้นใจ) เป็นทุกข์ การประสบกับอารมณ์ไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากอารมณ์เป็นที่รักเป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์ การเกิดคือความปรากฏแห่งชั้น ๕ และชั้น ๕ เป็นที่เกิดของอุปาทาน คือยึดติดว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ มีตัวตนและเป็นของตน อันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ดังนั้นอภิปาพร่างกายที่ประกอบไปด้วยชั้น ๕ รวมเรียกว่า ชีวิต ๆ หนึ่งเป็นกองทุกข์ ความทุกข์นี้เป็นแรงผลักดัน คือเมื่อประสบความทุกข์ก็ตะเกียกตะกายหาวิธีที่จะให้พ้นทุกข์ตามความรู้ความเข้าใจของตน การจะพ้นทุกข์ต้องปฏิบัติตามหลักวิปัสสนาที่พระพุทธเจ้าทรงวางแนวไว้แล้ว ดังนั้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานี้ ผู้วิจัยจึงกำหนดประเด็นในการศึกษาไว้ ดังนี้

๒.๑ ความเป็นมาของวิปัสสนาภาวนา

๒.๒ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา

๒.๓ อารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา

๒.๔ ภูมิของวิปัสสนาภาวนา

๒.๕ สรุปท้ายบท

๒.๑ ความเป็นมาของวิปัสสนาภาวนา

พระพุทธเจ้าทรงสอนวิปัสสนา มาตั้งแต่ครั้งที่หลังจากทรงตรัสรู้ได้ ๒ เดือน ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี กล่าวคือ หลังจากทรงตรัสรู้แล้วทรงพิจารณาที่จะแสดงธรรมโปรดอาหารดาบสและอุทกดาบส แต่ท่านทั้ง ๒ ด่วนสิ้นชีพเสียก่อน ซึ่งท่านทั้ง ๒ ได้บรรลุรูปฌานเบื้องต้นไป เพราะท่านนอกจากพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว ส่วนสมณะมีอยู่ทั่วไปทั้งพริศภายนอก ดังนั้นพระองค์จึงเสด็จไปโปรดปัญจวัคคีย์ จนท่านทั้ง ๕ ได้บรรลุพระอรหันต์ทั้งหมด หลักการที่พระองค์ทรงแสดงคือ

ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร^๑ พระพุทธองค์ทรงแสดงถึง เรื่องมัชฌิมาปฏิปทา คือ ทางสายกลาง ได้แก่ มรรค
เมืองค์ ๘ คือ

มัชฌิมาปฏิปทานั้น ได้แก่ อริยมรรคเมืองค์ ๘ นี้แหละ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ เห็นชอบ	๒. สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ
๓. สัมมาวาจา เจรจาชอบ	๔. สัมมากัมมันตะ กระทำชอบ
๕. สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ	๖. สัมมาวายามะ พยายามชอบ
๗. สัมมาสติ ระลึกชอบ	๘. สัมมาสมาธิ ตั้งจิตมั่นชอบ ^๒

หากย่อให้สั้นลง ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา กล่าวคือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ ได้แก่
ปัญญา สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ได้แก่ ศีล สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ
ได้แก่ สมาธิ ศีล สมาธิ ปัญญา ได้ปรมาตถ์คือ รูปนามเป็นอารมณ์

มหาสังคาลสูตร กล่าวถึงพระพุทธองค์ทรงแก้ปัญหา ป่าที่งามสง่าเพราะมีภิกษุประเภท
ไหนอาศัยอยู่ว่า สารีบุตร ภิกษุในธรรมวินัยนี้ กลับจากบิณฑบาตฉันเสร็จแล้ว นั่งขัดสมาธิตั้งกายให้
ตรงดำรงสติให้มั่น หวังอยู่ว่าจิตของเราจะไม่หลุดพ้นจากอาสวะ เพราะยังไม่สิ้นอุปาทานเพียงใด เรา
จักไม่เพิกถอนจากการทำวิปัสสนาเพียงนั้น^๓

สรุปได้ว่า วิปัสสนาภาวนา มีความเป็นมาจากการที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว ทรงแสดง
ธัมมจักกัปปวัตตนสูตรโปรดปัญจวัคคีย์ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เมืองพาราณสี

๒.๒ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา

พระพุทธศาสนา มีหลักธรรมสำคัญอยู่ คือ “วิปัสสนา” ซึ่งมีลักษณะพิเศษและแตกต่าง
จากศาสนาอื่น ๆ ที่มีอยู่ในปัจจุบันทั่วโลก เป็นหลักธรรมที่ทำให้ผู้ปฏิบัติพ้นทุกข์ทั้งปวงได้ ในภพชาติ
ปัจจุบัน พ้นจากเวียนว่าย ตาย เกิด โดยสิ้นเชิง ซึ่งมีความหมายที่ผู้วิจัย ได้ค้นคว้าจากพระไตรปิฎก
และคัมภีร์ต่าง ๆ สรุปได้ ดังนี้

ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย ชนธวารวรรค ว่าด้วย อนัตตลักขณสูตร ได้ให้ความหมายวิปัสสนา
ภาวนา สรุปได้ว่า “ปัญญาเห็นแจ้ง รู้ชัด ในธรรมทั้งปวง มีชั้น ๕ รูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร,
วิญญาณ, อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือ
ละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม รูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ ทั้งหมดนั้น

^๑ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๑., ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๒., พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๒.

^๒ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๑.

^๓ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท
ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๑.

เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็น
นั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา’^๔

ในคัมภีร์พระอภิธรรมสังคณี ได้ให้ความหมายวิปัสสนาภาวนาไว้ว่า วิปัสสนา ที่เกิดขึ้นใน
สมัยนั้น เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนด
หมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด
ความรู้้อย่างแจ่มแจ้ง ความคันคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลาย
กิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญา ปัญญินทรีย์
ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือ
ปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม
สัมมาทิฐิ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าวิปัสสนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^๕

คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ให้ความหมายวิปัสสนาภาวนาว่า ภิกษุเป็นผู้พิจารณาเห็นธรรมใน
ธรรมทั้งหลายอยู่อย่างนี้ ฉะนั้นแล^๖ และได้อธิบายว่า ภาวนามี ๔ อย่าง คือ ธรรมทั้งหลายที่เกิดใน
ภาวนานั้นไม่ล่วงเลยกัน อินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอย่างเดียวกัน นำความเพียรที่สมควรแก่ธรรมนั้นเข้า
ไปปฏิบัติเนื่อง ๆ^๗

ภาวนา ๔ ประการนี้ พระโยคาวจรเมื่อเห็นรูป ชื่อว่าเจริญอยู่ เมื่อเห็นเวทนา ฯลฯ เมื่อ
เห็นสัญญา ฯลฯ เมื่อเห็นสังขาร ฯลฯ เมื่อเห็นวิญญาณ ฯลฯ เมื่อเห็นจักขุ ฯลฯ เมื่อเห็นชราและ
มรณะ ฯลฯ เมื่อเห็นธรรมที่ยังลงสู่อมตะคือนิพพาน เพราะมีสภาวะเป็นที่สุด ชื่อว่าเจริญอยู่ ธรรมใด ๆ
ที่ได้เจริญแล้ว ธรรมนั้น ๆ มีรสเป็นอย่างเดียวกัน^๘

พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร) ให้ความหมาย วิปัสสนา ไว้ว่า ปัญญาที่สามารถเห็น
รูปนาม โดยอาการต่าง ๆ ด้วยอำนาจพระไตรลักษณ์ มีอนิจลักษณ์เป็นต้น เรียกชื่อว่า วิปัสสนา^๙

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ให้ความหมายไว้ว่า “วิปัสสนา” หมายถึง ความเห็น
แจ้ง คือเห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรม ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์อันให้ถอนความหลงผิดรู้ผิด
ในสังขารเสียได้ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น^{๑๐}

^๔ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๖.

^๕ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๖-๓๗.

^๖ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๕/๕๙๖.

^๗ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๑.

^๘ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๕.

^๙ พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), **วิปัสสนาที่ปณี**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า ๒๕๔๕,
๒๕๔๕), หน้า ๗๗.

พระธรรมกิตติวงศ์ ให้ความหมายคำ ภาวนา หมายถึง การทำจิตให้สงบและทำปัญญาให้เกิดขึ้น ด้วยการฝึกอบรมจิตไปตามแบบที่ท่านกำหนดไว้ ซึ่งมีชื่อเรียกไปต่าง ๆ เช่น การบำเพ็ญกรรมฐาน การทำสมาธิ การเจริญภาวนา การเจริญจิตตภาวนา^{๑๐}

ธนิต อยู่โพธิ์ ให้ความหมายวิปัสสนาว่า

การเจริญภาวนาอย่างหนึ่งที่เกิดการเห็นแจ้งโดยอาการหลายอย่าง และอาการพิเศษในสภาวะธรรม^{๑๑} ปัญญาเห็นแจ้งเห็นชัด ปัญญาเห็นแปลก ๆ ประหลาด ๆ ปัญญาเห็นโดยอาการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น ดังนั้น เมื่อพิจารณาโดยทางปฏิบัติแล้ว ในที่สุดก็จะลงในความหมายเดียวกัน กล่าวคือในขั้นต้น โยคีผู้ปฏิบัติวิปัสสนา แม้จะเห็นสภาวะหรือปรากฏการณ์ใด ๆ ทางจิต เช่น โอภาส ปิติ หรือนิมิตและสัญญาณเป็นต้น โดยแจ้งชัดตามสภาวะต่าง ๆ ประหลาด ๆ แปลก ๆ อย่างไรก็ดีตาม แต่ในทางที่ถูกสุดท้ายก็จะต้องเห็นสังขารหรือรูปนามโดยอาการต่างๆ ได้แก่เห็นโดยพระไตรลักษณ์ ซึ่งเป็นการเห็นแจ่มแจ้งด้วยตนเองจากการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน เป็นอรรถปัจจัยขญาณ คือรู้ประจักษ์ด้วยตนเอง มิใช่เห็นตามคำบอกเล่า หรือเห็นโดยการอ่านหนังสือและตำรา^{๑๒}

ศ.เกียรติคุณจำลอง ดิษยวณิช ได้อธิบายวิปัสสนาภาวนาไว้ว่า

ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจะต้องมีการกำหนดเพื่อกระทำให้เห็นแจ้งโดยอาการหลายอย่าง ซึ่งได้แก่ไตรลักษณ์นั่นเอง ไตรลักษณ์ได้แก่ อนิจจัง ความไม่เที่ยง ทุกขัง ความทนอยู่ไม่ได้ และอนัตตา คือความไม่ใช่ตัวตน หรือความบังคับบัญชาไม่ได้ ส่วนอาการพิเศษ คือ การกำหนดอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา คือรูปนาม ซึ่งเป็นอารมณ์สิ่งเร้าต่าง ๆ ที่มาปรากฏทางทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เช่นเดียวกัน^{๑๓}

สุวัฒน์ จันทระจางง อธิบายวิปัสสนาภาวนาไว้ว่า

การปฏิบัติวิปัสสนา เป็นการมุ่งมองเข้าหาความจริงของธรรมชาติ ภายในสรรพสิ่งทั้งหลาย คิดทบทวนกระบวนการทำงานของ กาย เวทนา วิญญาณ รวมทั้งเจตสิกทั้งหลายที่เป็น

^{๑๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๓๗๓.

^{๑๑} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ราชบัณฑิต), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เสียงเชียง, ๒๕๔๘), หน้า ๗๒๓.

^{๑๒} ศ.เกียรติคุณ จำลอง ดิษยวณิช, **วิปัสสนากรรมฐานและเชาว์อารมณ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (เชียงใหม่: เชียงใหม่ โรงพิมพ์แสงศิลป์, ๒๕๔๙), หน้า ๓.

^{๑๓} ธนิต อยู่โพธิ์, **วิปัสสนานิยม**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๒๑.

^{๑๔} ศ.เกียรติคุณ จำลอง ดิษยวณิช, **วิปัสสนากรรมฐานและเชาว์อารมณ์**, หน้า ๓.

ตัวกำหนดคุณภาพของจิต อันเป็นการช่วยขจัดความหลงผิดหรือสัญญาวิปลาสอันเกิดจากอโยนิโสมนสิการ ทำให้มองเห็นความจริงในไตรลักษณ์ ลดละการยึดมั่นถือมั่นในสรรพสิ่งเหล่านั้น เพื่อจิตจะได้ปลอดโปร่งเป็นอิสระเข้าสู่กระแสแห่งนิพพาน^{๑๕}

สรุปได้ว่า การปฏิบัติวิปัสสนา หมายถึงการปฏิบัติเพื่อให้รู้แจ้งชัดในขั้น ๕ ตามความเป็นจริง อันเป็นปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์ ด้วยการปฏิบัติให้เห็นรูปนามเป็นอารมณ์ อันเป็นการขจัดทำลายความหลงผิด ลดละความยึดมั่นถือมั่นจากสรรพสิ่งในโลกนี้

๒.๒.๑ วิธีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๔ ประการ

การปฏิบัติวิปัสสนาอาศัยอะไรเป็นบาทฐาน เพื่อให้ทราบในเรื่องนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการปฏิบัติตามมรรค หรือสติปัฏฐาน ที่ทำให้แจ้งอรหัตตด้วยมรรคใดมรรคหนึ่งบรรดามรรค ๔ ในยุคนี้ทธกถา ปฏิสัมภิตามมรรค สรุปได้ ๔ ประการ คือ

๑) “สมถปุพฺพํ วิปัสสน ภาเวติ.^{๑๖} เจริญวิปัสสนามีสมณณำหน้า^{๑๗}”

การปฏิบัติวิปัสสนามีสมณณำหน้า หมายถึง การปฏิบัติจิตให้มีอารมณ์เป็นหนึ่ง ด้วยการปฏิบัติสมถภาวนา มีการปฏิบัติอานาปานสติ เป็นต้น จนอารมณ์นิ่งไม่ฟุ้งซ่านไปตามความคิดที่เข้ามาแทรก จิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ ถึงอุปจารสมาธิ เป็นอย่างน้อย หลังจากนั้นพึงพิจารณาขั้น ๕ เป็นต้น โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ดังนี้ สมณะจึงมีก่อน วิปัสสนามีภายหลัง เพราะเหตุนี้ จึงกล่าวว่า “เจริญวิปัสสนามีสมณณำหน้า”

พระโสภณมหาเถร อธิบายไว้ว่า วิปัสสนามีสมณะอยู่หน้าเหมาะแก่ อุกมฺภิตฺถุญฺญ ผู้บรรลุนิพพานเร็วด้วยการฟังอุเทศ คือหัวข้อ^{๑๘}

พระครูเกษมธรรมทัต ได้อธิบายไว้ว่า การเจริญสมณะก่อนแล้วต่อวิปัสสนาที่หลัง มีวิธีปฏิบัติ คือทำจิตให้หนึ่ง โดยเพ่งลมหายใจ หรือเพ่งกลิ่นต่าง ๆ ซึ่งมีถึง ๑๐ อย่าง หรือเพ่งอสุภะ เป็นต้น เพ่งจนกระทั่งได้ฌาน เมื่อได้ฌานก็จะมีปิติ มีความสุข มีสมาธิ เรียกว่าองค์ฌาน แล้วจึงยกองค์ฌานนั้น ๆ มาพิจารณา โดยน้อมมากำหนดที่ปิติ ที่มีความสุข มีสมาธิ ดูจิต ดูจนสามารถเห็นความ

^{๑๕} สุวัฒน์ จันทรวงศ์, แก่นพุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๒๑๓ - ๒๑๔.

^{๑๖} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒/๓๐๗.

^{๑๗} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔.

^{๑๘} พระโสภณมหาเถร (มหาสิสยาตอ) รจนา, วิปัสสนานัย เล่ม ๑, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) ตรวจสอบชำระ, พระคันธสาราภิวังค์ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๓๗.

เปลี่ยนแปลง เกิดดับเห็นไตรลักษณ์ ก็เข้าสู่วิปัสสนาได้^{๑๙}

๒) “วิปัสสนาปุพพกม สมถ ภาเวติ^{๒๐} เจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า^{๒๑}”

การปฏิบัติสมณะมีวิปัสสนานำหน้า หมายถึง การที่ผู้ปฏิบัติพิจารณาขั้น ๕ โดยความเป็นไตรลักษณ์ คือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เมื่อพิจารณาไปจนจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง มีขณิกสมาธิเป็นต้น ทำให้การปฏิบัติวิปัสสนาก้าวหน้าต่อไป

พระโสภณมหาเถร อธิบายไว้ว่า เจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้าเหมาะแก่ เนยยะ ผู้บรรลุนิพพานได้ด้วยการฟังปฏิญานเทศ คืออธิบายโดยพิสดารและพากเพียร ปฏิบัติธรรมด้วยโยนิโสมนสิการและคบหากัลยาณมิตร^{๒๒}

พระครูเกษมธรรมทัต ได้อธิบายไว้ว่า

การเจริญวิปัสสนานำหน้าแล้วสมณะก็ตามมาทีหลัง มีวิธีการปฏิบัติ คือ เมื่อยืน เดิน นั่ง นอน คู้เหยียด เคลื่อนไหว เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส คิณิก รู้สึกอะไรต่าง ๆ ก็เจริญสติระลึกรู้ตรงต่อสภาวะปรมาัตถธรรมที่กำลังปรากฏอยู่ เพราะลักษณะการเห็น การได้ยิน การรู้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัส เหล่านี้เป็นสภาวะปรมาัตถ์ ต้องกำหนดรู้ว่าลักษณะเห็น ลักษณะได้ยินเป็นอย่างไร เมื่อเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัสบ้าง หนาวบ้าง ร้อนบ้าง ใจรู้สึกไปต่าง ๆ ก็ให้สังเกตไปทั้งหมด หมั่นสังเกต หมั่นระลึกรู้บ่อย ๆ สติก็จะเจริญ และจะรู้เท่าทันสภาวะ และฝึกปล่อยวางอยู่ในตัว คือต้องรู้ละรู้ปล่อยรู้วาง ในที่สุดสมาธิก็จะเกิดขึ้นมาเอง^{๒๓}

๓) “สมถวิปัสสนี ยุคนทุธ ภาเวติ^{๒๔} สมณะและวิปัสสนาคู่กันไป^{๒๕}”

ผู้ปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาคู่กัน หมายถึง การปฏิบัติไปพร้อมกัน เช่น เมื่อละความฟุ้งซ่าน จิตมีอารมณ์เดียว เมื่อละความหลง ด้วยการพิจารณาเห็นความดับเป็นต้น อันเป็นไปพร้อมกันด้วยอาการ ๑๖ อย่าง คือ

๑. ด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์	๒. ด้วยมีสภาวะเป็นโคจร
๓. ด้วยมีสภาวะละ	๔. ด้วยมีสภาวะสละ
๕. ด้วยมีสภาวะออก	๖. ด้วยมีสภาวะหลีกออก

^{๑๙} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรวิสิฐ), *ชีวิตนี้เพื่อสิ่งใด*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เมตตาพร, ๒๕๕๓), หน้า ๓๕.

^{๒๐} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๔/๓๑๐.

^{๒๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๔๑๙.

^{๒๒} พระโสภณมหาเถร (มหาสีสยาตอ), *วิปัสสนานัย เล่ม ๑*, หน้า ๓๗.

^{๒๓} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรวิสิฐ), *ชีวิตนี้เพื่อสิ่งใด*, หน้า ๓๖.

^{๒๔} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๕/๓๑๑.

^{๒๕} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๑๙.

๗. ด้วยมีสภาวะเป็นธรรมละเอียด ๘. ด้วยมีสภาวะเป็นธรรมประณีต
 ๙. ด้วยมีสภาวะหลุดพ้น ๑๐. ด้วยมีสภาวะไม่มีอาสวะ
 ๑๑. ด้วยมีสภาวะเป็นเครื่องข้าม ๑๒. ด้วยมีสภาวะไม่มีนิमित
 ๑๓. ด้วยมีสภาวะไม่มีปณิหิตะ ๑๔. ด้วยมีสภาวะเป็นสุญญตะ
 ๑๕. ด้วยมีสภาวะมีรสเป็นอย่างเดียวกัน
 ๑๖. ด้วยมีสภาวะเป็นคู่กันไม่ล่วงเลยกัน^{๒๖}

พระโสภณมหาเถร อธิบายไว้ว่า สมณะและวิปัสสนาที่ประกอบรวมกันเหมาะแก่
 วิปจิตัญญู ผู้บรรลुरुธรรมชาด้วยการฟังนิเทศ คือการอธิบายความโดยสังเขป^{๒๗}

พระครูเกษมธรรมทัต ได้อธิบายถึงการปฏิบัติด้วยสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไปไว้ว่า

เป็นวิธีที่เหมาะสมกับคนในยุคปัจจุบัน ซึ่งคนในยุคปัจจุบันจะให้ไปเจริญสมณะจนได้มาน ให้
 จิตดับนิ่ง สามารถเข้าฌาน ออกฌานได้อย่างคล่องแคล่วนั้นไม่ใช่ทำได้ง่าย เพราะต้องอยู่ใน
 สถานที่สงบวิเวกจริง ๆ มีคนเป็นส่วนน้อยที่อยู่ในสถานที่ไม่สงบแต่สามารถทำจิตให้หนึ่งจนได้
 ฌานได้ ฉะนั้นเมื่อปฏิบัติตามแนวทางที่ ๑ คือทำฌานก่อนก็ทำไม่ได้ จะเจริญวิปัสสนาไปเลย
 ตามแนวทางที่ ๒ ก็ยังมีปัญญาไม่พอ ยังไม่รู้จักรูปนาม กำหนดไม่ถูกไม่รู้จักสภาวะ ประมัตต์เป็น
 อย่งไร บัญญัติเป็นอย่างไร และบางคนไม่มีสมาธิบ้างเลยจิตก็ล่องลอย ตั้งสติไม่อยู่ บางคนมี
 สมาธิอยู่บ้างจึงจะระลึกได้ ถ้าเป็นเช่นนี้พึงใช้แนวทางที่ ๓ คือปฏิบัติควบคู่กันไป^{๒๘}

๔) “ธมฺมุทฺตจฺจาวิคฺคหิตฺตมานส โทติ^{๒๙} มีใจถูกอุทัจจะในธรรมกันไว้^{๓๐}”

ผู้ปฏิบัติเมื่อตริตรองพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง วิปัสสนูปกิเลส มีโอกาส เป็นต้นเกิดขึ้น
 ย่อมทำให้จิตฟุ้งซ่านได้ เพราะไม่รู้ตามสภาพของความจริง เมื่อใดจิตสงบลงได้ มรรคย่อมบังเกิดขึ้น
 เป็นแน่

สรุปได้ว่า การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา มีประโยชน์โดยตรง เพราะทำให้บุคคลผู้ปฏิบัติได้
 ดำเนินจิตของตนไปสู่การบรรลुरुธรรมอย่างสมบูรณ์ ไม่ว่าจะปฏิบัติควบคู่กันไปกับสมณะหรือไม่ก็ตาม
 หรือจะปฏิบัติวิปัสสนาล้วน ๆ ที่เรียกว่า วิปัสสนายานิก คือ ผู้มีวิปัสสนาล้วน ๆ แต่อย่างน้อยก็ต้อง
 อาศัยกำลังทางสมาธิจิต ในระดับขณิกสมาธิ เพราะวิปัสสนาย่อมไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากขณิกสมาธิ
 ฉะนั้น วิปัสสนา จึงมีสมณะเป็นบาทฐาน

^{๒๖} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๑๙ - ๔๒๐.

^{๒๗} พระโสภณมหาเถร (มหาสีสยาดอ) รจนา, วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๓๗.

^{๒๘} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรวิสี), ชีวิตนี้เพื่อสิ่งใด, หน้า ๓๗.

^{๒๙} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๖/๓๑๕.

^{๓๐} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๔๒๕.

๒.๒.๒ ธรรมอันเป็นปัจจัยให้เข้าถึงวิปัสสนาญาณ

ธรรมอันเป็นปัจจัยให้เข้าถึงวิปัสสนาญาณ พระพรหมคุณาภรณ์ อธิบายไว้ว่าวิปัสสนา คือ ปัญญา ที่เกิดจากการฝึกอบรมลงมือปฏิบัติ ที่รู้แจ้งเห็นจริงโดยประการต่าง ๆ ในสภาวะ ลักษณะของสภาวะธรรมรูป และสภาวะธรรมนาม ที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา การที่เห็นประจักษ์แจ้งเป็นวิสุทธิ คือความหมดจด ความบริสุทธิ์ ที่สูงขึ้นไปเป็นขั้น ๆ ธรรมที่ชำระสัตว์ให้บริสุทธิ์ ยังไตรสิกขาให้บริบูรณ์เป็นขั้น ๆ ไปโดยลำดับจนบรรลุจุดหมายนิพพาน เริ่มตั้งแต่

ระดับศีล สีลวิสุทธิ ความหมดจดแห่งศีล คือ ประพฤติดี เลี้ยงชีวิตที่ถูกต้อง มีศีลบริสุทธิ์ตาม ภูมิชั้นของตน อนึ่งในการปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ หน้าที่ของศีลคือละกิเลสอย่างหยาบที่จะล่วงออกมาทางกาย ทางวาจา ไม่ให้เกิดขึ้น จำต้องปฏิบัติตามปาริสุทธิศีล ๔ คือ

ปาฏิโมกขสังวรศีล คือความสำรวมในปาติโมกข์ เว้นจากข้อห้าม ทำตามข้อที่ทรงอนุญาต รักษาวินัย ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย อินทริยสังวรศีล ความสำรวมอินทริย์ ระวังไม่ให้อกุศลความชั่วครอบงำจิตใจในเมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทริย์ทั้ง ๖ อาชีวปาริสุทธิศีล ความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ เลี้ยงชีพโดยทางที่ชอบธรรม ปัจจัยสันนิสิตศีล การเกี่ยวข้องด้วยปัจจัย ๔ การใช้สอยด้วยปัญญาพิจารณาให้เป็นไปตามความหมายและประโยชน์ของสิ่งนั้น ๆ ไม่บริโภคนด้วยตัณหา

ระดับสมาธิ จิตตวิสุทธิ ความหมดจดแห่งจิต การฝึกอบรมจิต หรือพัฒนาคุณภาพและสมรรถภาพของจิต จนเกิดสมาธิ พอเป็นบาทหรือปทัฏฐานแห่งวิปัสสนา ตั้งแต่ขณิกสมาธิ เป็นต้น

ระดับปัญญา ทิณฺฐิวิสุทธิ ความหมดจดแห่งทิณฺฐิ คือความรู้ความเข้าใจมองเห็นรูปนามตามสภาวะที่เป็นจริง กังขาวิตรณวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเหตุข้ามพ้นความสงสัย มัคคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณอันรู้เห็นทางดำเนินโดยสาระแท้ ๆ ญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณทัสนะ ความรู้ในอริยมรรค ๔ ความเป็นอริยบุคคลย่อมเกิดขึ้นโดยวิสุทธิข้อนี้ เป็นอันบรรลุเป้าหมายสูงสุดของวิสุทธิ^{๓๑}

สรุปได้ว่า วิปัสสนาภาวนา ก็คือ การทำความเห็นแจ้งให้เกิดขึ้น มีขึ้น ให้เจริญยิ่งขึ้น โดยมีอารมณ์ของรูปนาม เป็นเหตุให้เกิดวิปัสสนาญาณ และการที่จะเกิดวิปัสสนาญาณได้นั้นผู้ปฏิบัติต้องมีจิตใจที่แน่วแน่มั่นคงไม่หวั่นไหว ต้องมีทั้งความพร้อมทั้งร่างกายและจิตใจ มีความเพียรพยายามและความอดทนสูง

^{๓๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิตภัณณ์, ๒๕๕๕), หน้า ๔๗๖ - ๔๗๙.

๒.๓ อารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา

อารมณ์ของวิปัสสนา คือสิ่งที่ใจเข้าไปยึดในการปฏิบัติวิปัสสนา คือรูปนามชั้น ๕ ที่มีมาแล้วในอดีต เกิดขึ้นในปัจจุบัน จะเกิดในอนาคต ภายในหรือภายนอก เป็นต้น ด้วยการพิจารณาให้เห็นไตรลักษณ์

พระพุทธเจ้าทรงตรัสถึงอารมณ์ของการเจริญวิปัสสนา ดังในสังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค ตรัสให้ภิกษุพิจารณาชั้น ๕ ยกตัวอย่างรูปชั้น ๕ ดังนี้ “ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม รูปทั้งหมดนั้นเธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา’^{๓๒} พระองค์จะเริ่มจาก อดีตารมณ์ อนาคตารมณ์แล้ว จึงมาลงที่ปัจจุบันารมณ์ทุกครั้งไป^{๓๓}

อรรถกถาสุมังคลวิลาสินี อธิบายถึงอารมณ์ของวิปัสสนาว่า วิปัสสนาญาณ มีอารมณ์ ๗ อย่าง คือ ปริตรตารมณ์ มหัคคตารมณ์ อดีตารมณ์ อนาคตารมณ์ ปัจจุบันารมณ์ อัชฌัตตารมณ์ พหิทถารมณ์^{๓๔}

ศ.เกียรติคุณ จำลอง ดิษยวณิช อธิบายถึงอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาว่า ต้องอาศัยรูปนามเป็นอารมณ์ รูป (Materiality) คือสิ่งที่รู้อะไรไม่ได้ หรือสิ่งที่ถูกรู้ เช่น คนที่ตายแล้ว ต้นไม้ ภูเขา บ้านเรือน เป็นต้น นาม (Mentality) คือสิ่งที่รู้อารมณ์ อารมณ์ คือ สิ่งเร้าภายนอก (external stimuli) ที่มากระทบกับคนเรา นามจึงหมายถึงสิ่งที่มีความสามารถรู้อารมณ์ต่าง ๆ ที่อยู่ล้อมรอบตัวเรา นามเป็นธรรมชาติที่โน้มไปสู่อารมณ์ หรือสิ่งเร้าเสมอ นามจึงเป็นผู้รู้ คนเราประกอบไปด้วยสิ่งที่สำคัญสองส่วน คือ กายกับใจ รูปคือกาย ส่วนนามก็คือใจนั่นเอง^{๓๕}

สรุปได้ว่า ทุกสิ่งทุกอย่าง ที่เป็นรูปนามชั้น ๕ สามารถที่นำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาได้ทั้งสิ้น เพราะปัญญารู้เท่าทันความเป็นจริงนั้น

๒.๔ ภูมิของวิปัสสนาภาวนา

วิปัสสนาภูมิ คือพื้นฐานที่ดำเนินไปของวิปัสสนา ธรรมทั้งหลายอันเป็นพื้นฐานที่จะมองดูรู้เข้าใจ ให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งตามเป็นจริง^{๓๖} ดังนั้นในการเจริญวิปัสสนานั้น จะต้องปฏิบัติโดยอาศัย

^{๓๒} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๖., ๑๗/๗๙/๑๒๓.

^{๓๓} พันเอกธงชัย แสงรัตน์, วิปัสสนาสัมมัยพุทธกาล กับวิปัสสนายุคปัจจุบัน, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: รุ่งเรืองการพิมพ์, ๒๕๔๔), หน้า ๓๓.,

^{๓๔} ที.สี.อ. (ไทย) ๑๑/๑/๑/-/๔๐๔.

^{๓๕} ศ.เกียรติคุณ จำลอง ดิษยวณิช, วิปัสสนากรรมฐานและเชาว์อารมณ์, หน้า ๓.

^{๓๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๔.

หลักฐานตามคำสอนในสติปัฏฐาน ๔ และมีธรรมอันเป็นอุปการะที่จะต้องเข้าร่วมประกอบด้วยกับ วิปัสสนา คืออารมณ์กรรมฐานหมายถึงเครื่องยึดเหนี่ยวของจิตใจ อารมณ์นี้เป็นปรมัตถธรรม ในคัมภีร์ วิสุทธิมรรค เรียกอารมณ์ปรมัตถธรรมนี้ โดยแยกประเภท มีชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ว่าเป็นภูมิของปัญญา^{๓๗} ซึ่งเป็นหมวดธรรมที่อยู่ในหมวด ฉัมมานุปัสสนาและเป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อให้เกิดปัญญา โดยสรุปแล้วคือ การพิจารณาให้เห็นอาการ เกิดดับของไตรลักษณ์ในรูปนาม ดังนี้

^{๓๗} พระพุทธโฆสเถร รจนา, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภเถร) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๗๔๑.

ตารางที่ ๑ โครงสร้างวิปัสสนาภูมิ ๖^{๓๘}

วิปัสสนาภูมิ						
สภาวะ	ชั้น ๕	อายตนะ ๑๒	ธาตุ ๑๘	อินทรีย์ ๒๒	ปัจจัยสมุ บาท ๑๒	อริยสัง ๔
รูปธรรม	รูปชั้น	จักขุอายตนะ โสตอายตนะ ฆานายตนะ ชีวหายตนะ กายายตนะ รูปายตนะ สัททหายตนะ คันธอายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ	จักขุธาตุ รูปธาตุ ฆานธาตุ โสตธาตุ คันธธาตุ ชีวหาธาตุ รสธาตุ กายธาตุ สัทธาธาตุ โผฏฐัพพธาตุ	จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชีวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์	-	-
นามธรรม	เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น	มนายตนะ	จักขุวิญญาณ ธาตุ โสตวิญญาณ ธาตุ ฆานวิญญาณ ธาตุ ชีวหาวิญญาณ ธาตุ กายวิญญาณ ธาตุ มนอวิญญาณ ธาตุ มนธาตุ	มโนอินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ สมาธินทรีย์ สุชินทรีย์ อุปกชินทรีย์ ปัญญินทรีย์ สตินทรีย์ ทุกชินทรีย์ สัทธินทรีย์ อนัญตัญญุต สามิตินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ วิริอินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์	อวิชา สังขาร วิญญาณ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรามรณะ	สมุทัย สังขะ นิโรธสังขะ มัคคสังขะ
ทั้งรูปและ นาม	-	ธรรมายตนะ	ธัมมธาตุ	ชีวิตินทรีย์	นามรูป อายตนะ ๖	ทุกขสังขะ

๒.๔.๑ ชั้น ๕

ชั้น ๕ แบ่งออกเป็นกองได้ ๕ กอง คือ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น ที่ได้ชื่อว่าชั้น ๕ เพราะเป็นกอง ประชุมด้วยปรากฏการณ์ ๑๑ อย่าง คือ (๑) เพราะเป็นสภาพที่เป็นอดีต (๒) เพราะเป็นสภาพที่เป็นอนาคต (๓) เพราะเป็นสภาพที่เป็นปัจจุบัน (๔) เพราะเป็นสภาพที่เป็นภายในตน (๕) เพราะเป็นสภาพที่เป็นภายนอกตน (๖) เพราะเป็นสภาพที่

^{๓๘} ดูรายละเอียดใน พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสุต), วิปัสสนาภูมิ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๖๑ - ๑๓๕.

หยาบ (๗) เพราะเป็นสภาพที่ละเอียด (๘) เพราะเป็นสภาพที่ชั้นต่ำ (๙) เพราะเป็นสภาพที่ชั้นประณีต (๑๐) เพราะเป็นสภาพที่ไกล (๑๑) เพราะเป็นสภาพที่ใกล้

คัมภีร์วิสุทธิมรรค อธิบายรูปชั้น ๖ ไว้ว่า

รูปชั้น ๖ ได้แก่ ธรรมชาติที่มีความสลายไป โทรมไป เพราะปัจจัยที่เป็นข้าศึกทั้งหลาย มีหนาว ร้อนเป็นต้นเป็นลักษณะ เพราะรวมธรรมชาติทั้งปวงนั้นเข้าด้วยกัน แม้เป็นอย่างเดียวกัน โดย ลักษณะคือความสลายไป แต่ก็นับเป็น ๒ ประเภท โดยแยกออกเป็นมหาภูตรูป และอุปาทาย รูป มหาภูตรูป ๔ คือ ปรฐวีธาตุ ธาตุดิน อาโปธาตุ ธาตุน้ำ วาโยธาตุ ธาตุลม เตโชธาตุ ธาตุไฟ อุปาทายรูป มี ๒๔ คือ ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, รูป, เสียง, กลิ่น, รส, อิตถินทรีย์, ปุริสินทรีย์, ชิวินทรีย์, หทัยวัตถุ, กวฬิงการาหาร, อากาศธาตุ, กายวิญญูติ, วจิวินญูติ, รูปัสสะ ลหุตา (ความเบาแห่งรูป), รูปัสสะ มุทุตา (ความอ่อนแห่งรูป), รูปัสสะ กัมมัณญูตา (ความคล่องแห่งรูป), รูปัสสะ อุปยตา (ความเติบโตขึ้นแห่งรูป), รูปัสสะ สันตติ (ความสืบต่อแห่งรูป), รูปัสสะ ชรตา (ความทรุดโทรมแห่งรูป), รูปัสสะ อนิจจตา (ความไม่ยั่งยืนแห่งรูป)^{๓๙}

เวทนาชั้น ๖ มีลักษณะเสวยอารมณ์ ได้แก่ ความรู้สึกสุขหรือทุกข์ทุกข์หรือเฉยๆ หรือการ เสพเสวยอารมณ์ที่เข้ามากระทบ เมื่ออารมณ์ภายนอกเข้ามากระทบจิต แล้วจิตเกิดความรู้สึกทุกครั้ง^{๔๐} ดัง พุทธพจน์ในสุขสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย เวทนา ๓ คือ ๑. สุขเวทนา ๒. ทุกขเวทนา ๓. อทุกขมสุขเวทนา ภิกษุทั้งหลาย เวทนา ๓ ประการนี้แล ความเสวยอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือมิใช่ สุขมิใช่ทุกข์ ทั้งที่เป็นภายใน ทั้งที่เป็นภายนอกมีอยู่ ภิกษุรู้ว่าเป็นทุกข์ มีความพินาศแตก สลายเป็นธรรมดา ถูกต้องสัมผัสความเสื่อม(ด้วยญาณ) อยู่ย่อมคลายความยินดีในเวทนาเหล่านั้นด้วย ประการอย่างนี้”^{๔๑}

สัญญาชั้น ๖ ได้แก่ ความกำหนดได้ หรือหมายรู้ คือ กำหนดรู้อาการเครื่องหมายลักษณะ ต่างๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์นั้น ๆ เช่น กำหนดเอารูปว่าเป็นนายดำ นายแดง รถไฟ เป็นต้น หรือ กำหนดเอาเสียงว่าเป็นเสียงดัง เสียงเบา เป็นต้น การกำหนดเอาอารมณ์หอันใดอันหนึ่งไว้ในใจอย่างนี้ ใน สัญญาสูตรอธิบายว่า สัททสัญญา ความหมายรู้เสียง คันธสัญญา ความหมายรู้กลิ่น รสสัญญา ความหมายรู้รส โผฏฐัพพสัญญา ความหมายรู้โผฏฐัพพะ ฉัมมสัญญา ความหมายรู้อารมณ์ทางใจ^{๔๒}

สังขารชั้น ๖ องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิตมีเจตนาเป็นตัวนำ ซึ่งแต่งจิตให้ดี

^{๓๙} พระพุทธโฆสเถร, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๗๔๑.

^{๔๐} ศ.ดร.ประยงค์ แสนบุราณ, พระพุทธศาสนาเถรวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (ขอนแก่น: โรงพิมพ์คลังนา นาวิทยา, ๒๕๕๗), หน้า ๓๓๘.

^{๔๑} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๐/๒๗๐ - ๒๗๑.

^{๔๒} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๙๓/๒๕๓.

หรือชั่วหรือเป็นกลาง ๆ ประชุมแปรการตริตริกนี้ก็คิดในใจ และการแสดงออกทางกายวาจา ให้เป็นไปต่าง ๆ เป็นที่มาของกรรม เช่น ศรัทธา สติ หิริ โอตตัมปะ ปัญญา โมหะ โลภะ เป็นต้น เรียกรวมอย่างง่าย ๆ ว่าเครื่องปรุงของจิต เครื่องปรุงของความคิด หรือเครื่องปรุงของกรรม^{๔๓}

วิญญานชั้น ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ^{๔๔}

ศ.ดร.ประยงค์ แสนบุราณ อธิบายถึงความรู้ในวิญญานว่า มี ๒ ระดับ คือ

ความรู้ระดับต้น คือ ความรู้ที่เกิดขึ้นทันทีที่อายตนะภายในและอายตนะภายนอกอย่างใดอย่างหนึ่งกระทบกันเข้าเกิดความรู้สึกรู้ขึ้น เช่น ได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส รู้เรื่องในใจ เป็นต้น

ความรู้ในระดับติดตาม คือ ความรู้ที่เกิดดับ ๆ ต่อเนื่องตลอดเวลาควบคู่ไปกับนามชั้นอื่น ๆ เรียกว่าจิต หรือวิญญาน มันจะทำหน้าที่ในฐานะผู้รู้อารมณ์ไปพร้อม ๆ กับเวทนา สัญญา และสังขาร เช่น เห็นต้นไม้สีเขียว ๆ รู้สึกสุขสบาย (สุขเวทนา) ก็รู้ว่าเป็นสุข เป็นต้น^{๔๕}

สรุปได้ว่า ชั้น ๕ เป็นภูมิเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ย่อลงได้แก่ นามและรูป รูปชั้น บางทีเรียกว่า รูปธรรม ส่วนชั้นอีก ๔ คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญานชั้น รวมเรียกว่า นามชั้น แปลว่า น้อมไปสู่อารมณ์ เป็นอรุปรธรรม คือชั้นที่ไม่มีรูป บางทีเรียกว่า นามธรรม ซึ่งท่านวิปัสสนาจารย์เรียกจำแนกนาม เป็นที่หมายรู้ต่อไปอีก คือเรียกเวทนา สัญญา และสังขาร ว่าเจตสิก นาม และเรียกวินญานว่า จิตนาม รูปเป็นสิ่งที่เห็นได้ด้วยตาและสัมผัสได้ด้วยกาย ส่วนนาม เป็นสิ่งที่กำหนดรู้ด้วยใจ มิสามารถมองเห็นได้ด้วยตา องค์ธรรม คือ ปรมัตถธรรม ๓ ประเภท คือ จิต ๘๘/๑๒๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

นางจุจภา ธงปลื้มจิตร ได้แสดงตารางสงเคราะห์ชั้น ๕ เป็นรูปนามไว้ดังนี้

ตารางที่ ๒ การสงเคราะห์ชั้น ๕ เป็นรูปนาม^{๔๖}

ชั้น ๕	รูป	นาม	องค์ธรรมชั้น ๕	ความหมาย
รูป	X		ปรมัตถธรรม ๓ จิต ๘๘/๑๒๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘	สิ่งที่เสื่อมสลายไป ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด
เวทนา		X		การเสวยหรือเสพอารมณ์ ความรู้สึกต่อสิ่งที่ถูกรับรู้
สัญญา		X		การจำได้หมายรู้ จำอารมณ์ จำรูป จำเสียง เป็นต้น
สังขาร	X	X		การปรุงแต่ง คุณสมบัติต่างๆของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ
วิญญาน		X		ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ (จิต)

^{๔๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๑๔.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.

^{๔๕} ศ.ดร.ประยงค์ แสนบุราณ, พระพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๓๔๒.

^{๔๖} นางจุจภา ธงปลื้มจิตร, “การศึกษาอุทกยพหุญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔: เฉพาะกรณี การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๒๔.

๒.๔.๒ आयตนะ ๑๒

อายตนะ เป็นธรรมที่มีความสำคัญของสัตว์โลกเพราะบังเกิดขึ้นหรือปรากฏขึ้นแก่สัตว์โลกนั้นไม่มีอะไรที่จะไม่ต้องอาศัยอายตนะนี้ เมื่อสงเคราะห์ลงในสภาวะธรรม ได้แก่ นามและรูป เช่นเดียวกับธรรมทั้งหลายทั้งปวง ให้ความหมายดังต่อไปนี้

อายตนะ คือ ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ แบ่งเป็น ๒ พวก คืออายตนะภายใน ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์^{๔๗}

พระธรรมธีรราชฆานานิ ได้แสดงความหมายของอายตนะ มี ๔ อย่าง คือ

อายตนะ แปลว่า ที่เกิด หมายความว่า เป็นที่เกิดของบุญและบาปคือบุญและบาปอาศัยเกิดตามอายตนะนี้ทั้งนั้น และนอกจากนี้ยังเป็นที่เกิดของจิตกับเจตสิกอีกด้วย

อายตนะ แปลว่า ที่อยู่ หมายความว่า เป็นที่อยู่อาศัยของรูปและนาม รูปและนามอาศัยเกิดขึ้นที่นี่

อายตนะ แปลว่า ที่ประชุม หมายความว่า เหตุปัจจัยมาประชุมพร้อมกัน ณ ที่นี้ เช่น ตาเห็นรูป ครึ่งหนึ่ง ๆ ต้องประชุมด้วยเหตุ ๔ อย่างคือ จักขุปสาท รูปารมณ์ แสงสว่าง มนสิการ หูได้ยินเสียง ก็ต้องประชุมด้วยเหตุ ๔ อย่างโดยทำนองเดียวกันคือ โสตปสาท สัทธารมณ์ ช่องว่าง และมนสิการ เป็นต้น

อายตนะ แปลว่า ทำให้สังสารทุกข์เกิดขึ้น หมายความว่า สรรพสัตว์พากันหลงจมอยู่ในวิภวสังสารไม่รู้จักหนทางไปสู่มรรค ผล นิพพาน เกิดความมืดมนอนธการเพราะอวิชชาห่อหุ้ม จึงพากันก่อกรรมทำชั่วตลอดไป เมื่อทำกรรมแล้วย่อมได้ผลของกรรมคือวิบาก เมื่อวิบากเกิดแล้วกิเลสก็เกิดอีก วนกันอยู่ในห้วงมรรณพภพสังสารอย่างนี้ตลอดไปไม่รู้จักสิ้นสุดยุติลงได้ ทั้งนี้เพราะอาศัยอายตนะเป็นเหตุ

เมื่ออายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบกันนั้น เกิดสังโยชน์ แปลว่ากิเลสที่เป็นเครื่องผูกสรรพสัตว์ไว้มี ๑๐ อย่างคือ (๑) กามราคะ กำหนดในกามคุณ ๕ (๒) ภวราคะ มีความกำหนดติดอยู่ในรูปภพ อรูปภพ (๓) ปฏิฆะ ความโกรธ (๔) มานะ ความเย่อหยิ่งถือตัว (๕) ทิฏฐิ ความเห็นผิด (๖) สีสัพพตปราคาส การปฏิบัติผิด (๗) วิจิกิจฉา ความสงสัยลังเลใจในสิ่งที่ควรเชื่อ (๘) อีสสา ความริษยาในคุณงามความดีของผู้อื่น (๙) มัจฉริยะ ความตระหนี่หวงแหนในสมบัติหรือคุณความดีของตน (๑๐) อวิชชา ความโง่ ความหลง ความไม่รู้ความเป็นจริง จึงพากันเวียนว่ายตายเกิดในกามภพ รูปภพ อรูปภพไว้ไม่ให้หลุดออกไปก็เพราะอาศัยอายตนะเป็นเหตุ ที่จะไม่ให้สังโยชน์เหล่านี้ผูกไว้ได้มีอยู่วิธีเดียวคือ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน จนได้มรรค

^{๔๗} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๘/๑๕๖ - ๑๕๗/๑๙๓ - ๑๙๕.

๔ ผล ๔ นิพพาน ๑^{๔๘}

ในคู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะได้แสดงถึงอายตนะทั้ง ๑๒ มีความหมายและองค์ธรรมดังนี้

(๑) จักขวยตนะ มักจะเรียกกันสั้น ๆ ว่า จักขยตนะ คือ จักขุทวาร เป็น เครื่องต่อ หรือต่อทางจักขุทวาร องค์ธรรมได้แก่ จักขุปสาท เป็นรูปธรรม

(๒) โสตายตนะ คือ โสตทวารเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ โสตปสาท เป็นรูปธรรม

(๓) ฆานายตนะ คือ ฆานทวารเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ ฆานปสาท เป็นรูปธรรม

(๔) ชิวหายตนะ คือ ชิวหาทวารเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ ชิวหาปสาท เป็นรูปธรรม

(๕) กายายตนะคือกายทวารเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ กายปสาท เป็น รูปธรรม

(๖) มนายตนะ คือ จิตใจเป็นเครื่องต่อ โดยเฉพาะในที่นี้หมายถึงทวาร องค์ธรรมได้แก่ มโนทวาร เป็นนามธรรม (นามจิต)

(๗) รูปายตนะคือ รูป (วรรณ หรือ สี) เป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ รูปารมณฺ์ เป็นรูปธรรม

(๘) สัททายตนะ คือ เสียงเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ สัททารมณฺ์ เป็น รูปธรรม

(๙) คันธายตนะ คือ กลิ่นเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ คันธารมณฺ์ เป็น รูปธรรม

(๑๐) รสายตนะ คือ รสเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ รสอารมณฺ์ เป็น รูปธรรม

(๑๑) โผฏฐัพพายตนะคือโผฏฐัพพะเป็นเครื่องต่อองค์ธรรมได้แก่โผฏฐัพพารมณฺ์ซึ่งมี ๓ คือ

ปฐวีโผฏฐัพพารมณฺ์ ได้แก่ แข็ง อ่อน เป็น รูปธรรม

เตโชโผฏฐัพพารมณฺ์ ได้แก่ ร้อน เย็น เป็น รูปธรรม

วาโยโผฏฐัพพารมณฺ์ ได้แก่ หย่อน ตึง เป็น รูปธรรม

(๑๒) อัมมายตนะคือธรรมเป็นเครื่องต่อองค์ธรรมได้แก่ธรรม ๖๙ คือ

สุขุมรูป ๑๖ เป็นรูปธรรม

เจตสิก ๕๒ เป็นนามธรรม (นามเจตสิก)

นิพพาน ๑ เป็นนามธรรม (นามนิพพาน)^{๔๙}

^{๔๘} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ), *วิปัสสนากรรมฐาน*, หน้า ๙๔๑ - ๙๔๒.

^{๔๙} นายวรรณสิทธิ ไทยะเสวี, *คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๗*, หน้า ๑๑๘ - ๑๑๙.

ตารางที่ ๓ การสังเคราะห์อายตนะภายในลงในรูป - นาม

อายตนะภายใน				
ชื่อ	องค์ธรรม	คือ	รูป	นาม
จักขุอายตนะ	จักขุประสาท	ตา	x	
โสตอายตนะ	โสตประสาท	หู	x	
ฆานายตนะ	ฆานประสาท	จมูก	x	
ชีวนายตนะ	ชีวนประสาท	ลิ้น	x	
กายายตนะ	กายประสาท	กาย	x	
มนายตนะ	จิต ๘๘/๑๒๑	ใจ		x

ตารางที่ ๔ การสังเคราะห์อายตนะภายนอกนอกนอกรูป - นาม

อายตนะภายใน				
ชื่อ	องค์ธรรม	คือ	รูป	นาม
รูปายตนะ	รูปารมณ	สี	x	
สัททายตนะ	สัททารมณ	เสียง	x	
คันธายตนะ	คันธารมณ	กลิ่น	x	
รสายตนะ	รสารมณ	รส	x	
โผฏฐัพพายตนะ	โผฏฐัพพารมณ	โผฏฐัพพะ	x	
ฉัมมายตนะ	ธรรมารมณ	เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน ๑	x	x

จากตารางสังเคราะห์อายตนะทั้ง ๑๒ นี้ โดยความเป็นรูปนามได้ดังนี้ อายตนะภายใน ๕ อายตนะภายนอก ๕ เป็นรูปธรรมล้วน มนายตนะ (จิต) เป็นนามธรรมล้วน ธรรมายตนะเป็นทั้งนามและรูป เจตสิกกับนิพพาน เป็นนามธรรม สุขุมรูป ๑๖ เป็นรูปธรรม

๒.๔.๓ ธาตุ ๑๘

การที่พระพุทธรูปองค์ทรงแสดงสภาพธรรมทั้งหลาย โดยยกขึ้นสู่ธาตุนั้น ก็เพื่อประโยชน์ให้รู้ว่า สภาพธรรมทั้งหลายเหล่านั้นที่มีอยู่ ทรงเป็นอยู่เองตามเหตุปัจจัย หามีใครหรือผู้ใดมาทำให้เป็น เช่นนั้นไม่ สภาพธรรมเหล่านั้นมีอยู่เอง เป็นอยู่เองโดยธรรมชาติ ปราศจากสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา จึงบัญญัติศัพท์เรียกว่า ธาตุ

คำว่า ธาตุ คือ สิ่งที่ทรงสภาวะของมันอยู่เองตามธรรมดาของเหตุปัจจัย สภาพธรรมนั้นเรียกว่า ธาตุ เช่น สภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่เรียกสามัญว่าธาตุแข็งหรือธาตุดิน เป็นต้น^{๕๐}

คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมถาสังคหะ ปริเฉทที่ ๗ อธิบายไว้ว่าโดยที่พระพุทธรูปองค์ทรงแสดงไว้ในพระอภิธรรมแสดงธาตุ มีจำนวน ๑๘ ธาตุ ประสงค์แสดงสภาวะที่เกี่ยวข้องในสันดานของ

^{๕๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๕๓.

สัตว์ โดยอาศัยทวาร อารมณ์ และวิญญาน อย่างละ ๖ ดังนี้

(๑) จักขุธาตุ จักขุ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่จะรับรูปารมณ์มากระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ จักขุปสาทรูป

(๒) โสตธาตุ โสต ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่จะรับสีทธารมณ์มากระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ โสตปสาทรูป

(๓) ฆานธาตุ ฆาน ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่จะรับคันธารมณ์มากระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ ฆานปสาทรูป

(๔) ชิวหาธาตุ ชิวหา ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่จะรับรสารมณ์มากระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาปสาทรูป

(๕) กายธาตุ กาย ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่จะรับโณภูมิจิตมากระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ กายปสาทรูป

(๖) รูปธาตุ รูปารมณ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับจักขุปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ វិณณรูป คือสีต่าง ๆ

(๗) สัทธาธาตุ สัทธารมณ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับโสตปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ สัททรูป คือเสียงต่าง ๆ

(๘) คันธธาตุ คันธารมณ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับฆานปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ คันธรูป คือ กลิ่นต่าง ๆ

(๙) รสธาตุ รสารมณ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับชิวหาปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ รสรูป คือ รสต่าง ๆ

(๑๐) โณภูมิจิตธาตุ โณภูมิจิตารมณ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับกายปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ ปฐวีรูป เตโชรูป และวาโยรูป คือสัมผัสต่าง ๆ

(๑๑) จักขุวิญญานธาตุ จักขุวิญญาน ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการเห็นรูปารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ จักขุวิญญานจิต ๒

(๑๒) โสตวิญญานธาตุ โสตวิญญาน ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการได้ยิน องค์ธรรม ได้แก่ โสตวิญญานจิต ๒

(๑๓) ฆานวิญญานธาตุ ฆานวิญญาน ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้กลิ่น องค์ธรรม ได้แก่ ฆานวิญญานจิต ๒

(๑๔) ชิวหาวิญญานธาตุ ชิวหาวิญญาน ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้รส องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาวิญญานจิต ๒

(๑๕) กายวิญญานธาตุ กายวิญญาน ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้สัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ กายวิญญานจิต ๒

(๑๖) มโนธาตุ จิต ๓ ดวง ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้ปัญจารมณ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ สัมปฏิจฉนจิต ๒

(๑๗) มโนวิญญาณธาตุ จิต ๗๖ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้อารมณ องค์ธรรม ได้แก่ จิต ๗๖ ดวง (เว้นจากทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓)

(๑๘) อัมมธาตุ สภาพธรรม ๖๙ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งสภาวลักษณะของตน ๆ องค์ธรรม ได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน ๑^{๕๑}

นางรจจาภา ธงปลื้มจิตร์ ได้แสดงตารางสงเคราะห์ธาตุ ๑๘ เป็นรูปนาม ไว้ดังนี้

ตารางที่ ๕ การสงเคราะห์ธาตุ ๑๘ เป็นรูป - นาม^{๕๒}

การสงเคราะห์ธาตุ ๑๘ เป็นรูป - นาม				
ทวาร	อารมณ	วิญญาณ	รูป	นาม
ทางตา	จักขุธาตุ ประสาททางตา	-	X	
	รูปธาตุ สีต่าง ๆ	-	X	
		จักขุวิญญาณธาตุ การเห็น		X
ทางหู	โสตธาตุ ประสาทหู	-	X	
	สัทธาตุ เสียงต่าง ๆ	-	X	
		โสตวิญญาณธาตุ การได้ยิน		X
ทางจมูก	ฆานธาตุ ประสาท	-	X	
	คันธธาตุ กลิ่นต่าง ๆ	-	X	
		ฆานวิญญาณธาตุ การรู้กลิ่น		X
ทางลิ้น	ชีวหาธาตุ ประสาทลิ้น	-	X	
	รสธาตุ รสต่าง ๆ	-	X	
		ชีวหาวิญญาณธาตุ การรู้รส		X
ทางกาย	กายธาตุ ประสาทกาย		X	
	โผฏฐัพพธาตุ เย็น ร้อนอ่อน แข็ง		X	
		กายวิญญาณธาตุ การรู้เย็นร้อนอ่อนแข็ง		X
ทางใจ	มโนธาตุ ปัญจทวาราวชชนะ ๑, สัมปฏิจฉนินะ ๒.			X
	อัมมธาตุ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน ๑		X	X
		มโนวิญญาณธาตุ จิต ๗๖ มโนธาตุ ๓		X

จากตารางสงเคราะห์ธาตุ ๑๘ โดยความเป็นรูปนาม ได้ดังนี้คือ เป็นรูปล้วน ๆ ๑๐ ธาตุ เป็นนามล้วน ๆ ๗ ธาตุ เป็นทั้งรูปทั้งนาม ๑ ธาตุ คือ อัมมธาตุ

^{๕๑} นายวรรณสิทธิ ไททยะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๗, หน้า ๑๒๒ - ๑๒๓.

^{๕๒} นางรจจาภา ธงปลื้มจิตร์. “การศึกษาอุทกยัพพญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔: เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๒๗.

๒.๔.๔. อินทรีย์ ๒๒

คำว่า อินทรีย์ หมายถึง ความเป็นใหญ่ในสภาวะธรรมที่เกิดร่วมกันกับตนทั้งหมด ไม่ว่าจะ สภาวะธรรมนั้นจะเป็นกุศล, อกุศล หรืออภัยกตะ รวมทั้งความเป็นใหญ่ในฝ่ายรูปธรรมนั้นด้วย

ตารางที่ ๖ อินทรีย์ ๒๒ ในสภาวะแห่งรูปนาม^{๕๓}

อินทรีย์ ๒๒ ในสภาวะแห่งรูปนาม				
ชื่อ	ความหมาย	องค์ธรรม	รูป	นาม
จักขุอินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรับรู้รูปารมณ์	จักขุประสาท	X	
โสตอินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรับสัมผัสารมณ์	โสตประสาท	X	
ฆานินอินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรับคันธารมณ์	ฆานประสาท	X	
ชีวหินอินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรับรสารมณ์	ชีวหาประสาท	X	
กายอินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรับรู้โณภูมิจารมณ์	กายประสาท	X	
อิตถินอินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเป็นหญิง	อิตถีการูป	X	
ปุริสินอินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเป็นชาย	ปุริสภาวะรูป	X	
ชีวิตินอินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรักษารูปและนาม	ชีวิตรูป และชีวิตินทรีย์เจตสิก	X	x
มณินอินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรับรู้อารมณ์	จิตทั้งหมด		X
สุขินอินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความสุขกาย	เวทนาเจตสิกที่ในสุขสหคตกาย วิญญูณจิต ๑		X
ทุกخينอินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความทุกข์กาย	เวทนาเจตสิกที่ในทุกขสหคตกาย วิญญูณจิต ๑		X
โสมนัสสินอินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความสุขใจ	เวทนาเจตสิกที่ในโสมนัสสหคตจิต ๖๒		X
โทมนัสสินอินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความทุกข์ใจ	เวทนาเจตสิกที่ในโทสมูลจิต ๒		X
อุเปกخينอินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยอารมณ์ที่เป็นกลาง	เวทนาเจตสิกที่ในอุเปกขา สหคต จิต ๕๕		X
สัทธินอินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเชื่อต่อสิ่งที่ความเชื่อ	ศรัทธาเจตสิกที่ในโสภณเจตสิก ๙๑		X

ตารางที่ ๖ อินทรีย์ ๒๒ ในสภาวะแห่งรูปนาม (ต่อ)

^{๕๓} นายวรรณสิทธิ ไหวทยะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๗, หน้า ๔๘ - ๔๙.

อินทรีย์ ๒๒ ในสภาวะแห่งรูปนาม				
ชื่อ	ความหมาย	องค์ธรรม	รูป	นาม
วิริยอินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเพียร	วิริยเจตสิกที่ในวิริยสัมปยุตตจิต ๑๐๕		X
สตินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการระลึกชอบ	สติเจตสิกที่ในโสภณจิต ๙๑		X
สมาธินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการตั้งมั่นในอารมณ์เดียว	เอกัคคตาเจตสิกที่ในจิต ๗๒ (เว้น อวิริยจิต ๑๖ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑		X
ปัญญินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้ตามความเห็นจริง	ปัญญาเจตสิกที่ในญาณสัมปยุตตจิต ๔๗ หรือ ๗๙		X
อนัญญัตถัญญูสามิตินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตนไม่เคยรู้	ปัญญาเจตสิกที่ในโสคาปัตติมัคคจิต ๑		X
อัญญินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตนเคยรู้	ปัญญาเจตสิกที่ในมรรคจิตเบื้องต้น ๓ และผลจิตเบื้องต้น ๓		X
อัญญาตาวินทรีย์	ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ สิ้นสุดแล้ว	ปัญญาเจตสิกที่ในอรหัตตผลจิต		X

จากตารางที่ การสังเคราะห์อินทรีย์ ๒๒ เป็นรูปนาม นั้นปรากฏว่า อินทรีย์ที่ ๑ – ๗ จักขุนทรีย์ ถึงบุริสินทรีย์ จัดเป็นรูป ชีวิตินทรีย์ เป็นได้ทั้งรูปและนาม ที่เหลือนอกนั้นตั้งแต่ อินทรีย์ที่ ๙ – ๒๒ คือ มนินทรีย์ ถึงอัญญาตาวินทรีย์ จัดเป็นนาม

๒.๔.๕ อริยสัจ ๔

อริยสัจธรรมทั้ง ๔ นี้ พระสารีบุตรได้กล่าวไว้เฉพาะพระพักตร์พระศาสดาว่า “รอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายผู้เที่ยวไปบนแผ่นดิน รอยเท้าเหล่านั้นทั้งหมดรวมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างชาวโลกกล่าวว่า ‘เป็นยอดของรอยเท้าเหล่านั้น เพราะรอยเท้าช้างเป็นรอยเท้าขนาดใหญ่’ แม้ฉันใด ก็ กุศลธรรมทั้งหมดก็ฉันนั้นเหมือนกัน นับเข้าในอริยสัจ ๔”^{๕๔}

หมายความว่า อริยสัจ ๔ ที่พระพุทธองค์ทรงสอนเป็นของจริงอันประเสริฐ พระองค์ทรงเปรียบอริยสัจ ประดุจดั่งรอยเท้าช้าง กุศลธรรมทั้งหมดก็รวมลงในอริยสัจ ๔ คือ ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ

๑). ทุกขสัจจะ ธรรมชาติที่เป็นทุกข์ เป็นสภาวะ อันเกิดมาจากชาติ ความเกิดเป็นทุกข์ ขรา ความแก่เป็นทุกข์ มรณะ ความตายเป็นทุกข์ โสกะ ความโศก ปริทเวะ ความคร่ำครวญ ทุกข์ ความทุกข์กาย โทมนัส ความทุกข์ใจ อุปายาส ความคับแค้นใจเป็นทุกข์ การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ โดยย่อ

^{๕๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๐/๓๒๙.

อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์^{๕๕} สภาวะลักษณะมีสภาพ ๑. เบียดเบียนอยู่เป็นนิจ ๒. ต้องปรุงแต่งอยู่เนื่อง ๆ ๓. เร่าร้อนอยู่ไม่วาย ๔. ไม่คงที่แปรปรวนอยู่เสมอ

สรุปชั้น ๕ เป็นทุกข์เพราะลักษณะของทุกข์ มีลักษณะกระสับกระส่ายอยู่เป็นนิจ ทั้งกายและใจ ทุกขสังขจะ เป็นปริณญะกิจ คือเป็นกิจที่ควรกำหนดรู้

๒). สมุทัยสังขจะ ธรรมชาติเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ พระสารีบุตรอธิบายไว้ว่า ตัณหาอันทำให้เกิดอีกประกอบด้วยความเพติดเพลินและความความกำหนัด มีปกติให้เพติดเพลินในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ความทะยานอยากในกาม ภวตัณหา ความทะยานอยากในภพ วิภวตัณหา ความทะยานอยากในวิภพ^{๕๖} สภาวะลักษณะมีสภาพ (๑) กระทำให้ทุกข์บังเกิดขึ้น (๒) เป็นแดนเกิดแห่งทุกข์ (๓) ประกอบไว้ซึ่งทุกข์ มิให้พ้นทุกข์ไป (๔) ให้กังวลอยู่แต่ในกองทุกข์

สรุปลักษณะของสมุทัย มีลักษณะเป็นเหตุให้กระสับกระส่าย เพราะความต้องการเกิดขึ้นทั้งกายและใจ ตัณหา ๓ ประการ คือ (๑) กามตัณหา ได้แก่ ความปรารถนา หรือ ความยินดี ความเพติดเพลินในอารมณ์ของกามคุณทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ (๒) ภวตัณหา ได้แก่ ความยินดีในอารมณ์ต่าง ๆ ความยินดีนี้ประกอบด้วยสัสสตทิฎฐิ คือ มีความเห็นว่า สัตว์นี้เที่ยง ภพนี้เที่ยง (๓) วิภวตัณหา ได้แก่ ความยินดีในอารมณ์ทั้ง ๖ ความยินดีนั้นประกอบด้วยอุจเฉททิฎฐิ คือมีความเห็นว่า สัตว์ทั้งหลายตายแล้วก็สูญทุกอย่างเกิดขึ้นเอง ตายเอง แล้วก็สูญไม่มีเหตุปัจจัยอันใดที่จะมาทำให้เกิดขึ้นอีก การกระทำนั้นและผลของการกระทำนั้นไม่มีผล

การที่สังเคราะห์ตัณหา ๓ นี้ลงในโลภะเจตสิก เป็นปหานัตถัพพธรรม คือเป็นธรรมที่ต้องละในสมุทัยสังขนี้ มีสภาพใจความที่ทำให้เป็นไป ๔ อย่างคือ (๑) มีการบำรุงให้เกิดขึ้นหรือให้เจริญขึ้น (๒) ย่อมชักนำมาซึ่งทุกข์ให้ตั้งอยู่ยืดยาว (๓) ย่อมประกอบหรือร้อยรัดไว้ มิให้ทุกข์พ้นไปได้ (๔) ย่อมให้สภาพที่กังวล ชัดขวางไว้มิให้พ้นจากทุกข์

๓) นิโรธสังขจะ ธรรมเป็นเครื่องดับทุกข์ มีพุทธดำรัสในปฎิจจสมุปบาทโดยปฏิโลมว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับเพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้”^{๕๗}

^{๕๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๗/๓๒๔.

^{๕๖} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๔/๕๓.

^{๕๗} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๒ - ๓.

อรรถกถาสัทธัมมปกาสินี อธิบายนิโรธสังจะว่า

ทุกข์ดับด้วยการดับสมุทัย มีใช้ดับด้วยประการอื่น มีอุปมาไว้ว่า เหมือนบุรุษเห็นเถาบบวมที่
เกิดขึ้นในนา จึงคันหารากจากยอดไปแล้วตัดทิ้ง. เถาบบวมนั้นเหี่ยวแห้งไปโดยลำดับแล้วก็
หมดไป ฉนั้นใด ตัณหาในจักขุเป็นต้นก็ดับบวมในนา ฉนั้นนั้น ตัณหานั้นถูกตัดรากเหง้าด้วย
อริยมรรคเสียแล้วมาถึงนิพพานก็ถึงความไม่เป็นไป^{๕๘}

ขุนสรรพกิจโกศล อธิบายลักษณะทิจตุกะ ประกอบด้วย มีความสุขสงบจากปวงทุกข์เป็น
ลักษณะ มีความไม่แตกดับเป็นกิจ มีการสลัดออกได้จากภพเป็นผล ไม่มีเหตุใกล้ให้เกิด (เพราะนิพพาน
เป็นธรรมที่พ้นจากเหตุจากปัจจัยทั้งปวงมาปรุงแต่ง)^{๕๙} สภาวะลักษณะมีสภาพ คือ (๑) สลัดออกจาก
ทุกข์ทั้งปวง (๒) มิได้กังวลอยู่ด้วยกองทุกข์ (๓) มิได้มีสิ่งใดมาประชุมตกแต่ง (๔) ไม่มีการตายการเกิด
สืบไปอีก องค์ธรรม ได้แก่ มัคคังคเจตสิก ๘ ดวง มีปัญญาเจตสิก เป็นต้น ที่เกิดในมรรคจิต ^{๖๐}

นิโรธอริยสัง มีลักษณะระงับความกระสับกระส่าย ภาวะที่เข้าถึงเมื่อกำจัดอวิชชาสารอก
ต้นหาสิ้น ไม่ถูกบีบคั้นด้วยความกระวนกระวาย สภาวะธรรมในนิโรธ ได้แก่พระนิพพาน เพราะเป็น
ธรรมที่ดับทุกข์ และดับเหตุแห่งทุกข์คือสมุทัย จึงเรียกว่า ทุกขนิโรธสังจะ เพราะเป็นที่ ที่ไม่มีทุกข์
เป็นที่ ที่ไม่มีรูปนาม เป็นธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์ คือเป็นอารมณ์ที่ตรงกันข้ามกับทุกข์

พระนิพพานเป็นสังขิกิริยา คือเป็นกิจที่จะต้องทำให้แจ้ง ต้องทำไปหรือมุ่งไปให้ถึงที่ ที่
ตัดขาด ด้วยเหตุนี้ พระนิพพานจึงมิใช่ธรรมที่จะถึงได้ด้วยการพูดการอธิบาย หรือด้วยการคิดนึก
ตรึกตรองเพียงด้วยสุดมยปัญญา จินตามยปัญญา ภาวนามยปัญญา นิพพานจึงต้องรู้แจ้งได้ด้วย
ภาวนาปัญญา ที่จะต้องเจริญให้เกิดขึ้นเท่านั้น^{๖๑}

๔) มัคคสังจะ หนทางที่เป็นเหตุให้ถึงความดับทุกข์ มีลักษณะ อันเป็นเหตุให้ถึงธรรมที่
ระงับความกระสับกระส่าย เรียกสั้น ๆ ว่า มรรค^{๖๒} ธรรมนี้ควรเจริญ คือปฏิบัติที่นำไปสู่ความดับ
ทุกข์ หรือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ อริยอัฏฐังคิกมรรค คือทางดำเนินอันประเสริฐมี
องค์ประกอบ ๘ หรือที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา เพราะเป็นทางสายกลางซึ่งดำเนินไปพอดีที่จะให้ถึง
นิโรธ โดยไม่ติดข้องหรือเอียงไปหาที่สุดสองอย่าง คือ กามสุขัลลิกานุโยค ความหมกมุ่นในกามสุข

^{๕๘} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๗/๑/-/๓๑๕ - ๑๓๘.

^{๕๙} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **ลักษณะทิจตุกะแห่งปรมัตถธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๕๑), หน้า ๓๘.

^{๖๐} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), **วิปัสสนาภูมิ**, หน้า ๒๑.

^{๖๑} นางรุจาภา รงค์ปี่มจิตร, “การศึกษาอุทฺทยัพพญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏ
ฐาน ๔: เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย:
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๓๒.

^{๖๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๑๙.

และอรรถกถาญาณุโยค การประกอบความลำบากแก่ตน องค์ธรรมได้แก่ มัคคสังคเจตสิก ๘ ดวง มี ปัญญาเจตสิก เป็นต้น ที่เกิดในมรรคจิต ^{๖๓}

อริยสัง ๔ ซึ่งเป็นความจริงของชีวิตนี้ ปรากฏอยู่ในกายที่ยาววา หนาคืบ กว้างศอก เพราะทุกขสังที่ติดจากตัณหาได้เกิดขึ้นภายในกายนี้ แม้นิโรธสังที่เป็นความดับทุกข์และมรรคสังที่เป็นทางดับทุกข์ก็เกิดภายในกายนี้เช่นเดียวกัน การตามรู้อริยสังภายในกายจึงเป็นหลักสำคัญ จะเห็นได้ว่า พระบรมศาสดาตรัสการตามรู้กองรูปภายในภายนอกในมหาสติปัฏฐานสูตร ^{๖๔} ดังตารางที่ นางรจจาภา ธงปลื้มจิตร ได้แสดงตารางมัคคสังคสังเคราะห์ลงใน ศิล สมาธิ ปัญญา ไว้ดังนี้

ตารางที่ ๗ มัคคสังคสังเคราะห์ลงใน ศิล สมาธิ ปัญญา ^{๖๕}

มัคคสังคจะ	สภาวะลักษณะมีสภาพ			
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง				
๑. เป็นธรรมที่นำออกจากทุกข์				
๒. เป็นเหตุดับเสียสิ้นกองทุกข์				
๓. เป็นเครื่องให้เห็นพระนิพพาน				
๔. เป็นใหญ่ในการให้สำเร็จกิจเห็นแจ้งแล้วประจักษ์สังจะทั้ง ๔				
สังเคราะห์ลงใน	วิเสสลักษณะเฉพาะของมรรคมองค์ ๘	ลักษณะ	กิจ	ผล
ปัญญา	๑. สัมมาทิฏฐิ			
	มีปัญญาเห็นชอบ	X		
	มีการประกาศความแท้จริง		X	
	มีการกำจัดความมืด คือ อวิชชา			X
	๒. สัมมาสังกัปปะ			
	มีการยกจิตขึ้นถูกทาง	X		
มีความแนบแน่นในอารมณ์		X		
มีการละมิจฉาสังกัปปะได้			X	
ศิล	๓. สัมมาวาจา			
	มีการกำหนดถือไว้	X		
	มีเจตนาเป็นเครื่องงดเว้น		X	
	มีการละมิจฉาจาจาได้			X
	๔. สัมมาภิมันตะ			
	มีการยังกิจการงานให้ตั้งขึ้นด้วยดี	X		
มีเจตนาเป็นเครื่องงดเว้น		X		
มีการละมิจฉากัมมันตะได้			X	

^{๖๓} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๒๑.

^{๖๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๒๙๔.

^{๖๕} นางรจจาภา ธงปลื้มจิตร, “การศึกษาอุทฺทยัพพญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔: เฉพาะกรณี การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๓๓.

ตารางที่ ๗ มัคคสังขระแห่งลงใน ศีล สมาธิ ปัญญา (ต่อ)

สังขระที่ลงใน	วิเสสลักษณะเฉพาะของมรรคมงคล ๘	ลักษณะ	กิจ	ผล
ศีล	๕. สัมมาอาชีวะ			
	มีความสะอาด (แห่งอาชีวะ)			
	มีอันยังอาชีวะที่ชอบธรรมให้เป็นไป			
	มีการละมิจฉาอาชีวะเสียได้			
สมาธิ	๖. สัมมาวายามะ			
	มีการระคอง (จิต) ไว้	X		
	มีการทำให้กุศลที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น		X	
	มีอันละมิจฉาอาชีวะเสียได้			X
	๗. สัมมาสติ			
	มีการตั้งสติไว้มั่น	X		
	มีความไม่ลืม		X	
	มีการละมิจฉาสติได้			X
	๘. สัมมาสมาธิ			
	มีการไม่พุ้งซ่านขัดสาย	X		
	มีความตั้งจิตมั่น		X	
	มีการละความตั้งจิตมั่นในทางผิด			X
มีความตั้งจิตมั่น		X		
มีการละความตั้งจิตมั่นในทางผิด			X	

๒.๔.๖ ปฏิจจสมุปบาท

ปฏิจจสมุปบาท หมายถึง “ธรรมชาติที่เป็นเหตุเป็นผล อาศัยกันและกันเกิดขึ้นต่อเนื่องกัน และทำให้เป็นไปในสังสารวัฏมิให้สิ้นสุดลงได้ หรือ ธรรมทั้งหลายที่เป็นเหตุอาศัยเหตุเกิดขึ้น” พระพุทธองค์ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทธรรม ก็เพื่อ “เป็นที่ตั้งแห่งการพิจารณาให้เห็นความจริงของสภาวะธรรม ที่เกิดขึ้นและเป็นไปเองด้วยเหตุปัจจัย” หากได้มีผู้หนึ่งผู้ใดหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใด เป็นผู้สร้างหรือเป็นผู้บันดาลให้เกิดขึ้น ทั้งนี้ก็เพื่อให้เกิดปัญญา ความเห็นถูกอันเป็นเหตุให้ละความผิด ที่เคยเห็นว่าโลกเที่ยง หรือมีอัตตาตัวตน ปฏิจจสมุปบาทธรรมนี้ เป็นภูมิหรือเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาด้วยหมวดหนึ่งในจำนวนวิปัสสนาภูมิ ๖ พระผู้มีพระภาคทรงตรัสด้วยองค์ ๑๒ คือ

ภิกษุทั้งหลาย ปฏิจจสมุปบาท เป็นอย่างไร

เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี

เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี

เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี

เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี

เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี

เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
 เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
 เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
 เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี
 เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ (ความเศร้าโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกขะ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) และอุปายาส (ความคับแค้นใจ) จึงมีความเกิดขึ้นแห่ง กองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้^{๖๖}

สงเคราะห์ลงในรูปนามจะได้ อวิชชา ไม่รู้ร้อยสี่ ๔, สังขาร มี ๓ บัญ บาป และ อนัญชาภิ-สังขาร, วิญญาน ๘๙ ดวง, นามรูป คือ เจตสิกชั้น ๓ และกัมมชรูป, อายุตนะ ๑๒ ทั้งภายในและภายนอก, ผัสสะ, เวทนา, ตัณหา, อุปาทาน คือ โลภะกับทิฏฐิ, ภพ, ชาติ, ชรา มรณะ ทุกขะ โทมนัส และอุปายาส มี ๒๔ อย่างทั้งสายเกิดและสายดับ เป็นทั้งรูปนาม^{๖๗}

การพิจารณานามรูป อาศัยผัสสะจึงสามารถรับรู้ในสภาวะธรรมทั้งหลายที่เป็นจริง ซึ่งพระพุทธรองค์ทรงตรัสแสดงแก่ปัญจวัคคีย์จนพ้นจากอาสวะทั้งหลายความว่า เมื่อพิจารณารูปนามอยู่ ย่อมเกิดความเบื่อหน่ายในรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาน เมื่อเกิดความเบื่อหน่ายในชั้นนี้แล้ว ย่อมสิ้นกำหนด ย่อมหลุดพ้น จึงรู้ว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นไม่มีอีกแล้ว^{๖๘}

พระครูเกษมธรรมทัต ได้จัดเข้าในองค์ธรรม

(๑) อวิชชา ธรรมชาติที่เป็นไปตรงกันข้ามกับปัญญา คือ การไม่รู้ตามความเป็นจริงที่ควรรู้ รู้แต่สิ่งที่ไม่เป็นไปตามความเป็นจริงที่ควรรู้ได้แก่ โมหเจตสิก

(๒) สังขาร ธรรมชาติที่ปรุงแต่งสังขตธรรมที่เป็นผลโดยตรง ได้แก่ เจตนาที่ในอกุศลและโลกียกุศล

(๓) วิญญาน ธรรมชาติที่รู้อารมณ์เป็นพิเศษ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาน คือ ปฏิสนธิจิต ๑๔ และปวัตติวิญญาน คือ โลภวิปากจิต ๓๒

(๔) นามรูป ธรรมชาติที่น้อมไปในอารมณ์ ชื่อว่า นาม ได้แก่ เจตสิก ๓๕ ที่ประกอบกับโลกียวิปากจิต ๓๒

^{๖๖} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒.

^{๖๗} ตูรายละเอียดใน วิ.มहा. (ไทย) ๔/๑/๑.

^{๖๘} วิ.มहा. (ไทย) ๔/๒๓/๓๐,

ธรรมชาตินี้สลายไป เพราะปัจจัยเป็นปฏิปักษ์ ชื่อว่า รูป ได้แก่ ปฏิสนธิกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป จิตตชรูป

(๕) สฬายตนะ ธรรมชาตินี้ทรงไว้ซึ่งวิภูฏสงสารที่ยืนยาว ได้แก่ อัชฌัตติกายตนะ ๖

(๖) ผัสสะ ธรรมชาตินี้กระทบอารมณ์ ได้แก่ ผัสสะเจตสิกที่ประกอบกับโลกียวิปากจิต ๓๒

(๗) เวทนา ธรรมชาตินี้เสวยอารมณ์ ได้แก่ เวทนา ๖ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยสัมผัสผัสสะ มีจักขุสัมผัสสชาเวทนา เป็นต้น

(๘) ตัณหา ธรรมชาตินี้ติดใจซึ่งวัตถุกาม ได้แก่ โลกเจตสิกที่ในโลภมูลจิต ๘

(๙) อุปาทาน ธรรมชาตินี้เข้าไปยึดมั่น ได้แก่ ตัณหาและทิวฐิที่มีกำลังมาก

(๑๐) ภาวะ (กัมมภาวะ อุปัตติภาวะ) ธรรมชาตินี้เป็นเหตุให้ผลเกิดขึ้น ชื่อว่า กัมมภาวะ ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ โลกียกุศลเจตนา ๑๗

ธรรมชาตินี้เข้าไปเกิดในภพใหม่ด้วย ได้เกิดขึ้นเพราะอาศัยกรรมด้วยชื่อว่าอุปัตติภาวะ ได้แก่ โลกียวิปากจิต ๓๒ เจตสิก ๓๕ กัมมชรูป ๒๐

(๑๑) ขาติ ธรรมชาตินี้เป็นเหตุแห่งการปรากฏเกิดขึ้นของสังขารธรรม ได้แก่ ปฏิสนธิชาติ (การเกิดขึ้นครั้งแรกในภพใหม่)

(๑๒) ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส และอุปายาส

ขรา ความแก่แก่ของวิปากนามขันธ ๔ และนิปผันนรูป ชื่อว่า ขรา

มรณะ ความตาย คือ อากาโรที่กำลังดับของโลกียวิปาก และกัมมชรูป ชื่อว่า มรณะ

โสกะ ความเศร้าโศก ชื่อว่า โสกะ ได้แก่ โทมนัสเวทนาที่ประกอบกับโทสมูลจิต ๒ ซึ่งเกิดจากพยสนะ ๕ อย่าง

ปริเทวะ การร้องไห้รำพัน ชื่อว่า ปริเทวะ ได้แก่ จิตตชวิปปลาสัททะ ที่เกิดขึ้นโดยมีการร้องไห้รำพัน เพราะอาศัยพยสนะ ๕ อย่างๆ ใดอย่างหนึ่งเป็นเหตุ

ทุกขะ เวทนาที่อดทนได้ยาก ชื่อว่า ทุกข์ ได้แก่ กายิกทุกขเวทนา

โทมนัส สภาพที่เป็นเหตุให้เป็นผู้มีใจคอไม่ตี ได้แก่ เจตสิกทุกข์ คือ ทุกข์ใจ

อุปายาส ความลำบากใจอย่างหนัก ชื่อว่า อุปายาส ได้แก่ โทสเจตสิก ที่เกิดขึ้น โดยอาศัยพยสนะอย่างใดอย่างหนึ่ง^{๖๙}

^{๖๙} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรังสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๒๒ - ๒๓.

อโยนิโสมสึการและอาสวะทั้งหลายเป็นรากเหง้าของอวิชชา อวิชชาเป็นรากเหง้าเป็นประธานในปฏิจจสมุปบาทนั้น เพราะเหตุปฏิจจสมุปบาทเป็นตัววิภูฏะ ติดต่อกันเป็นวงกลม จึงไม่สามารถจะหาเบื้องต้นและเบื้องปลายได้ ท่านจึงเรียกว่า ภาวจักร หรือจักรแห่งภพ^{๗๐} คือตัวจักรที่หมุนไปในสังสารวัฏ มิให้รู้จบรู้สิ้นได้ ในภวจักรมีองค์ ๑๒ นี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงแก่สัตว์โลกมี ๔ นัย คือ

(๑) ทรงแสดงตั้งแต่เบื้องต้นถึงเบื้องปลาย คือ อวิชชาไปจนถึงชรามรณะ แก่สัตว์ที่กำเนิดในชลาพุชะ (ในครรภ์) ในอณชชะ (เกิดในไข่) และ ในสังเสทชะ (เกิดในเถ้าโคล) เพราะมนุษย์มีเวทนามาก มีทุกข์มาก มีความสงสัยมาก จึงแสดงออกอย่างนี้

(๒) ทรงแสดงตั้งแต่เวทนาถึงมรณะ คือ ตั้งแต่ท่ามกลางถึงที่สุด แก่พวกสัตว์ที่กำเนิดเป็นโอปปาติกะ เช่น พวกเทวดาเป็นต้น (คือเกิดผุดขึ้นในทันทีทันใด และเมื่อจืดก็หายวับไปไม่ทอดทิ้งซากไว้) ทั้งนี้เพราะเทวดามีสุขมาก เสวยสุขเวทนามาก จึงทรงแสดงตั้งแต่เวทนาจนถึงมรณะ

(๓) ทรงแสดงตั้งแต่เบื้องปลายไปหาเบื้องต้น คือตั้งแต่มรณะถึงอวิชชาแก่สัตว์ในจำพวกที่ยึดมั่นอยู่ในสัสสตทิฏฐิที่เห็นว่าสัตว์และโลกเที่ยง

(๔) ทรงแสดงตั้งแต่ตัณหาถึงอวิชชา แก่สัตว์ที่ยึดมั่นอยู่ด้วยอุจเฉททิฏฐิ ที่เห็นว่าสัตว์และโลกหรือกรรมนั้น ตายแล้วขาดสูญ

ธรรมที่เป็นโสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสฯ เหล่านี้ท่านมิได้นับเข้าเป็นองค์ของปฏิจจสมุปบาท แต่ธรรมเหล่านี้เป็นอันสงฆ์ของปฏิจจสมุปบาท แต่แสดงให้เห็นว่าปฏิจจสมุปบาทนั้น เป็นไปเพื่อความทุกข์

จากปฏิจจสมุปบาทดังกล่าวข้างต้น เป็นกระบวนการที่นำไปสู่ความทุกข์ ในทางปฏิบัติ การเจริญวิปัสสนาเท่านั้นที่สามารถดับความทุกข์ในปฏิจจสมุปบาทได้ ซึ่งจะยกตัวอย่างการเจริญวิปัสสนาเพื่อดับทุกข์ดังกล่าว ดังนี้

การกำหนดรู้รูปที่กระทบทางตา อันเป็นผลให้เกิดเวทนาที่ชอบและไม่ชอบ ซึ่งเป็นทุกข์นั้น การตัดละเวทนา เพื่อมิให้เกิดตัณหา และอุปาทาน ด้วยการกำหนดว่า เห็นหนอๆ มิใช่เป็นการกล่าวด้วยวาจา แต่ต้องใช้จิตกำหนดจริงๆ จึงจะเห็นการเกิดดับของเวทนาที่ก่อให้เกิดทุกข์

นางรจจาภา ธงปลื้มจิตร ได้แสดงตารางปฏิจจสมุปบาทไว้ดังนี้

^{๗๐} พุ. เถร. อ. (ไทย) ๕๒/๑๘๘๘

ตารางที่ ๘ ปัจจัยแห่งปฏิจกสมุปบาท^{๗๑}

องค์ปฏิจกฯ	สภาวะ,รส,ปัจจุปัฏฐาน,ปทัฏฐาน	องค์ธรรม	เป็นปัจจัยแก่
๑. อวิชชา	มีความไม่รู้ เป็นลักษณะ มีความหลง เป็นรส มีความปกปิดสภาวะแห่งอารมณ์ เป็นปัจจุปัฏฐาน มีอัสวะ เป็นปทัฏฐาน	นัยพระสูตร ได้แก่ ความไม่รู้จักความจริง ๔ อย่าง (อริยสัจ ๔) นัยอภิธรรม ได้แก่ ความไม่รู้ ๘ อย่าง คือ ไม่รู้อริยสัจ ๔ ไม่รู้อดีต ไม่รู้อนาคต ไม่รู้ทั้งอดีตและอนาคต ไม่ รู้ปฏิจกสมุปบาท	สังขาร
๒. สังขาร	มีการปรุงแต่ง เป็นลักษณะ มีความขวนขวาย เป็นรส มีเจตนา เป็นปัจจุปัฏฐาน, มีอวิชชา เป็นปทัฏฐาน	อภิสังขาร ๓ ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อเนขาภิสังขาร	วิญญาน
๓. วิญญาน	มีการรู้แจ้งอารมณ์ เป็นลักษณะ มีสภาพถึงก่อน เป็นรส มีปฏิสนธิ เป็นปัจจุปัฏฐาน มีสังขาร เป็นปทัฏฐาน	โลกียวิญญาน ๓๒ มีปฏิสนธิวิญญาน เป็นต้น	นาม — รูป
๔. นามรูป	นาม มีการน้อมไป เป็นลักษณะ มีการประกอบพร้อมกัน เป็นรส มีการไม่แยกจากจิตเป็นปัจจุปัฏฐาน มีวิญญาน เป็นปทัฏฐาน	นามได้แก่ เจตสิกชั้น ๓ เวทนา สัญญา สังขาร	สหายนะ
	รูป มีการแปรปรวน เป็นลักษณะ มีการกระจัดกระจายไป เป็นรส มีความเป็นอภัยกตธรรม เป็นปัจจุปัฏฐาน มีวิญญาน เป็นปทัฏฐาน	รูป ได้แก่ กัมมชรูป ๒๐	
๕. สหายนะ	มีการทำวิภวัญให้ยาวนาน เป็นลักษณะ มีการทำความเห็นเป็นต้น เป็นรส มีความเป็นวัตถุและทวาร เป็นปัจจุปัฏฐาน มีนามรูป เป็นปทัฏฐาน	อายตนะ ๖ อันเป็นที่ต่อ หรือที่ประชุม คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ	ผัสสะ
๖. ผัสสะ	มีการกระทบอารมณ์ เป็นลักษณะ มีการประสานอารมณ์กับจิต เป็นรส มีการประชุม (วัตถุ อารมณ์ จิต) เป็นปัจจุปัฏฐาน มีสหายนะ เป็นปทัฏฐาน	การกระทบกับอารมณ์ ทั้ง ๖ มีจักขุ สัมผัส เป็นต้น	เวทนา

^{๗๑} นางรุจจาภา ธงปลื้มจิตร, “การศึกษาอุทกัพพญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔: เฉพาะกรณี การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๓๗.

ตารางที่ ๘ ปัจจัยแห่งปัจจุสมุปบาท (ต่อ)

องค์ปัจจัย	สภาวะ,รส,ปัจจุปฏิฐาน,ปทัฐาน	องค์ธรรม	เป็นปัจจัยแก่
๗. เวทนา	มีการเสวยอารมณ์ เป็นลักษณะ มีการบริโภคร่วมกันซึ่งรสแห่งอารมณ์ เป็นรส มีสุขและทุกข์ เป็นปัจจุปฏิฐาน, มี ผัสสะ เป็นปทัฐาน	เวทนาเจตสิก ความเสวยอารมณ์ ๖	ตัณหา
๘. ตัณหา	มีความเป็นเหตุ เป็นลักษณะ มีความบันเทิงใจ เป็นรส มีความไม่อึดในอารมณ์ เป็นปัจจุปฏิ ฐาน มีเวทนา เป็นปทัฐาน	ได้แก่ โลกเจตสิก มีความยินดีพอใจ เพติดเพลิน ดิ้นรนปรารถนา อยู่ในอารมณ์ ทั้ง ๖	อุปาทาน
๙. อุปาทาน	มีการยึดไว้ เป็นลักษณะ มีการไม่ปล่อย เป็นรส มีความมั่นคงด้วยตัณหาและความเห็น ผิดในอัตตา เป็นปัจจุปฏิฐาน มีตัณหา เป็นปทัฐาน	โลภะเจตสิกและทิฏฐิเจตสิก คือ ความแนบแน่นหรือยึดแน่นใน อารมณ์ทั้ง ๖ ที่ตนนิยม	ภพ
๑๐. ภพ	มีกรรมและผลของกรรม เป็นลักษณะ มีความทำให้เกิดขึ้นและความเกิดขึ้น เป็นรส มีความเป็นกุศล อุกุศล อัพยากฤต เป็นปัจจุปฏิฐาน มีอุปาทาน เป็นปทัฐาน	คือความบังคาลให้เกิดขึ้นของ เบญจขันธ์ ได้แก่ เจตนาเจตสิก กับ วิบากจิตและ กัมมัชรูป	ชาติ
๑๑. ชาติ	มีการเกิดขึ้นครั้งแรกในภพนั้น ๆ เป็น ลักษณะ มีการมอขันธ์ ๕ ที่มีในภพหนึ่งๆ ให้แก่สัตว์ทั้งหลาย เป็นรส มีสภาพที่เต็มไปด้วยทุกข์ เป็นปัจจุปฏิฐาน มีนามรูปที่เกิดขึ้นครั้งแรก เป็น ปทัฐาน	คือความเกิดขึ้นหรือการได้กำเนิด หรือการหยั่งลงในกำเนิด ๔ มีชลาพุชะ อัมชะชะ สังเสทชะ โอปปาติกะ	ชรา, มรณะ
๑๒. ชรา มรณะ		ความเสื่อม ความแตกสลาย ความ ตายหรือความดับความทำลายแห่ง เบญจขันธ์	โสกะปริเทวะ ทุกข โทมนัส

สรุปได้ว่า การปฏิบัติวิปัสสนากาวานานั้น ต้องอาศัยรูปกับนาม ตามนัยที่ อ้างมาแล้ว
นั้น ล้วนมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน และโดยที่ต้องอาศัยความสัมพันธ์ที่เนื่องกันนั้น โดยเฉพาะขันธ์ ๕
ซึ่งถือว่าเป็นภูมิ ภูมิหนึ่งสำหรับเพาะปลูกปัญญา เพื่อให้เกิดความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้ง เข้าใจ
สภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ในรูปนาม ด้วยตัวเอง จึงต้องอาศัยการปฏิบัติตามหลัก
สติปฏิฐาน ๔ โดยมีฐานที่ตั้งของสติ เป็นฐานที่ตั้งรองรับการกำหนดของสติ ไปในกาย เวทนา จิต และ
ธรรม เพราะสามารถนำจิตให้ดำเนินไปสู่การบรรลุธรรมอย่างสมบูรณ์ ด้วยเหตุนี้การปฏิบัติวิปัสสนา

ภาวนา กักับการเจริญสติปัฏฐาน ๔ จึงเป็นหลักเดียวกัน และเพื่อให้เห็นว่าการเจริญทั้งสองแบบ เป็นหลักเดียวกันนั้น ผู้ศึกษาได้จำแนก สติปัฏฐาน ๔ เป็นรูปนาม ดังนี้

หมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่	รูปชั้น ๕ เป็นรูปธรรม
หมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่	เวทนาชั้น ๕ เป็นนามธรรม
หมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่	วิญญาณชั้น ๕ เป็นนามธรรม
หมวดธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่	ชั้นทั้ง ๕ เป็นรูปธรรม/นามธรรม

๒.๕ สรุปท้ายบท

พระพุทธเจ้าทรงสอนวิปัสสนาภาวนา เริ่มตั้งแต่ทรงแสดงปฐมเทศนา ว่าด้วยทางสายกลาง หรือการปฏิบัติที่มีรูปนามเป็นอารมณ์นั่นเอง วิปัสสนามีมาในพุทธศาสนาเท่านั้น หมายถึง การเจริญภาวนาอย่างหนึ่งที่ทำให้เกิดการเห็นแจ้งโดยอาการหลายอย่าง และอาการพิเศษในสภาวะธรรม ปัญญาเห็นแจ้งเห็นชัด ปัญญาเห็นแปลก ๆ ประหลาด ๆ ปัญญาเห็นโดยอาการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น

การปฏิบัติวิปัสสนา เป็นการมุ่งมองเข้าหาความจริงของธรรมชาติ ภายในสรรพสิ่งทั้งหลาย คิดทบทวนกระบวนการทำงานของ กาย เวทนา วิญญาณ รวมทั้งเจตสิกทั้งหลายที่เป็นตัวกำหนดคุณภาพของจิต อันเป็นการช่วยขจัดความหลงผิดหรือสัญญาวิปลาสอันเกิดจากอโยนิโสมนสิการ ทำให้มองเห็นความจริงในไตรลักษณ์ ลดละการยึดมั่นถือมั่นในสรรพสิ่งเหล่านั้น เพื่อจิตจะได้ปลอดโปร่งเป็นอิสระเข้าสู่กระแสแห่งนิพพาน การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา จึงมีประโยชน์โดยตรงเพราะทำให้บุคคลผู้ปฏิบัติได้ดำเนินจิตของตนไปสู่การบรรลุธรรมอย่างสมบูรณ์ ไม่ว่าจะปฏิบัติควบคู่กันไปกับสมณะหรือไม่ก็ตาม หรือจะปฏิบัติวิปัสสนาล้วน ๆ ที่เรียกว่า วิปัสสนายานิก คือ ผู้มีวิปัสสนาล้วน ๆ แต่อย่างน้อยก็ต้องอาศัยกำลังทางสมาธิจิต ในระดับขณิกสมาธิ เพราะวิปัสสนาย่อมไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากขณิกสมาธิ ฉะนั้น วิปัสสนา จึงมีสมณะเป็นบาทฐาน

วิปัสสนาญาณ มีอารมณ์ ๗ อย่างคือ ปริตรตารมณฺ์ มหัคคตารมณฺ์ อตีตารมณฺ์ อนาคตารมณฺ์ ปัจจุบันนารมณฺ์ อัชฌัตตารมณฺ์ พหิทถารมณฺ์

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น ต้องอาศัยรูปกับนาม อันเป็นวิปัสสนาภูมิ คือพื้นฐานที่ดำเนินไปของวิปัสสนา ธรรมทั้งหลายอันเป็นพื้นฐานที่จะมองดูรู้เข้าใจ ให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งตามเป็นจริง ดังนั้นในการเจริญวิปัสสนานั้น จะต้องปฏิบัติโดยอาศัยหลักฐานตามคำสอนในสติปัฏฐาน ๔ และมีธรรมอันเป็นอุปการะที่จะต้องเข้าร่วมประกอบด้วยกับวิปัสสนา คืออารมณ์กรรมฐานหมายถึงเครื่องยึดเหนี่ยวของจิตใจ อารมณ์นี้เป็นปรมัตถธรรม ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคเรียกอารมณ์ปรมัตถธรรมนี้ โดย

แยกประเภท มีชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจนุปบาท ๑๒ ว่าเป็นภูมิของปัญญา ซึ่งเป็นหมวดธรรมที่อยู่ในหมวดธัมมานุปัสสนาและเป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อให้เกิดปัญญา โดยสรุปแล้วคือ การพิจารณาให้เห็นอาการเกิดดับของไตรลักษณ์ในรูปนามล้วนมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน และโดยที่ต้องอาศัยความสัมพันธ์ที่เนื่องกันนั้น โดยเฉพาะชั้น ๕ ซึ่งถือว่าเป็นภูมิ ภูมิหนึ่งสำหรับเพาะปลูกปัญญา เพื่อให้เกิดความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้ง เข้าใจสถานะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ในรูปนาม ด้วยตัวเอง จึงต้องอาศัยการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยมีฐานที่ตั้งของสติ เป็นฐานที่ตั้งรองรับการกำหนดของสติ ไปในกาย เวทนา จิต และธรรม เพราะสามารถนำจิตให้ดำเนินไปสู่การบรรลุธรรมอย่างสมบูรณ์ ด้วยเหตุนี้การเจริญวิปัสสนาภาวนา กับการเจริญสติปัฏฐาน ๔ จึงเป็นหลักเดียวกัน และเพื่อให้เห็นว่าการเจริญทั้งสองแบบ เป็นหลักเดียวกันนั้น ผู้ศึกษาได้จำแนกสติปัฏฐาน ๔ เป็นรูปนาม

บทที่ ๓

ตีรณปริญาและวิปัสสนาญาณ ๑๖

การวิจัยตีรณปริญาและวิปัสสนาญาณ เป็นการค้นคว้าในเรื่องของตีรณปริญา ว่าด้วยความหมาย วิธีการพิจารณา ความต่างของปริญา และกระบวนการสืบเนื่องของวิปัสสนาญาณ อันเป็นปัญญาญาณขั้นตอนของการปฏิบัติแต่ละขั้นตอนเป็นอย่างไร อันให้ผลจากการปฏิบัติคือวิปัสสนาญาณได้กำหนดหัวข้อไว้ดังนี้

๓.๑ ตีรณปริญา

๓.๒ วิปัสสนาญาณ ๑๖

๓.๓ สรุปท้ายบท

๓.๑ ตีรณปริญา

ตีรณปริญา เป็นปริญาที่ ๒ ในปริญา ๓ กล่าวคือ ญาตปริญา ตีรณปริญา ปหานปริญา ซึ่งเป็นธรรมที่ต่อเนื่องถึงซึ่งกันและกัน อาศัยซึ่งกันและกัน เป็นก้าวขึ้นไปสู่ญาณที่สูงตามลำดับ แต่ในงานวิจัยนี้ผู้ศึกษามุ่งไปที่ตีรณปริญาเป็นสำคัญ จึงได้กำหนดความหมาย และวิธีพิจารณา ทั้งความแตกต่างของปริญา ตามลำดับ

๓.๑.๑ ความหมายของตีรณปริญา

ตีรณปริญา การกำหนดรู้ด้วยการพิจารณา ด้วยการพิจารณากลาปะ จนถึงอนุโลมญาณ ดังอธิบายไว้ในอรรถกถาปัญจสุทนี^๑ว่า ตีรณปริญา ได้แก่ ไตรตรองด้วยอาการ ๔๐ ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นต้น หรือการกำหนดรู้มีการพิจารณากลาปะ เป็นเบื้องต้น และอนุโลมญาณเป็นที่สุด^๑

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ให้ความหมายไว้ว่า ปัญญา คือวิปัสสนามีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ ซึ่งยกขึ้นซึ่งธรรมทั้งหลายเหล่านั้นขึ้นสู่สามัญลักษณะ เป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง ดังนี้ ตั้งแต่กลาปสัมมสนะ จนถึงอุททยัพพญาณุปัสสนา เป็นภูมิของตีรณปริญา เพราะใน

^๑ ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๑/๑/-/๖๐.

ระหว่างนี้ความเป็นใหญ่มีอยู่แก่การแห่งตลอดสามัญญลักษณะโดยเฉพาะ^๒

พระธรรมเมธาภรณ์ ให้ความหมายตีรณปริญญาไว้ว่า

ตีรณปริญญา กำหนดรู้ด้วยการพิจารณา คือ การยกเอาสิ่งต่าง ๆ ขึ้นมาวิเคราะห์วิจัย ตรวจสอบ หลังจากได้เรียนรู้ทางประสาทสัมผัสมาแล้ว ด้วยการพิจารณาขั้น ๕ ให้เห็นสภาพของความเป็นจริงว่าไม่เที่ยง มีการเกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไป ดำรงตนอยู่ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงและความแปรปรวน การดำรงอยู่ของขั้น ๕ เป็นการดำรงอยู่เพียงชั่วขณะหนึ่งเท่านั้น เป็นทุกข์เพราะเกิดมาจากเหตุปัจจัย ไม่อาจรักษาสภาพเดิมของตนไว้ได้ มีอาการแผดเผาก่อให้เกิดความเร่าร้อนเป็นอนัตตา เพราะบุคคลไม่อาจบังคับบัญชาได้ และไม่มีใครเป็นเจ้าของอย่างแท้จริง เมื่อแยกย่อยออกไปแล้วก็กลายเป็นของว่างเปล่าจากความเป็นคนสัตว์ เป็นเพียงแต่ขั้น ๕^๓

๓.๑.๒ วิธีพิจารณาแบบตีรณปริญญา

คัมภีร์ขุททกนิกาย ได้อธิบายความการพิจารณาแบบตีรณปริญญา คือการกำหนดรู้ด้วยการพิจารณาผัสสะ ว่าด้วยการกระทบ โดยอาการ ๔๐ ประกอบด้วย

นักปราชญ์ทำสิ่งที่รู้แล้วให้ปรากฏอย่างนี้แล้ว พิจารณาผัสสะ คือพิจารณาโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นดุจหัวฝี เป็นดุจลูกศร เป็นของลำบาก เป็นอาพาธ เป็นอย่างอื่น (บังคับไม่ได้) เป็นของทรุดโทรม เป็นเสียด เป็นอุปัทวะ เป็นภัย เป็นอุปสรรค เป็นของหวั่นไหว เป็นของฝุพัง เป็นของไม่ยั่งยืน เป็นของไม่มีที่ต้านทาน เป็นของไม่มีที่ซ่อนเร้น เป็นของไม่มีที่พึ่ง เป็นของว่าง เป็นของเปล่า เป็นของสูญ เป็นอนัตตา เป็นของมีโทษ เป็นของแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นของไม่มีแก่นสาร เป็นเหตุแห่งความลำบาก เป็นดุจพิษเขมชาติ เป็นของปราศจากความเจริญ เป็นของมีอาสวะ เป็นของที่ถูกเหตุปัจจัยปรุงแต่ง เป็นเหยื่อแห่งมาร มีชาติ(ความเกิด)เป็นธรรมดา มีชรา(ความแก่)เป็นธรรมดา มีพยาธิ(ความเจ็บป่วย)เป็นธรรมดา มีมรณะเป็นธรรมดา มีโสกะ(ความเศร้าโศก) ปรีทเวะ(ความคร่ำครวญ) ทุกขะ(ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) อุปายาส (ความคับแค้นใจ)เป็นธรรมดา มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา เป็นเหตุเกิดทุกข์ตั้งอยู่ไม่ได้ หาความแช่มชื่นไม่ได้ เป็นโทษ เป็นของที่ต้องสลัดออกไป^๔

อรรถกถาสัทธัมมปัชโชติกา อธิบายการพิจารณาผัสสะ โดยอาการดังนี้

^๒ พระพุทธโฆสเถร รจนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธฉายาจารย์ (อาจ อาสภเถร), แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๑๐.

^๓ พระธรรมเมธาภรณ์ (ระแบบ จิตตภาโณ), ธรรมปริทัศน์ ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๑๑๗.

^๔ ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๓/๖๔.

ตารางที่ ๙ การพิจารณาผัสสะด้วยไตรมปริยญา^๕

โดยความเป็นอนิจจัง	เพราะมีความเป็นไปในที่สุดคืออนิจจัง และเพราะมีเบื้องต้นและที่สุด
โดยความเป็นทุกข์	เพราะมีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปบีบคั้น และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์
โดยความเป็นโรค	เพราะจะต้องให้เป็นที่ไปด้วยปัจจัย และเพราะเป็นมูลแห่งโรค
โดยความเป็นดังหัวผี	เพราะประกอบด้วยการเสียดแทงโดยเป็นทุกข์ เพราะมีการไหลออกแห่งของไม่สะอาดคือกิเลส และเพราะขึ้นพองแก่รอบแตกไป ด้วยความเกิดขึ้น ความเสื่อมโทรมและความแตกดับ
โดยความเป็นดังลูกศร	เพราะให้เกิดความบีบคั้น เพราะเจาะแทงภายใน และเพราะมีภาวะที่นำออกได้ยาก
โดยความเป็นของลำบาก	เพราะเป็นภาวะที่น่าตีเตียน เพราะไม่นำมาซึ่งความเจริญและเพราะเป็นที่ตั้งแห่งความชั่ว
โดยความเป็นอาพาธ	เพราะไม่ให้เกิดเสรีภาพ และเพราะเป็นปทัฏฐานแห่งอาพาธ
โดยความเป็นอย่างอื่น	เพราะไม่มีอำนาจ และเพราะจัดแจงไม่ได้
โดยความเป็นของชำรุด	เพราะชำรุดด้วยพยาธิชราและมรณะ
โดยความเป็นเสนียด	เพราะนำมาซึ่งความพินาศมิใช่น้อย
โดยความเป็นอุบาทว์	เพราะนำมาซึ่งความฉิบหายมากมาย ซึ่งไม่มีใครรู้ได้และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งอันตรายทุกอย่าง
โดยความเป็นภัย	เพราะเป็นบ่อเกิดแห่งภัยทั้งปวง เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อหัวใจเข้าอย่างยิ่งกล่าวคือความสงบทุกข์
โดยความเป็นอุปสรรค	เพราะพัวพันด้วยความฉิบหายมิใช่น้อย เพราะเข้าไปตำรังไว้ซึ่งโทษ และเพราะไม่ควรแก่การอดกลั้นดุจอุปสรรค
โดยความเป็นของหวั่นไหว	เพราะหวั่นไหวด้วยพยาธิชรา และมรณะ และด้วยโลกธรรมมีลาภเป็นต้น.
โดยความเป็นของแตกพัง	เพราะเข้าถึงความแตกพังเป็นปกติ ด้วยความเพียรและด้วยสิ่งที่มีรส
โดยความเป็นของไม่ยั่งยืน	เพราะทำความมั่นคงทั้งปวงให้ถึงความพินาศ และเพราะไม่มีความมั่นคง
โดยความเป็นของไม่มีที่ต้านทาน	เพราะความไม่ต้านทาน และเพราะไม่ได้ความปลอดภัย
โดยความเป็นของไม่มีที่ซ่อนเร้น	เพราะความเป็นของไม่ควรที่จะติดแน่น และเพราะไม่กระทำกิจซ่อนเร้นแม้ของผู้ที่ติดแน่น
โดยความเป็นของไม่มีที่พึ่ง	เพราะไม่มีความเป็นผู้กระทำที่พึ่งจากภัย แก่ผู้อาศัยทั้งหลาย
โดยความเป็นของว่าง	เพราะว่างจากอรรถภาพที่ยั่งยืน งามเป็นสุข ตามที่กำหนดไว้
โดยความเป็นของเปล่า	เพราะความเป็นของว่างนั่นเอง หรือเพราะเป็นของน้อย จริงอยู่แม้ของน้อย ท่านก็เรียกว่าเปล่าในโลก
โดยความเป็นของสูญ	เพราะเว้นจากเจ้าของผู้อาศัย ผู้รู้ ผู้กระทำ และผู้อิฐฐาน
โดยความเป็นอนัตตา	เพราะความที่ตนเองมิใช่เจ้าของ เป็นต้น

^๕ ขุ.ม.อ. (ไทย) ๖๕/๕/๑/-/๓๐๐ - ๓๐๓.

โดยความเป็นโทษ.	เพราะมีทุกข์เป็นไป และเพราะความเป็นโทษของทุกข์อีกอย่างหนึ่ง
โดยความเป็นของมีความแปรปรวนเป็นธรรมดา	เพราะมีปกติแปรปรวน ๒ อย่าง คือ ด้วยขราและมรณะ
โดยความเป็นของไม่มีแก่นสาร	เพราะสรรพสภาพเหมือนกระฟี่ และเพราะทำลายความสุข
โดยความเป็นมูลแห่งความลำบาก	เพราะเป็นเหตุแห่งความลำบาก
โดยความเป็นดังเพชฌฆาต	เพราะฆ่าความคุ้นเคย เหมือนศัตรูที่อยู่ต่อหน้าทำเป็นมิตร
โดยความเป็นของปราศจากความเจริญ	เพราะปราศจากความเจริญ และเพราะมีความเสื่อม.
โดยความเป็นของมีอาสวะ	เพราะมีอาสวะเป็นปฏิฐาน
โดยความเป็นของอันเหตุปัจจัยปรุงแต่ง	เพราะเป็นของอันเหตุและปัจจัยทั้งหลายปรุงแต่งแล้ว
โดยความเป็นเหยื่อมาร	เพราะเป็นเหยื่อแห่งมัจจุรและกิเลสมาร
โดยความเป็นของมีชาติชราพยาธิและมรณะเป็นธรรมดา	เพราะมีชาติ ชรา พยาธิ และมรณะเป็นปกติ
โดยความเป็นของมีโสกะ ปริเทวะ และอุปายาสะ เป็นธรรมดา	เพราะเป็นเหตุแห่งโสกะ ปริเทวะ และอุปายาสะ
โดยความเป็นของมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา	เพราะมีอารมณ์แห่งตัณหาทมิฬวิจริต และสังกิเลสทั้งหลายเป็นธรรมดา
โดยความเป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์	เพราะความเกิดขึ้นด้วยสามารแห่งอวิชชา กรรม ตัณหา และสฬายตนะ
โดยความเป็นของดับไป	เพราะไม่มีเหตุเกิดแห่งทุกข์ เหล่านี้
โดยคุณ	เพราะความเข้มข้นที่มีความหวานด้วยสามารแห่งฉันทระคะ ในผัสสะ
โดยโทษ	เพราะความแปรปรวนแห่งผัสสะ
โดยการสลัดออก	เพราะการออกไปแห่งความเข้มข้นและอาทินทั้งสอง

๓.๑.๓ ความแตกต่างระหว่างตริณปริญา กับปริญาอื่น ๆ

ตริณปริญา เป็นปริญาที่สืบเนื่องมาจากญาตปริญา และส่งผลให้เกิดปหานปริญา ซึ่งมีความต่างจากปริญาอื่นกล่าวคือ เมื่อก้าวข้ามจากญาตปริญาอันเป็นภูมิของนามรูปปริจเฉทญาณและปัจจัยปริคคญาณ ปรากฏเด่นชัดที่สุดว่าเป็นภูมิของสัมมสนญาณและอุทัยพหุญาณ แต่เป็นไปโดยอนุโลมตามคัมภีร์อรรถกถาปัญจสุทนี ว่า ตริณปริญา หมายถึงการกำหนดรู้มีการพิจารณาสัมมสนญาณเป็นเบื้องต้น และอนุโลมญาณเป็นที่สุด^๖

พระพรหมคุณาภรณ์ อธิบายถึงความแตกต่างของตริณปริญา กับปริญาอื่น ๆ นั้น กล่าวคือ ในปริญา ๓ คือ ญาตปริญา ตริณปริญา ปหานปริญา เป็นองค์ธรรมที่สืบเนื่องซึ่งกันและกัน เมื่อผู้ปฏิบัติวิปัสสนาประจักษ์แจ้งในธรรมทั้งหมดเหล่านี้ การประจักษ์แจ้งในธรรมอันเป็นวิสุทธิในสภาวะธรรมของนาม และรูปตามความเป็นจริงที่ทำให้จิตหลุดพ้นจากกิเลส และกองทุกข์นี้ได้ เรียกว่า วิปัสสนาญาณ^๗ ญาณที่เป็นไปตามกระบวนการและขั้นตอนของการกำหนดรู้ หรือทำความรู้

^๖ ม.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๑/๑/-/๖๐.

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์วิถีสันติ, ๒๕๕๕), หน้า ๔๗๖.

จัก ทำความเข้าใจสิ่งต่าง ๆ โดยรอบถ้วนรอบด้าน ด้วยปัญญาในระดับต่าง ๆ หรือที่เรียกว่า ปริญา^๘ ก็จะเกิดขึ้นเป็นลำดับขั้นตอน ดังนี้ คือ

(๑) ญาตปริญา กำหนดรู้ขั้นรู้จัก คือรู้ตามสภาวะลักษณะ ได้แก่ รู้จักจำเพาะตัวของสิ่งนั้น ตามสภาวะของมัน เช่นรู้ว่า นี่คือเวทนา เวทนาคือสิ่งที่มีลักษณะเสวยอารมณ์ นี่คือสัญญา สัญญาคือสิ่งที่มีลักษณะกำหนดได้หมายรู้ เป็นต้น กำหนดโดยสรูป เป็นนาม คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ และรูปอาศัยกันเป็นไป จนรู้เห็นว่าเป็นนาม นี่เป็นรูป เห็นมีแต่นามและรูป เท่านั้น ไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา.

(๒) ตีรณปริญา กำหนดรู้ขั้นพิจารณา คือรู้ด้วยปัญญาที่ยังลึกซึ้งไปถึงสามัญลักษณะ รู้ถึงการที่สิ่งนั้น ๆ เป็นไปตามกฎธรรมดา โดยพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เช่น เวทนาและสัญญานั้นไม่เที่ยง มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ไม่ใช่ตัวตน เป็นต้น

(๓) ปหานปริญา กำหนดรู้ถึงขั้นละได้ รู้ถึงขั้นที่ทำให้ถอนความยึดติด เป็นอิสระจากสิ่งนั้น ๆ ได้ ไม่เกิดความผูกพันหลงใหล ทำให้วางใจ วางท่าที และปฏิบัติต่อสิ่งต่าง ๆ ได้ถูกต้อง เช่น เมื่อรู้ว่าสิ่งนั้น ๆ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วก็ละนิจจสัญญา เป็นต้น^๙

ปริญา ๓ นี้ เป็นโลกียะ มีชั้น ๕ เป็นอารมณ์ เป็นกิจในอริยสังขข้อที่ ๑ คือทุกข์ ในทางปฏิบัติ จัดเข้าใน วิสุทธิข้อ ๓ ถึง ข้อ ๖ คือ

ตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณ ถึงปัจจยปริคคญาณ เป็นภูมิแห่งญาตปริญา (๓. ทิฏฐิวิสุทธิ และ ๔. กังขาวิตรณวิสุทธิ)

ตั้งแต่กาลปสัมมสนญาณ ถึง อุทยัพพญาณุปัสสนาญาณ เป็นภูมิแห่งตีรณปริญา (๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ)

ตั้งแต่ภังคานุปัสสนาญาณขึ้นไป เป็นภูมิแห่งปหานปริญา (ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ)^{๑๐}

สรุปความว่า ตีรณปริญา หมายถึงการกำหนดรู้ด้วยการพิจารณากาลปสัมมสนญาณ จนถึงอนุโลมญาณ เป็นวิปัสสนาที่มีการพิจารณาไตรลักษณ์ เห็นเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จึงต้องมีการพิจารณาผัสสะ ว่าด้วยการกระทบ มีอาการ ๔๐ ประการ เมื่อพิจารณาแล้วก็ ละวาง เป็นการก้าวเข้าสู่ปหานปริญาต่อไป เมื่อจัดเข้าในวิสุทธิ ๗ จัดได้ดังนี้ ญาตปริญา จัดอยู่ใน ทิฏฐิวิสุทธิ และกังขาวิตรณวิสุทธิ ตีรณปริญา จัดอยู่ใน มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ และปหานปริญา จัดอยู่ในปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ เมื่อจัดเป็นภูมิของวิปัสสนา นามรูปปริจเฉทญาณ และปัจจยปริคคญาณ เป็นภูมิแห่งญาตปริญา กาลปสัมมสนญาณ และอุทยัพพญาณุปัสสนาญาณ เป็น

^๘ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, (นนทบุรี: บริษัท เอสอาร์พรินต์ติ้ง แมสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๙๕.

^๙ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, หน้า ๔๗๕ - ๔๗๖.

^{๑๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๙๕.

ภูมิแห่งศีรณปริณญา ภัทธานุปีสนาญาณขึ้นไป เป็นภูมิแห่งปหานปริณญา

๓.๒ วิปัสสนาญาณ ๑๖

วิปัสสนาญาณ ๑๖ เป็นผลที่เกิดมาจากการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเท่านั้น และเป็นผลสืบเนื่องมาจากขณิกสมาธิเป็นอย่งน้อย เป็นการปฏิบัติด้วยการกำหนดรู้ พิจารณา ละ รูปนาม ด้วยการเห็นไตรลักษณ์ มีนามรูปปริจเฉทญาณเป็นเบื้องต้น มีปัจจเวกขณญาณเป็นที่สุด ดังจะได้ศึกษาต่อไปนี้

๓.๒.๑ ความหมายของวิปัสสนาญาณ

คัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรค ว่า ภิกษุผู้พิจารณาเห็นสังขารโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ด้วยอนุโลมขันติ ๔๐ ประการ ชื่อวิปัสสนาญาณ^{๑๑}

หมายความว่า โยคีผู้ที่จะปฏิบัติเข้าถึงวิปัสสนาญาณ ต้องพิจารณาสังขาร คือ รูปนามเป็นไตรลักษณ์ เพราะเพ่งขันติในการพิจารณาเห็นสังขารโดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา

อรรถกถาสัทธัมมปกาสินีได้อธิบายว่า อนุโลมขันติ มี ๓ อย่างคือ อย่างอ่อน อย่างกลาง อย่างแข็ง ๑) อนุโลมขันติที่มีการพิจารณาเป็นกลาป (กลาปสัมมสนญาณ) เป็นเบื้องต้น มีอุทยัพพญาณเป็นที่สุด เป็นอนุโลมญาณอย่างอ่อน ๒) อนุโลมขันติที่มีภังคานุปีสนาเป็นเบื้องต้น มีสังขารูปกชาญาณ เป็นที่สุด เป็นอนุโลมญาณอย่างกลาง ๓) อนุโลมญาณ (ปริชาเป็นไปโดยอนุโลมได้แก่การกำหนดรู้อริยสัจ) ชื่อว่าเป็นอนุโลมขันติอย่างแข็ง^{๑๒}

พระพรหมคุณาภรณ์ ได้ให้ความหมายวิปัสสนาญาณ คือ ความรู้แจ้ง เห็นแจ้งในธรรมชาติที่แท้จริง (ปรมาตถธรรม) ของกาย และ ใจ (รูป และ นาม) ที่มีอยู่ในลักษณะของความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และการไม่อยู่ในอำนาจของใคร (วิปัสสนา) ญาณเป็นความรู้ระดับสุดยอดของปัญญา มนุษย์ และเป็นผลสำเร็จที่สำคัญของมนุษย์ (วิปัสสนา) ญาณไม่ว่าจะเป็นโลกียญาณหรือโลกุตระญาณ ล้วนเป็นส่วนผลักดันให้เกิดความเจริญก้าวหน้าในอารยธรรมของมนุษยชาติ” เมื่อความรู้แจ้ง เห็นจริงเหล่านี้พอกพูนมากขึ้น ๆ จนทำให้ความรู้สึกนึกคิด ทศนะที่มีต่อโลกของผู้ปฏิบัติเปลี่ยนแปลงไป ในที่สุดสามารถทำลายกิเลส คือ ความยึดมั่นถือมั่นอันเป็นต้นเหตุแห่งทุกข์ทั้งปวง คงเหลือแต่บรมสุขที่ถาวรนั้นแล^{๑๓}

^{๑๑} ดุราลละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๗/๕๙'๖ - ๕๙'๘.

^{๑๒} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๗/๒/-/๘๒๙.

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๕๔.

พระธรรมเมธาภรณ์ (ระแบบ จิตตญาณ) อธิบายไว้ว่า วิปัสสนาญาณ ได้แก่ ญาณที่นับเนื่องในวิปัสสนา หรือที่จัดเป็นวิปัสสนาญาณ คือ ความรู้อันเกิดจากความเห็นอย่างแจ่มแจ้งตามความเป็นจริงของรูปนาม^{๑๔}

เศวตร เปี่ยมพงศ์สานต์ ได้อธิบายว่า วิปัสสนาญาณ หมายถึง ปัญญาที่เกิดมาจากการปฏิบัติตามหลักมหาสติปัฏฐาน เป็นปัญญาที่รู้แจ้งในความจริงของชีวิตตามที่เป็นจริง จะเกิดแก่ผู้ปฏิบัติเป็นขั้น ๆ เรียงลำดับไปอย่างนำพิศวงปราศจากการข้ามลำดับเหมือน ๆ กัน^{๑๕}

สรุปได้ว่า ความรู้แจ้งในปรมาตถธรรม คือรูปนาม ที่มีอยู่ในไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง

๓.๒.๒ ญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ

นามรูปปริจเฉทญาณ เป็นญาณที่รู้รูปนามโดยความเป็นปรมาตถ์ ที่ไม่มีสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา สามารถแยกสมมติบัญญัติออกมาได้ เป็นปัญญาที่หยั่งรู้รูปนามแยกรูปแยกนามออกจากกันได้ เป็นญาณที่มีความรู้ความเข้าใจเรื่องรูปธรรมนามธรรม ผู้ที่จะปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น หลังจากผ่าน สीलวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ มาแล้วพึงศึกษาเรื่องรูปนามว่า คืออะไร ตามลำดับไป

อรรถกถาภมฺมปุณฺณ อธิบายว่ารูป คือ สิ่งที่ได้รับรู้ได้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ซึ่งได้แก่ สี เสียง กลิ่น รส และสัมผัสต่าง ๆ ซึ่งมีการแตกดับหรือสลายอยู่เสมอ เป็นลักษณะ รูปสลายไปเพราะหนาว บ้าง ร้อนบ้าง เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นเรียกรว่ารูป^{๑๖}

อรรถกถาสัทธัมมปกาสินี อธิบายว่านาม คือ สภาวะที่รับรู้ทางใจ และความรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ มีการน้อมไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ มีหน้าที่ประกอบกับจิตและเจตสิกด้วยกัน มีวิญญาณเป็นเหตุให้เกิด ได้แก่ นามชั้น ๔ ยังกั้นและกันให้น้อมไปในอารมณ์^{๑๗}

รูปนาม คือ ชั้น ๕ ทวาร ๖ ดังได้อธิบายมาแล้ว ซึ่งจะมีลักษณะเฉพาะตนที่มีเอกลักษณ์แตกต่างกันไปเพื่อให้ผู้ปฏิบัติพึงกำหนดรู้ รูปนามจึงจัดเป็นปรมาตถ์ลักษณะ

ปรมาตถธรรม แปลว่า ธรรมที่มีสภาวะอันประเสริฐ เพราะเป็นที่รวมของบัญญัติธรรม, ไม่ผันแปร, เป็นที่โคจรของสติปัญญา^{๑๘} ในขณะที่ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ย่อมไม่มีสัตว์บัญญัติเป็นอารมณ์ การที่ผู้ปฏิบัติกำหนดรู้อารมณ์ปรมาตถ์ต่าง ๆ จนสามารถแยกความจริงออกจากสมมติบัญญัตินั้นเป็น

^{๑๔} พระธรรมเมธาภรณ์ (ระแบบ จิตตญาณ), **ธรรมปริทัศน์ ๒**, หน้า ๔๑๖.

^{๑๕} เศวตร เปี่ยมพงศ์สานต์, **พุทธวิปัสสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิก, ๒๕๕๕), หน้า ๕๗.

^{๑๖} อจ.เอกก.อ. (ไทย) ๓๒/๑/๑/-/๒๗.

^{๑๗} ชู.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๗/๑/-/๒๒๐.

^{๑๘} นวองคุลี, **วิปัสสนาญาณ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เมตตาพราย, ๒๕๕๖), หน้า ๑๕ – ๑๖.

เบื้องต้นของการปฏิบัติวิปัสสนา และเป็นเบื้องต้นของการไม่ยึดติดสมมติบัญญัติ ซึ่งมนุษย์เราถูกสมมติบัญญัติครอบงำมาตลอด ได้รับความทุกข์มาจากสมมติบัญญัติมีใช้น้อย トラบที่ยังไม่ได้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา^{๑๙}

อุบาสิกาแนบ ได้อุปมาอุปนามไว้ว่า อุปมาเหมือนเราทำขนมอะไรกินสักอย่างหนึ่ง เมื่อทำขึ้นแล้วก็กินหมดไปแล้ว จะทำใหม่อีกอย่างหนึ่งก็ต้องทำขึ้นมาใหม่ เครื่องปรุงก็คนละส่วนคนละอย่าง ไม่ใช่จะเอาขนมอีกอย่างหนึ่งแล้วก็เอาอันนั้นมาทำเป็นอันนี้ ต้องใช้วัตถุดิบคนละอันถึงแม้จะใช่ใช่ด้วยกัน แต่ก็ไม่ใช่คนละลูก ไม่ใช่ลูกเดียวกัน ถึงแม้รูปและนามก็เป็นฉนั้นนั้น หากรูปทั้งหมดจะเกิดจากมหาภูตรูป ๔ ก็จริงอยู่ แต่ในรูปนั้น นอน ยืน เดิน นั้น การปรุงของมหาภูตรูปก็ต้องมีสัดส่วนต่าง ๆ ไม่เท่ากัน คือที่ปรุงให้หนึ่งก็อย่างหนึ่ง ที่ปรุงให้เดินก็อย่างหนึ่ง เป็นคนละสัดส่วนดังนี้^{๒๐}

เมื่ออุปาทานขั้น ๕ มีอยู่ เพียงคำเรียกว่า สัตว์ บุคคล ก็มีขึ้น แต่เมื่อเข้าไปพิจารณาธรรมหนึ่ง ๆ โดยปรมาตม์แล้ว สัตว์ บุคคลหาไม่ แต่ทว่า โดยปรมาตม์ ก็มีเพียง รูป นามเท่านั้น^{๒๑} บรรดารูปนามนี้ นามไม่มีเดช ไม่สามารถเป็นไปได้ด้วยเดชของตนเอง ไม่ดื่ม ไม่กิน ไม่พูด ไม่สำเร็จอิริยาบถถึงแม้รูปก็ไม่มีเดช ไม่สามารถเป็นไปได้ด้วยเดชของตนเอง เพราะรูปนั้นไม่ต้องการที่จะกิน อีกทั้งไม่มีความต้องการที่จะดื่ม ไม่มีความต้องการที่จะพูด รูปเป็นไปได้อีกเพราะอาศัยนาม นามก็เป็นไปเพราะอาศัยรูปโดยแท้ แต่ทว่าเมื่อนามมีความปรารถนาที่จะกิน ปรารถนาที่จะดื่ม มีความปรารถนาที่จะพูด มีความปรารถนาที่จะสำเร็จอิริยาบถ รูปจึงกิน จึงดื่ม จึงพูด จึงสำเร็จอิริยาบถ

สภาวะธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง (สังขตะ) ทั้งหลาย ทุพพลภาพอยู่ในตัวเอง หากเกิดขึ้นด้วยกำลังตนเองได้ไม่ อีกทั้งดำรงอยู่ด้วยกำลังของตนเองก็หาได้ไม่ ดำเนินไปด้วยอำนาจของสภาวะธรรมอย่างอื่น สภาวะธรรมที่เป็นปัจจัยปรุงแต่งเหล่านี้ เกิดขึ้นจากปัจจัยอื่น ตั้งขึ้นจากอารมณ์อื่น เกิดขึ้นด้วยอารมณ์และปัจจัยและด้วยธรรมอื่นด้วย^{๒๒}

นวางคฺฉลี อธิบายรูปนามว่า รูปนามเป็นสิ่งที่ถูกแยกโดยการพิจารณาหยั่งรู้ หาใช่แยกโดยการเอารูปออกจากนาม เอานามออกจากรูป ทั้งไม่พึงแสวงหาลักษณะเฉพาะ (วิเสสลักษณะ) ของจักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ เพราะย่อมไม่ปรากฏ วิเสสลักษณะของปัญจวิญญาณ ย่ออนุโลมแก่รูปที่มากกระทบนั่นเอง ญาณนี้จึงเป็นปัจจัยขญาณ คือรู้โดยประจักษ์ ก็ด้วยสามารถแห่งการระลึกรู้วิเสสลักษณะของนามทั้งหลาย เป็น

^{๑๙} นวางคฺฉลี, วิปัสสนาญาณ, หน้า ๑๘.

^{๒๐} อุบาสิกาแนบ มหานิราจนาถ, แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร: ห.จ.ก.ทิพย์วิสุทธิ์, ๒๕๕๗), หน้า ๖๖.

^{๒๑} พระพุทธโฆสเถร, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๙๘๗.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๙๓.

อนุมาณญาณ (รู้โดยคิดคำนึง) ก็ด้วยสามารถแห่งการอนุมาณเอาว่า รูปกับนามไม่ใช่สิ่งเดียวกัน^{๒๓}

พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ ได้อธิบายแนวทางปฏิบัติว่า

ขณะผู้ปฏิบัติกำลังส่งอารมณ์ต่อพระอาจารย์ โดยบอกว่าขณะกำลังกำหนดพอง-ยุบอยู่นั้นได้เห็นอาการพอง-ยุบแบ่งออกเป็น ๒ ตอน คือ ตอนหนึ่งพอง และตอนหนึ่งยุบ อย่างนี้พึงทราบว่าเป็นผู้ปฏิบัติสามารถหยั่งรู้อารมณ์ได้และเข้าถึง รูปปริจเฉทญาณ แล้วเมื่อกำหนดไป ๆ พองอาการพอง-ยุบเกิดขึ้น ใจก็รู้อารมณ์พอง-ยุบ พึงทราบว่าบัดนี้ผู้ปฏิบัติหยั่งรู้และเข้าถึง นามปริจเฉทญาณ อาการพอง-ยุบ และ ใจที่หยั่งรู้อารมณ์พอง-ยุบนั้นแยกกัน คือ พอง-ยุบก็อย่างหนึ่ง ใจที่รู้อารมณ์พอง-ยุบก็อย่างหนึ่ง แต่ถ้าทั้งสองอย่างนี้เกิดพร้อมกัน นี้พึงทราบว่า ผู้ปฏิบัติมีปริชาญาณกำหนดรู้อารมณ์ทั้งรูปและนาม^{๒๔}

พระชนกภิกษุ อัครมหากรรมมัญญานาจริยะ ได้อธิบายแนวทางปฏิบัติไว้ว่า

การกำหนดอริยาบถย่อยก็มีนัยเดียวกัน ขณะที่ผู้ปฏิบัติมีสติตามกำหนดรู้อารมณ์ที่มือหรือเท้าเหยียดออก หรือคู้เข้า อาการที่กายหย่อนลง ๆ ที่จะนั่ง หรือ อาการพุงกายลุกขึ้น ๆ ซึ่งอาการต่าง ๆ เหล่านี้เกิดจากอาการย่อย ๆ หลาย ๆ อาการมาประกอบรวมกัน หากผู้ปฏิบัติมีสติกำหนดดูตามรู้อารมณ์ที่เกิดขึ้นนั้นอย่างจดจ่อและเท่าทันปัจจุบันก็จะรู้แจ้งชัดว่าเป็นเพียงอาการเหยียดออก คู้เข้าที่กำลังเกิดขึ้นอยู่เท่านั้น แม้จิตที่กำลังกำหนดรู้อารมณ์นั้นก็เป็นเพียงสภาวะธรรมทางจิตอย่างหนึ่ง จากการประจักษ์แจ้งนี้เอง ได้ชื่อว่าผู้ปฏิบัติสามารถจำแนกสภาวะธรรมทางกาย คือ อาการเคลื่อนไหวและสภาวะธรรมทางจิตคือ การรู้อารมณ์เคลื่อนไหวออกจากกัน จึงเรียกญาณนี้ว่า นามรูปปริจเฉทญาณ

อนึ่งที่เรียกว่า รู้แจ้งเห็นจริงในนามรูปปริจเฉทญาณนั้น พึงเข้าใจว่าต้องเป็นการรู้แจ้งโดยปัญญาอันเกิดจากการเจริญภาวนา เป็นภาวนามยปัญญาจริง ๆ ไม่ใช่ปัญญาที่เกิดจากการศึกษาซึ่งเป็นสุดมยปัญญา หรือคิดเอาเองซึ่งเป็นจินตามยปัญญา

การรับรู้อาการพอง อาการยุบ ตลอดจนความอ่อน ความแข็งของกายโดยปราศจากรูปพรรณสัณฐานของกาย คือ การเข้าไปรู้แจ้งถึงลักษณะของธาตุ การรู้แจ้งนี้ช่วยให้ผู้ปฏิบัติเกิดความเข้าใจที่ถูกต้องว่า อาการพอง อาการยุบ หรือความอ่อน ความแข็งนั้น แท้ที่จริงไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขาอยู่เลย มีเพียงอาการเท่านั้น จึงนับได้ว่าผู้ปฏิบัติได้ทำลายอัตตานุทิฏฐิ (ความเห็นว่ามีบุคคล มีตัวตนหรือมีวิญญาณ) ได้แล้ว มีเพียงสภาวะธรรมตามธรรมชาติเท่านั้น

^{๒๓} นวองคุลี, วิปัสสนาญาณ, หน้า ๒๖.

^{๒๔} พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ ธัมมาจริยะ, วิปัสสนาที่ปณีฎีกา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๘๔.

เอง ผู้ปฏิบัตินี้จึงได้ชื่อว่าบรรลุถึงทิววิสุทธิ (ความบริสุทธิ์แห่งความเห็น)^{๒๕}

นวางคฺลฺล อธิบายไว้ว่า

มีสิ่งทีฟังทำความเข้าใจ ก็คือ ปรมัตถธรรม หมายถึงความรู้สึกล้วนๆ ที่ไม่เกี่ยวกับชื่อที่ใช้เรียก ความรู้สึกต่างๆ ที่มีอยู่มากมายหลากหลาย แต่ละความรู้สึกจะมีลักษณะเฉพาะตน ไม่ปะปนกับลักษณะอื่น ลักษณะเหล่านี้มีชื่อเรียกว่า วิเสสลักษณะ สภาวะลักษณะ ปัจเจกตลักษณะ ปรมัตถลักษณะ เป็นต้น ขณะแห่งความรู้สึกทั้งหลายเหล่านี้ พระพุทธเจ้าทรงเรียกว่า ธรรมทั้งหลาย อรรถกถาเรียกว่า รูปนามทั้งหลายหรือปรมัตถธรรมทั้งหลาย นามรูปปริจเฉทญาณ เกิดมาจากสติปัญญากำหนดรู้วิเสสลักษณะของรูปนาม ได้แจ่มแจ้งจากการภาวนา ที่เรียกว่าภาวนามยปัญญาเท่านั้น มิใช่เกิดจากการสตรับรับฟัง หรือเล่าเรียนเขียนอ่านทั้งหลาย^{๒๖}

สรุปได้ว่า นามรูปปริจเฉทญาณนี้ ความรู้ความเข้าใจในรูปและนาม คือแยกออกด้วยความเข้าใจว่าสิ่งใดเป็นรูปธรรม อันสัมผัสได้ด้วยอายตนะทั้ง ๕ อันมี ตา หู จมูก ลิ้น กาย สิ่งใดเป็นนามธรรม อันเพียงสัมผัสได้ด้วยใจอย่างถูกต้อง เหล่านี้เป็นความเข้าใจขั้นพื้นฐานในการพิจารณาธรรมให้เข้าใจยิ่ง ๆ ขึ้นไป เป็นการเห็นด้วยปัญญาว่า สักแต่ว่า นาม กับ รูป ไม่มีตัวตนแท้จริง เรียกว่า ง่าย ๆ ว่าเห็น นาม รูป

๓.๒.๓ ญาณที่ ๒ ปัจเจกปริคคหญาณ

ปัจเจกปริคคหญาณ หมายถึง ปัญญาที่หยั่งรู้เหตุรู้ผลของรูปนาม กล่าวคือปัจเจกการเกิดขึ้นของรูปนาม ทั้งยังตัดความสงสัยที่มีมาทั้งอดีต อนาคต ปัจจุบัน เมื่อว่าโดยการปฏิบัติแล้ว มีหลายนัยที่จะปฏิบัติ

คัมภีร์วิสุทธิมรรค อธิบายว่า

ผู้ปฏิบัติที่ปรารถนาจะบรรลุถึงขาวิตถวิสุทธิ ต้องค้นหาเหตุและปัจจัยของนามและรูป คือ เมื่อผู้ปฏิบัติบรรลุถึงนามรูปปริจเฉทญาณแล้ว มีความเพียรปฏิบัติต่อไป ก็การกำหนดรู้เหตุปัจจัยของรูปกายนี้ก่อนอย่างนี้ว่า “กายนี้เมื่อเกิดขึ้นมา มิได้เกิดขึ้นภายในดอกบัวอันมีกลิ่นหอม หากแต่เกิดขึ้นในระหว่างกระเพาะอาหารใหม่และกระเพาะอาหารเก่าเอาพื้นท้องไว้ข้างหลัง เอากระดุกสันหลังไว้ข้างหน้า แวดวงไว้ด้วยไส้ใหญ่และไส้เล็ก แม้ตัวเองก็ปฏิภูลด้วยของน่าเกลียดมีกลิ่นเหม็น อยู่ในที่คับแคบมาก ซึ่งปฏิภูลด้วยของน่าเกลียดมีกลิ่นเหม็น ดุจดัวหนอนที่เกิดขึ้นในปลาเนา เป็นต้น รูปซึ่งเกิดขึ้นอย่างนี้นั้น มีธรรมเป็นเหตุเป็นปัจจัย ๕ อย่าง ได้แก่ ธรรม ๔

^{๒๕} พระชนกาทิวังศ์ อัครมหาภิกษุฐานาจาริยะ, เขมเย สยาดอ, (มณฑลทิวังศ์ คุณวัฒนา แปล), วิปัสสนาญาณก้าวหน้าอย่างไร, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๑๕-๑๙.

^{๒๖} นวางคฺลฺล, วิปัสสนาญาณ, หน้า ๔๐.

อย่างคือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม เหล่านี้เป็นเหตุ เพราะเป็นผู้ให้เกิดขึ้นและอาหารเป็นปัจจัย เพราะเป็นผู้อุปถัมภ์ แม้อันตรธานเหล่านั้น ๓ อย่าง มีอวิชชาเป็นต้น เป็นที่เข้าอยู่อาศัยของกายนี้ เปรียบเหมือนมารดาเป็นที่เข้าอยู่อาศัยของทารก กรรมเป็นผู้ให้เกิด เปรียบเหมือนบิดาเป็นผู้ทำให้บุตรเกิด อาหารเป็นผู้ค้ำจุน (กายนี้) ให้ดำรงอยู่ เปรียบเหมือนพี่เลี้ยงคอยอุ้มชูทารก ครั้นกำหนดรู้ปัจจัยของรูปกายนี้แล้ว จึงกำหนดรู้ปัจจัยของนามกายต่อไป^{๒๗}

เพราะอาศัยจักขุและรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงเกิด เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงเกิด เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงเกิด เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงเกิด^{๒๘}

หมายความว่า ผู้ปฏิบัติได้อาศัยความรู้จากทฤษฎีวิสสุทธิ เห็นว่าขั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ หาได้เป็นตัวตนไม่ แท้ที่จริงรูป และนามนี้มีอาการเกิด-ดับอยู่ตลอดเวลา แม้อันตรธานได้เกิดดับแล้ว ปัจจุบันก็กำลังเกิดขึ้นอยู่และในอนาคตก็เกิด-ดับต่อไปแน่นอน เมื่อรู้ว่ามีรูปและนามมีความเป็นอยู่อย่างนี้ ความสงสัย ๑๖ อย่างก็จะอันตรธานไป

พระโสภณมหาเถระ อธิบายถึงความสงสัย ๑๖ อย่าง ว่า

ความสงสัยเกี่ยวกับเหตุการณ์ในอดีต ๕ ประการ

- (๑) ข้าพเจ้าเคยเกิดมาแล้วในอดีตภพหรือไม่หนอ ?
- (๒) ข้าพเจ้าไม่เคยเกิดมาในอดีตภพหรือไม่หนอ ?
- (๓) ในอดีตข้าพเจ้าเคยเป็นอะไรหนอ ?
- (๔) ในอดีตข้าพเจ้าเคยมีรูปร่างสัณฐานเช่นไรหนอ ?
- (๕) ในอดีตภพทั้งหลายที่ผ่านมา ข้าพเจ้าเคยเกิดเป็นอะไร แล้วต่อจากภพนั้น ๆ เกิดเป็นอะไรอีก ?

ความสงสัยเกี่ยวกับเหตุการณ์ในอนาคต ๕ ประการ

- (๖) ข้าพเจ้าตายจากภพนี้แล้วจะเกิดใหม่หนอ ?
- (๗) หลังจากที่ข้าพเจ้าตายจากภพนี้แล้ว ตัวข้าพเจ้าจะดับสูญไหมหนอ ?
- (๘) หลังจากตายแล้ว ในอนาคต ข้าพเจ้าจะเกิดเป็นอะไรหนอ ?
- (๙) หลังจากตายแล้ว ในอนาคต ข้าพเจ้าจะเกิดมามีรูปร่างเป็นอย่างไรหนอ ?
- (๑๐) ในอนาคตต่อ ๆ ไป หลาย ๆ ภพ ข้าพเจ้าจะเป็นอะไร และต่อไปจะเป็นอะไรอีก แล้วต่อ ๆ ไปจะเป็นอย่างไรอีกหนอ ?

^{๒๗} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๙๙๕ - ๙๙๖.

^{๒๘} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๓/๘๙.

- ความสงสัยเกี่ยวกับเหตุการณ์ในปัจจุบัน ๖ ประการ
- (๑๑) ในร่างกายนี้ที่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา นั้นจริงหรือไม่หนอ ?
- (๑๒) ในร่างกายนี้ที่ไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา นั้น จริงหรือไม่หนอ ?
- (๑๓) ตัวเราเป็นอะไรอยู่หนอ เป็นกษัตริย์ หรือเป็นเศรษฐี ฯลฯ ?
- (๑๔) ตัวข้าพเจ้ากำลังมีทรวดทรงสัณฐานเช่นไรหนอ ใหญ่หรือเล็ก กลมหรือแบน ?
- (๑๕) ตัวข้าพเจ้านี้จุติมาจากภพหรือสถานที่ใดหนอ ?
- (๑๖) ตัวข้าพเจ้านี้ เมื่อตายไปจากภพนี้ จะไปเกิดในภพภูมิไหนหนอ ? ^{๒๙}

การข้ามพ้นความสงสัยนี้ หมายความว่า ผู้ปฏิบัติเชื่อความเกิดดับของรูปของนามในชาติก่อน ๆ ในอดีตแน่แล้ว เกิดหรือไม่เกิดนั้นไม่สงสัยแล้ว เพราะมีความสามารถเข้าใจทั้งเหตุและผลของรูปของนาม เมื่อมีความเข้าใจเช่นนี้จึงเป็นเหตุให้ตัดความสงสัยเรื่องชาติหน้าชาติหน้าออกไปจากจิตใจได้ ฉะนั้น ผู้ปรารถนาที่จะรู้ว่าชาติหน้าจะมีจริงหรือไม่ ในอดีตตนเคยเกิด เคยตายมาจริงหรือไม่ ก็ต้องมาเจริญวิปัสสนากรรมฐานจนบรรลุปัจฉยปริคคญาณ จึงจะขจัดความสงสัยเหล่านี้ได้หมดสิ้น

ญาณข้ามพ้นความสงสัยในกาลทั้ง ๓ (อดีต อนาคต ปัจจุบัน) ด้วยการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปโดยนัยต่าง ๆ เป็นกัณฑ์ไตรนิสสัคคิ คำว่า ธัมมฐิติญาณ^{๓๐} ญาณกำหนดรู้ความตั้งอยู่ด้วยธรรมเป็นปัจจัยก็ดี, คำว่า ยถาภูตญาณ ญาณกำหนดรู้ตามเป็นจริงก็ดี, คำว่า สัมมาทัสสนะก็ดี, เป็นไวพจน์ของคำว่า กัณฑ์ไตรนิสสัคคิ^{๓๑}

การกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปทางกัมมวิภูฏี และวิปากวิภูฏี และละความสงสัยใน ๓ กาล ก็เป็นอันได้รู้ธรรมที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน สิ้นทั้งปวงแล้ว โดยทางจติและปฏิสนธิความรู้ เช่นนั้น เป็น ญาตปริญญา คือ การกำหนดรู้สิ่งที่ปรากฏอยู่แล้ว^{๓๒}

เพราะปัจจัยมีมากอย่าง จึงชื่อว่า ปัจฉยปริคคเห แปลว่า ปัญญาเป็นเครื่องกำหนดปัจจัยทั้งหลาย ผู้ปฏิบัติ อาจพิจารณาเห็นเหตุปัจจัยอันเป็นบ่อเกิดของรูปนามต่าง ๆ กันไปตามอัธยาศัย คือ

- บางจำพวกพิจารณาเห็นว่า รูปเป็นปัจจัยแก่นาม นามเป็นปัจจัยแก่รูป ต่างเป็นปัจจัยแก่กันและกัน
- บางจำพวกพิจารณาเห็นว่า รูป นาม ทั้งหลายเหล่านี้มีอวิชชา ตัณหา อุปาทานกรรม และอาหารเป็นปัจจัย

^{๒๙} พระโสภณมหาเถร อัครมหาบัณฑิต (มหาสิสยาตอ), (จารุญ ธรรมดา แปล), **หลักการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน**, (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๖๒ -๖๔.

^{๓๐} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๕/๗๐, ๒๒๗/๓๘๓.

^{๓๑} พระพุทธโฆสเถร, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, หน้า ๑๐๐๗.

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๐๕.

- บางจำพวกพิจารณาเห็นว่า รูป นาม เหล่านี้มีขบวนการปฏิจสมุขปาหเป็นเหตุปัจจัย
- บางจำพวกพิจารณาเห็นว่า รูป นาม เหล่านี้มีกรรมเป็นเหตุปัจจัย
- บางจำพวกพิจารณาโดยความเป็นสาธารณปัจจัยกับอสาธารณปัจจัย

ในบรรดานัยเหล่านี้ ผู้ปฏิบัติพิจารณาเห็นเพียงนัยใดนัยหนึ่งหรือหลายนัยก็ได้แล้วแต่กำลังสติปัญญา^{๓๓} ดังพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ในสุลลิสสูตรว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ไม่เรียนธรรม คือ สุตตะ เคยยะ เวชยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตตะกะ ชาตกะ อัฏฐุทธรรณ เวทลละ แต่เขารู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี่ทุกข์ นี่ทุกขสมุทัย นี่ทุกขนิโรธ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา’

ใจความกล่าวถึงพระพุทธเจ้าทรงเปรียบภิกษุเหมือนหนู ๔ จำพวก ดังนี้คือ

- (๑) หนูขุดรูแต่ไม่อยู่ (๒) หนู อยู่แต่ไม่ขุดรู
(๓) หนูไม่ขุดรูและไม่อยู่ (๔) หนูขุดรูและอยู่

หนูขุดรูแต่ไม่อยู่ เปรียบเหมือน ภิกษุศึกษาธรรมแต่ไม่เห็นอริยสัจ ๔

หนูอยู่แต่ไม่ขุดรู เปรียบเหมือน ภิกษุเห็นอริยสัจ ๔ แต่ไม่ศึกษาธรรม

หนูไม่ขุดรูและไม่อยู่ เปรียบเหมือน ภิกษุทั้งไม่ศึกษาธรรมและทั้งไม่เห็นอริยสัจ ๔

หนูขุดรูและอยู่ เปรียบเหมือน ภิกษุศึกษาธรรมด้วยเห็นอริยสัจ ๔ ด้วย^{๓๔}

ผลย่อมปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติ คือ ขณะที่ผู้ปฏิบัติยังมีสติกำหนดอยู่กับอาการpong-ยุบนั้น pong และ ยุบหายไป ทำให้ผู้ปฏิบัติกำหนดไม่ได้ จึงเกิดความกุ่มใจ เบื่อหน่าย ท้อถอย เพราะไม่รู้จะกำหนดอะไร นั้นแสดงว่า บัดนี้ผู้ปฏิบัติกำหนดปัจจัยได้แล้ว กล่าวคือรู้เหตุและผลของรูปนาม หมายความว่า เมื่อpong-ยุบไม่มี ทำให้ใจกำหนดไม่ได้จนเกิดความเบื่อหน่าย pong-ยุบ (รูป) และเป็นเหตุทำให้เป็นผลไปถึงใจ (นาม) อย่างนี้เรียกว่า (รูป) pong-ยุบไม่มี เป็นเหตุ (นาม) ใจที่กำหนดไม่ได้ เป็นผล

เมื่อผู้ปฏิบัติทราบชัดว่า เวลาจะคู้ จะเหยียด จะก้ม จะเงย จะยืน เดิน นั่ง นอน หรือจะทำอะไรก็ตาม ใจจะเป็นผู้สั่งก่อน แล้วจึงทำกิริยาอาการนั้น ๆ ตามที่ใจสั่ง อย่างนี้แสดงว่าผู้ปฏิบัติเห็นนามเป็นเหตุ เห็นรูปเป็นผล กล่าวคือ นาม (ใจที่สั่ง) เป็นเหตุ รูป (กิริยาอาการต่าง ๆ ที่ทำตามสั่งการของใจ) เป็นผล พึงทราบว่ ผู้ปฏิบัติบรรลุถึงปัจจัยปริคคหญาณ

พระโสภณมหาเถระ ได้กล่าวลักษณะของปัจจัยปริคคหญาณนี้ว่า อาการpong-ยุบเกิดขึ้นก่อน ใจจะตามรู้ทีหลัง ส่วนญาณที่ ๑ อาการpong-ยุบ และใจที่รู้อาการจะเกิดขึ้นพร้อมกัน ผู้ปฏิบัติจะสามารถรู้และเข้าใจได้ว่า รูป และนามทั้งสองนั้นต่างก็เป็นเหตุเป็นผลแก่กันและกัน คือ รูปเป็นเหตุ

^{๓๓} นวองคฺลี, วิปัสสนาญาณ, หน้าที ๔๓.

^{๓๔} ดุรายละเอียดใน อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๐๗/๑๖๓.

นามเป็นผล หรือนามเป็นเหตุ รูปเป็นผล หาใช้สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขาไม่ ย่อมข้ามพ้นความสงสัยเสียได้ เรียกว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ^{๓๕}

พระพรหมโมลี ได้แสดงถึงอานิสงส์ว่า วิปัสสนาญาณนี้ก็มีอานิสงส์มาก คือผู้ปฏิบัติผูุ้ตสาหะปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจนบรรลุถึงวิปัสสนาญาณนี้แล้ว ย่อมได้ความเบาใจ ได้ที่พึ่งในพระบรมพุทธานุชาสนา ได้ชื่อว่า ‘จุฬโศดาบัน’ มีคติเที่ยงแท้ หรือหากว่าพระวิปัสสนาญาณนี้ไม่เสื่อม ในชาติต่อไป (ชาติที่ ๒ คือชาติหน้า ซึ่งต่อจากชาตินี้) ก็จะได้ไปสู่สุคติภูมิมีเทวโลกเป็นต้น ปิดอบายภูมิทั้ง ๔ คือ นิรยภูมิ ๑ เปตติวิสัยภูมิ ๑ อสุรกายภูมิ ๑ ตีรจฉานภูมิ ๑ ปิดจตุรบายเหล่านี้ได้อย่างแน่นอนอน แต่ไว้ในชาติต่อไป (ชาติที่ ๓) นั้น ไม่แน่นอนคืออาจไปเกิดในอบายภูมิได้แน่นอนแต่เพียงชาติที่ ๒ ซึ่งต่อจากชาตินี้เท่านั้น ถ้าต้องการปิดอบายภูมิให้ได้แน่นอนต้องบำเพ็ญวิปัสสนาภาวนาต่อไป จนกระทั่งบรรลุถึงมรรคผล^{๓๖}

ปัจจัยปริศนาคณญาณ ญาณที่เข้าใจในเหตุปัจจัย คือรู้เข้าใจว่านามและรูปว่าล้วนเกิดแต่เหตุปัจจัย พระอรธรรคภิกษุในภายหลัง ๆ เรียกว่าเป็น "จุฬโศดาบัน" คือพระโศดาบันน้อย ที่ถือว่าเป็นผู้มีคติหรือความก้าวหน้าอย่างแน่นอนในพระศาสนา เห็นด้วยปัญญาว่า สิ่งทั้งหลายสักแต่ว่าเกิดแต่เหตุปัจจัย เห็นความเป็นเหตุเป็นปัจจัยกันจึงเกิดขึ้น

๓.๒.๔ ญาณที่ ๓ สัมมสนญาณ

สัมมสนญาณ ปัญญาที่พิจารณาเห็นไตรลักษณ์ของรูปนาม อันเป็นจุดเริ่มต้นของการเข้าสู่ทางของวิปัสสนาญาณ นั่นคือ เมื่อพิจารณาเห็นว่าเบญจขันธ์นี้มีปัจจัยเป็นเหตุผลของรูปนาม ต่อจากนั้นจึงเข้าสู่การพิจารณาเห็นเบญจขันธ์ เป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ อนัตตา ต่อไป

อดีตอนาคตปัจจุปปนนาน ธมมาน สงขิปิตวา วุตถาเน ปญญา สัมมสเน ญาณิ
“ปัญญาในการย่อธรรมทั้งหลาย ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันแล้วกำหนดไว้”^{๓๗}

คัมภีร์สัทธัมมปกาสินี อธิบายไว้ว่า

ปัญญาในการย่อธรรมทั้งหลาย ทั้งอดีต อนาคต และปัจจุบันกำหนดได้ คือ ขันธ์ ๕ ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตปัจจุบันเหล่านั้น เข้าไว้ในลักษณะขันธ์หนึ่งๆ แล้วทำให้เป็นกองโดยเป็นกลาปะแล้วกำหนด วินิจฉัย ตัดสิน กลาปะสัมมสนญาณ คือญาณในการพิจารณาเบญจขันธ์โดยความเป็นกลาปะ

^{๓๕} พระโสภณมหาเถร อัครมหาบัณฑิต (มหาสิสยาตอ), หลักการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน, หน้า ๖๐ - ๖๑.

^{๓๖} พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร), วิปัสสนาที่ปณี, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า ๒๕๔๕, ๒๕๔๕), หน้า ๑๑๗.

^{๓๗} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๔๘/๕๔., ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๗๔.

กลาปสัมมสนญาณนี้ ย่อมเกิดแก่โยคีบุคคลผู้ได้ธรรมวิริยญาณ เป็นเครื่องกำหนดปัจจัยของนามรูป ในลำดับแห่งนามรูปวัตถานญาณ ผู้ยกแต่ละชั้น ๆ ที่กำหนดไว้แล้วในกาลก่อนขึ้นสู่ไตรลักษณ์แล้วเห็นแจ้งอยู่ โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาตามที่กล่าวแล้ว โดยนัยเป็นต้นว่า รูปร่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม เลวกก็ตาม ประณีตก็ตาม มีในที่ไกลก็ตาม ในที่ใกล้ก็ตาม โดยความเป็นของไม่เที่ยง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ กำหนดโดยความเป็นอนัตตา การกำหนดนี้ก็เป็นสัมมสนญาณ^{๓๘}

ปริยญา คือการกำหนดรู้ มี ๓ ประการ กล่าวคือ นามรูปปริจเฉทญาณ และปัจจยปริคคญาณ เป็น ภูมิของญาณปริยญา เพราะในระหว่างนี้ความเป็นใหญ่มีอยู่แก่การแทงตลอดเฉพาะของธรรมทั้งหลายฝ่ายเดียว

ตั้งแต่กลาปสัมมสนญาณ จนถึงอุท্থัพพญาณ เป็นภูมิของตีสณปริยญา เพราะในระหว่างนี้ความเป็นใหญ่มีอยู่แก่การแทงตลอดสามัญลักษณะโดยเฉพาะ

ตั้งแต่ภังคานุปัสสนาญาณ จนถึงญาณในเบื้องสูง เป็นภูมิของ ปทานปริยญา เพราะว่าตั้งแต่ภังคานุปัสสนาญาณนั้นไป ความเป็นใหญ่มีอยู่แก่นุปัสสนา ๗

อนึ่ง เมื่อตีสณปริยญาเป็นไปอยู่ มักคัมคคญาณจึงบังเกิดขึ้น ตีสณปริยญาก็บังเกิดในลำดับของญาณตามลำดับ

เมื่อผู้ปฏิบัติมีความพากเพียรปฏิบัติต่อไปสติจะค่อย ๆ มีกำลัง และมีความต่อเนื่องมากยิ่งขึ้น สมาธิแก่กล้ายิ่งขึ้น ผู้ปฏิบัติจะเกิดปัญญาเห็นแจ้งในพระไตรลักษณ์ (สามัญลักษณะ คือ อนิจจัง ความไม่เที่ยง ทุกขัง ความเป็นทุกข์ อนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน) ของสภาวะธรรมทางกายและจิตอย่างชัดเจนอันเป็นลักษณะของสัมมสนญาณที่ ๓ นี้เอง^{๓๙} กล่าวคือ เมื่อผู้ปฏิบัติตั้งสติกำหนดพอง-ยุบ และรู้อาการพอง-ยุบแตกต่างจากที่ผ่านมา คือ^{๔๐}

- นามรูปปริจเฉทญาณ ผู้ปฏิบัติจะรู้อาการของพอง-ยุบในระยะกลางของพอง-ยุบเท่านั้น
- ปัจจยปริคคญาณ ผู้ปฏิบัติจะรู้อาการของพอง-ยุบในระยะแรก และระยะกลางของพอง-ยุบเท่านั้น

สัมมสนญาณ ผู้ปฏิบัติจะรู้อาการของพอง-ยุบตลอดทั้งระยะแรก ระยะกลาง และระยะสุดท้ายของพอง-ยุบ

^{๓๘} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๗/๑/-/๓๓ - ๓๔.

^{๓๙} พระชนกาทิววงศ์ อัครมหาโกสัมมญาณาวจรียะ เขมเย สยาดอ, วิปัสสนาญาณก้าวหน้าอย่างไร, หน้า ๔๐.

^{๔๐} พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ ธัมมาจริยะ, วิปัสสนาที่ป็นวิภา, หน้า ๙๗ - ๙๘.

นอกจากลักษณะของอัมตติการมณ (อารมณ์ภายใน) ที่ปรากฏดังกล่าวมาแล้ว ยังมี พหิตถารมณ คือ อารมณ์ภายนอกอีกด้วย เช่นลักษณะของนิมิตซึ่งค่อย ๆ ปรากฏขึ้น แล้วก็ดำรงอยู่นาน เมื่อจะหายไปก็ค่อย ๆ หายไป หรือถ้าเป็นแสงก็จะปรากฏขึ้นอยู่ตรงหน้าใกล้ ๆ แล้วค่อย ๆ ลอยห่างออกไปจนเล็กลง ๆ และหายไป หรือไม่ก็เป็นดวงไฟเล็ก ๆ ปรากฏในที่ไกล แล้วค่อยลอยใกล้เข้ามา ๆ แล้วค่อย ๆ หายไป ซึ่งแตกต่างจากอาการปรากฏของนิมิตในญาณที่ ๒ คือนิมิตอย่างหนึ่งเกิดขึ้นยังไม่ดับไป นิมิตใหม่ก็เกิดขึ้นขึ้นมาอีก ทำให้ผู้ปฏิบัติไม่เห็นระยะสุดท้ายของนิมิตอารมณ์ สำหรับสัมมสนญาณที่ ๓ นี้อาการปรากฏของนิมิตจะมีความชัดเจนทั้ง ๓ ขณะ คือ ขณะเกิด (อุปาหะ) ขณะตั้งอยู่ (ฐิติ) และขณะดับไป (ภังคะ) ซึ่งเป็นเหตุให้เห็นพระไตรลักษณ์อย่างชัดเจน ญาณนี้จึงจัดเป็นวิปัสสนาญาณแท้

เวทนาก็เป็นอีกทางหนึ่งที่จะบอกให้ผู้ปฏิบัติทราบว่า ได้บรรลุถึงสัมมสนญาณ โดยเฉพาะอย่างยิ่งทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นอย่างมากเหลือล้น และมีอาการที่สุดจะพรรณนา การปรากฏของเวทนาที่มากมายก็เพื่อให้ผู้ปฏิบัติตั้งสติกำหนดให้เห็นพระไตรลักษณ์อย่างชัดเจน จะได้ว่ารูปร่างนามเป็นทุกข์ ครั้นกำหนดจนทุกขเวทนาหายไปเอง ก็จะไม่เห็นความไม่เที่ยง เมื่อทราบชัดว่าทุกขเวทนาแม้ตนไม่ปรารถนามันก็เกิดขึ้น และเมื่อมันจะหายมันก็หายไปเอง อันเป็นลักษณะของอนัตตาที่ผู้ใดจะบังคับไม่ได้

การเห็นไตรลักษณ์อย่างชัดเจนในขณะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป โดยเฉพาะ เวทนาจะทำให้รู้ การกำหนดไตรลักษณ์ได้อย่างชัดเจน คือจะได้ว่ารูปร่างนามเป็นทุกข์ ครั้นกำหนดจนทุกขเวทนาหายไปเอง ก็จะไม่เห็นความไม่เที่ยง เมื่อทราบชัดว่าทุกขเวทนาแม้ตนไม่ปรารถนามันก็เกิดขึ้น และเมื่อมันจะหายมันก็หายไปเอง อันเป็นลักษณะของอนัตตาที่ผู้ใดจะบังคับไม่ได้ จึงเป็นลักษณะของสัมมสนญาณ ซึ่งเป็นก้าวหน้าไปถูกทางอย่างแน่นอน ไม่หลงไปทางอื่น ทำให้วิปัสสนาญาณก้าวหน้าต่อไป

สัมมสนญาณ ญาณพิจารณา พิจารณาเห็นการเกิด การตั้งอยู่อย่างแปรปรวน การดับไป คือเห็นด้วยปัญญา ปัญญาจักขุใน ความไม่เที่ยง,แปรปรวนและดับไปทั้งหลายตามแนวทางพระไตรลักษณ์นั่นเอง เห็นด้วยปัญญาว่า สิ่งทั้งหลายสักแต่ว่า ล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาไม่เป็นแก่นแท้จริง เห็นพระไตรลักษณ์

๓.๒.๕ ญาณที่ ๔ อุทยัพพญาณ

อุทยัพพญาณ ญาณปัญญาพิจารณาเห็นการเกิดดับของรูปนาม ในปัจจุบัน ซึ่งมีการพิจารณาการเกิดดับของขันธ ๕ นั่นเอง มีบาลีว่า

ปัจจุบันนาน ธรรมาน วิปริณามานุปัสสนเน ปณฺญา อุทฺทพฺพยานุปัสสนเน ญาณิ “ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรผันแห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน”^{๔๑} ปัญญาอันหยั่งรู้ความเกิดและความดับของนามรูป^{๔๒}

คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวถึงในการเจริญวิปัสสนาเพื่อให้บรรลุญาณนี้ ต้อพิจารณาลักษณะของความเกิด ๕ และลักษณะของความดับ ๕ ของขันธ ๕ โดยขันธหนึ่ง ๆ ได้ลักษณะ ๑๐ ทั้งเกิดและดับ ขันธ ๕ จึงมีลักษณะการเกิดดับ ๕๐ ถ้วน

การพิจารณาลักษณะการเกิดของรูปขันธ

- (๑) รูปเกิดขึ้นเพราะอวิชชา - ความไม่รู้แจ้งเกิดขึ้น
- (๒) รูปเกิดขึ้นเพราะตัณหา - ความทะยานอยากเกิดขึ้น
- (๓) รูปเกิดขึ้นเพราะกรรม - กุศลและอกุศลเกิดขึ้น
- (๔) รูปเกิดขึ้นเพราะอาหารเป็นตัวอุปถัมภ์เกิดขึ้น
- (๕) ความเกิดขึ้นอย่างเดียว โดยไม่คำนึงถึงเหตุปัจจัย

การพิจารณาลักษณะความดับของรูปขันธ

- (๑) รูปดับสิ้นไปก็เพราะอวิชชาดับสิ้นไป
- (๒) รูปดับสิ้นไปก็เพราะตัณหาดับสิ้นไป
- (๓) รูปดับสิ้นไปก็เพราะกรรมดับสิ้นไป
- (๔) รูปดับสิ้นไปก็เพราะอาหารดับสิ้นไป
- (๕) รูปดับสิ้นไปอย่างเดียวโดยไม่คำนึงถึงเหตุปัจจัย

แม้ในเวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญาณขันธ ก็พึงพิจารณาเหมือนกับรูปขันธ ต่างแต่ในเวทนาขันธ สัญญาขันธ และสังขารขันธ ให้เอาผัสสะมาเปลี่ยนแทนอาหารเท่านั้น เพราะขันธทั้ง ๓ จะเกิดขึ้นหรือดับไปส่วนหนึ่งก็เพราะผัสสะ คือ การประจวบกันระหว่างอายตนะ ๑๒ และวิญญาณ ๖ หาใช่เกิดขึ้นและดับไปเพราะอาหารเหมือนอย่างรูปขันธไม่

ด้านวิญญาณขันธ ให้เอานามรูปมาเปลี่ยนแทนอาหาร ว่าวิญญาณเกิดขึ้นเพราะนามรูป วิญญาณดับก็เพราะนามรูป หาใช่เพราะอาหารและผัสสะไม่^{๔๓}

ปัญญาหยั่งรู้การเกิดขึ้นและดับไปของขันธ ๕ โดยความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของสังขาร คือ รูปนามอย่างแท้จริง

^{๔๑} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๔๙/๕๖, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๙/๗๗.

^{๔๒} จิตฺตวนฺโณ ภิกขุ, วิปัสสนาภาวนา, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (นครปฐม: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๑๗๒.

^{๔๓} พระพุทธโฆสเถร, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๐๕๖.

ในขณะที่อุทกภัยพยุภูณอย่างอ่อนเกิดขึ้น คือ ในขณะที่ปัญญาหยั่งเห็นการเกิดดับของรูปนามยังไม่แก่กล้านี้เอง ทำให้เกิดวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติ ถ้าไม่ติดอยู่ในวิปัสสนูปกิเลส ก็จะมีเห็นว่าใช้ทางมิใช่ทาง^{๔๔}

พระภิกษุทันตะ กล่าวว่าเมื่อผู้ปฏิบัติประสบกับทุกขเวทนาอย่างมากภายในญาณที่ ๓ แล้วหากไม่เลิกปฏิบัติเสียก่อน แต่มีความตั้งใจปฏิบัติด้วยวามอดทน ในไม่ช้าญาณสภาวะก็จะก้าวหน้าขึ้นไปสู่อุทกภัยพยุภูณที่ซึ่งจะรู้ได้จากลักษณะดังต่อไปนี้

รู้ได้จากอารมณ์ภายใน (อชฌัตติกอารมณ์) เช่น ผู้ปฏิบัติบอกว่า เวลานี้ตนกำหนดพอง ยุบ ไม่เหมือนก่อน เพราะรู้สึกพอง ยุบเกิด ดับเร็ว อาการเกิดและดับเร็วเช่นนี้เป็นอาการปรากฏชัดของการเกิดขึ้น (อุปาทิ) และอาการดับไป (ภังคะ) แต่อาการตั้งอยู่ (ฐิติ) นั้นเร็วมากจนไม่สามารถกำหนดได้ โดยสรุป คืออาการเกิดขึ้นของพอง ยุบ ในญาณนี้เกิดเร็ว

รู้ได้จากอารมณ์ภายนอก (พหิทถารมณ์) ได้แก่ นิมิตต่างๆ ที่เกิดขึ้นซึ่งเมื่อเกิดขึ้นแล้วก็หายไปอย่างรวดเร็ว เปรียบเสมือนการโยนก้อนดินขึ้นบนอากาศ พอสุดแรงโยนก้อนดินนั้นก็จะตกลงสู่พื้นดินทันที ไม่ค้างอยู่ในอากาศ

รู้ได้จากอาการของเวทนา เวทนาในญาณนี้ยังพอมืออยู่บ้าง เมื่อเกิดขึ้นพอกำหนดได้ ก็หายไป แล้วเกิดขึ้นอีกและกำหนดอีก ก็หายไปอีก ผู้ปฏิบัติที่คร่ำต่อเวทนาในสัมมสนญาณที่ ๓ เมื่อถึงอุทกภัยพยุภูณจะไม่รู้สึกหวาดเกรงอีกต่อไป^{๔๕}

เศวตร เปี่ยมพงศ์สานต์ ได้อธิบายถึงวิปัสสนูปกิเลสไว้ว่า ครั้นผู้ปฏิบัติมีความพากเพียรพยายามปฏิบัติต่อไป อินทรีย์ทั้งหลายมีสมาธิเป็นต้นจะดิ่งลง จิตใจจะสงบเยือกเย็นลงเรื่อย ๆ จนกระทั่งสามารถสัมผัสกับความสุขอันแสนจะประเสริฐสุด จิตจะปราศจากสิ่งที่จะมารบกวนใด ๆ สติจะคมชัด ง่ายต่อการใช้งาน กำหนดรู้ได้เร็ว แม้ความพากเพียรของผู้ปฏิบัติจะมั่นคง หนักแน่น แต่ไม่เคร่งเครียด และไม่หย่อนยาน เป็นความพากเพียรที่พอดี จิตของผู้ปฏิบัติจะส่องใสด้วยอำนาจของสมาธิ จึงทำให้ผู้ปฏิบัติได้ประสบพบเห็น และเกิดความรู้สึกนึกคิดแปลก ๆ ต่าง ๆ นานา อาการเหล่านี้ เรียกว่า วิปัสสนูปกิเลส^{๔๖}

อุทกภัยพยุภูณนี้ มีวิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้นอย่างประหลาด ผู้ปฏิบัติหลายคน ต่างก็พูดไปหลายอย่างตามอาการต่าง ๆ ของวิปัสสนูปกิเลส แต่ที่สำคัญคือให้สังเกตลักษณะที่เกิดและดับเร็วของรูปนาม ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของอุทกภัยพยุภูณแท้

^{๔๔} จิตตวิโมกข์ ภาควิชา, วิปัสสนาภาวนา, หน้า ๑๗๓ - ๑๗๔.

^{๔๕} พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ ธัมมาจริยะ, วิปัสสนาที่ปฏิบัติ, หน้า ๙๘ - ๙๙.

^{๔๖} เศวตร เปี่ยมพงศ์สานต์, พุทธวิปัสสนา, หน้า ๖๓ - ๖๔.

วิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้นด้วยอำนาจของสมาธิ ที่ซึ่งผู้ปฏิบัติปฏิบัติมาถึงขั้นที่จะทำให้สมาธิขึ้นมาก จิตจึงผ่อนคลายเป็นเหตุให้ได้พบเห็น เช่น โอภาสและปิติเกิดขึ้นแล้วติดใจคิดว่าเป็นคุณธรรมพิเศษ ไม่พยายามที่จะภาวนาให้ได้ญาณเบื้องสูงต่อไปอีก วิปัสสนาของผู้ปฏิบัตินั้นย่อมผิดพลาดคลาดเคลื่อนไปได้ และความชอบใจติดใจยินดีในสิ่งเหล่านั้นก็เป็นปัจจัยแก่กุศลที่เรียกว่า ปปัญจธรรม (ธรรมเป็นเหตุให้เกิดความเนิ่นช้า) ๓ อย่าง คือ ตัณหา, มานะ, ทิฏฐิ เข้าแทรกได้ เช่น เมื่อโอภาสเกิดขึ้น ผู้ปฏิบัติก็จะมีทิฏฐิ ว่า แสงสว่างเกิดขึ้นนี้คงเป็นเพราะตนได้บรรลุคุณธรรมพิเศษแล้ว ต่อจากนั้น มานะ ก็เกิดขึ้นทำให้นึกไปว่าตนเองเป็นผู้มีบุญวาสนาแท้ ต่อจากนั้นก็เกิดตัณหา ยินดีชอบใจว่า ขอให้เป็นอย่างนี้ตลอดไป จึงทำให้โอภาสซึ่งโดยความเป็นจริงแล้วเป็นของดีแท้ แต่กลับกลายเป็นอุปกิเลสไป เพราะเหตุที่มีปัญจธรรมเข้าแทรก

อุทฺทพฺพญาณ ญาณอันเห็นการเกิดดับของขั้น ๕ หรือเบญจขั้น หรือการเห็นการเกิดดับของรูปและนามนั่นเอง คือพิจารณาจนเห็นตามความเป็นจริงในการการเกิดขึ้นและดับไปของขั้น ๕ จนเห็นได้ด้วยปัญญาในปัจจุบันจิตหรือปัจจุบันธรรมคือในขณะที่เกิดและค่อย ๆ ดับสลายลงไป เห็นและเข้าใจสภาวะธรรมดังกล่าวในแง่ปรมาตม เช่น เห็นสังขารขั้นความคิดที่ผิดว่าเพราะสังขารนี้จึงเป็นทุกข์ ไม่ใช่รายละเอียดปลีกย่อยของความคิดนั้นๆ และไม่ปรุงแต่งต่อในสิ่งที่เห็นนั้นๆ ด้วยถ้อยคิดใด ๆ ดังการปฏิบัติในสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น เห็นการเกิดดับของรูปและนาม หรือกระบวนการของขั้น ๕ ทางปัญญา

๓.๒.๖ ญาณที่ ๕ ภัคฺคานุปัสสนาญาณ

เมื่อพิจารณาเห็นการเกิดดับไปของรูปนาม คือการเห็นการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป จนสมาธินิ่งแล้ว จนพิจารณาข้ามการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ คงเหลือพิจารณาการดับไปเกิดขึ้นต่อเนื่องดูจรรนำไหล ดังบาลีว่า

อารมฺมณ ปฏิสงฺขา ภงฺคานุปสฺสเน ปญฺญา “ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความดับ”^{๔๗}

คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรค อธิบายว่าจิตที่มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เกิดขึ้นพิจารณาความดับไปของจิตนั้น ด้วยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา^{๔๘}

ปัญญาที่พิจารณารูปนามนั้น ๆ แล้วตามเห็นเฉพาะความดับไปของรูปนามฝ่ายเดียว คือเห็นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนด ดับสนิท ละกิเลส ไม่ยึดมั่นถือมั่น ตามเห็นเฉพาะความดับไปฝ่ายเดียว

^{๔๗} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๕๑/๕๙., ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๑/๘๒.

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๒/๘๒.

คัมภีร์วิสุทธิธรรมรคได้กล่าวไว้ว่า ปฏิสังขวิปัสสนา คือ การกำหนดรู้อารมณ์ เห็นความดับของรูปแล้ว ความดับนั้นเห็นด้วยจิตดวงใด ย้ายไปสู่วัตถุอื่นจากวัตถุเดิม ด้วยการเห็นความดับของจิต แม้ดวงนั้นต่อไปอีก ละความเกิด แน่วแน่อยู่แต่ในความดับ มีความสามารถในการนึกคิดติดต่อกันไม่มีหยุดคั่น เพื่อเห็นความดับของรูป จะได้เห็นความดับของจิต ซึ่งมีความดับเป็นอารมณ์ต่อไป ชื่อว่า ภังคานุปัสสนา^{๔๙}

การกำหนดธรรม ๒ ประการ คือสังขารที่เป็นอดีตและที่เป็นอนาคตว่ามีภาวะอย่างเดียวกันกับอารมณ์ปัจจุบัน ความน้อมจิตไปในความดับ ความเห็นแจ้งซึ่งมีความเสื่อมไปเป็นลักษณะ ชื่อว่าวยลักขณวิปัสสนา

พระธรรมธีรราชหมานูนี้ อธิบายว่า การกำหนดรูปรูปนามอย่างนี้ พิจารณาตรวจตรารูปนาม อยู่บ่อย ๆ ว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ญาณนั้นย่อมแก่กล้า รูปนามก็ย่อมปรากฏรวดเร็ว เมื่อญาณแก่กล้าดำเนินไปอยู่ รูปนามก็ปรากฏเร็วขึ้น สติไม่ทันความเกิด ไม่ทันความตั้งอยู่ ไม่ทันความเป็นไป ไม่ขาดสายของรูปนาม ดุจกระแสน้ำไม่ทัน รูปร่างสัณฐานของรูปนาม สติจึงตั้งอยู่เฉพาะความสิ้น ความเสื่อมแตกสลายทำลายไป ดับไปของรูปนามฝ่ายเดียว^{๕๐}

เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดรูปรูปนามที่เกิดดับได้ดีแล้ว^{๕๑} ปล่อยวางความเกิดเสียไม่พิจารณา ไปพิจารณาความดับของสังขารอย่างเดียวเป็นอารมณ์ โดยพิจารณาว่าสังขารทั้งสิ้นย่อมแตกดับไป ไม่มีสังขารใดเลยไม่แตกดับ สังขารทั้งสิ้นต้องแตกดับไปเหมือนกองไฟใหญ่ มีสัญญา สังขาร วิญญาณเป็นอารมณ์ ล้วนแต่เกิดมาแล้วดับไป ไตรลักษณ์ปรากฏได้ดีแล้ว ผู้ปฏิบัติจะเห็นรูปนามนี้เป็นอนิจจัง ไม่ใช่ของเที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่สุข และเป็นอนัตตาไม่ใช่ตัวตน มีความแตกสลายไปในที่สุด ไม่เฉพาะแต่ปัจจุบัน แม้แต่ในอดีต และในอนาคตก็จะแตกสลายเช่นเดียวกัน ดุจหยาดน้ำค้างบนยอดหญ้าย่อมสลายไปเมื่อต้องอาทิตย์ขึ้นฉนั้น^{๕๒} อุทยัพพญาณก็จะแก่กล้าเต็มที่ จังหวะที่กำหนดก็ย่อมรวดเร็ว และมั่นคงประดุจเป็นไปเองโดยอัตโนมัติ เป็นไปอย่างทันควัน จึงทำให้สังขารธรรมซึ่งเป็นอารมณ์ปรากฏขึ้นอย่างรวดเร็วตามไปด้วย ถึงตอนนี้ผู้ปฏิบัติจะไม่เอาจิตไปจับที่อุปาทกขณะและฐิติขณะ และจะไม่เอาใจใส่แม้กระทั่งลำดับของรูปนาม (ว่าอะไรเกิดก่อน เกิดหลัง) หรือแม้แต่สังขารซึ่งเป็นนิमितที่ปรากฏก็มีสัณฐาน เช่น ขณะที่ทำการคู้เข้าหรือเหยียดออกจะปรากฏรูปสัณฐานเป็นมือเป็นเท้าเฉพาะในตอนแรกของการปฏิบัติ แต่ในตอนนั้นก็กลับไม่ปรากฏสัณฐานของมือและเท้า ในทุก ๆ ครั้ง

^{๔๙} พระพุทธโฆสเถร, คัมภีร์วิสุทธิธรรมรค, หน้า ๑๐๗๗.

^{๕๐} พระธรรมธีรราชหมานูนี้ (โชดก ญาณสิริ), วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๔๔๙.

^{๕๑} พระโสภณมหาเถร อัครมหาบัณฑิต, หลักปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน, หน้า ๑๖๐-๑๖๑.

^{๕๒} จิตตวนโณ ภิกขุ, วิปัสสนาภาวนา, หน้า ๑๗๔.

ที่กำหนดจะเกิดญาณซึ่งทำหน้าที่รู้ว่า “รูปนามดับแล้ว” ท่านจึงเรียกญาณนี้ว่า ฅงคญาณ^{๕๓}

ในฅงคญาณนี้ เป็นญาณที่ก้าวเข้าสู่อธิปัญญา อธิปัญญา มี ๓ คือ

(๑.) พิจารณารูปนามที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้าซึ่งเรียกว่า ปัจจุบัน

(๒) ตามเห็นเฉพาะความดับไปของรูปนามฝ่ายเดียว

(๓) เห็นรูปนามปรากฏโดยความเป็นของสูญ คือ ว่างเปล่าจากสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา มีเพียงรูปนามเท่านั้น ถ้าใครพิจารณาเห็นอย่างนี้จะละอิตตานุกูลิเสียได้ มัจจุราชก็จะตามไม่ทัน สมดังนี้พระพุทธรเจ้าทรงเทศนาสอนโมฆราชมานพไว้ว่า

สุณฺณโต โลก อเวกขสฺสุ	โมฆราช สทา สโต
อิตตานุกูลิ อูหจจ	เอว มัจจุตฺตโร ลียา
เอว โลก อเวกขนต	มัจจุราชา น ปสฺสตีติ ^{๕๔}

โมฆราช เธอจงพิจารณาเห็นโลกโดยความว่างเปล่ามีสติทุกเมื่อ พึงถอนอิตตานุกูลิเสีย เป็นผู้ข้ามมัจจุราชเสียได้ ด้วยอาการอย่างนี้ บุคคลพิจารณาเห็นโลกอยู่อย่างนี้ มัจจุราชจึงไม่เห็น^{๕๕}

อุปมาเห็นโลกเหมือนฟองน้ำและพยับแดด

ภิกษุพวกหนึ่ง เรียนกัมมัฏฐานในสำนักของพระศาสดาแล้ว เข้าไปสู่ป่า พยายามปฏิบัติ ก็ไม่ได้บรรลุคุณวิเศษ จึงคิดว่า "พวกเราจักเรียนกัมมัฏฐานให้มากขึ้น" ในขณะที่กำลังมาสู่สำนักของพระศาสดา เห็นพยับแดดในระหว่างทาง เจริญกัมมัฏฐานมีพยับแดดเป็นอารมณ์นั้นแหละมาแล้ว. ฝนตกในขณะที่แห่งภิกษุเหล่านั้นเข้าไปสู่วิหารนั่นเอง ภิกษุเหล่านั้นยืนที่หน้ามุขนั้น ๆ เห็นฟองน้ำทั้งหลาย ซึ่งตั้งขึ้นแล้ว ตกไปอยู่ด้วยความเร็วแห่งสายน้ำ ยึดเอาเป็นอารมณ์ว่า "อิตภาพแม่นี้ เป็นเช่นกับฟองน้ำ เพราะอรรธว่าเกิดขึ้นแล้วตกไปเหมือนกัน. "พระศาสดาประทับนั่งในพระคันธกุฎีนั้นเอง ทรงแลดูภิกษุเหล่านั้นแล้ว ทรงแผ่พระโอภาส เหมือนตรัสกับภิกษุเหล่านั้นแล้ว ตรัสพระคาถานี้ว่า :-

ยถา ปุพฺพุกฺกํ ปสฺเส ยถา ปสฺเส มริจิกํ

เอวํ โลกํ อเวกขนตํ มัจจุราชา น ปสฺสตี.

" พระยามัจจุ ย่อมไม่เห็นบุคคลผู้พิจารณาเห็นอยู่ซึ่งโลก เหมือนบุคคลพึงเห็นฟองน้ำ (และ)เหมือนบุคคลพึงเห็นพยับแดด. "^{๕๖}

^{๕๓} พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต, หลักปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน, หน้า ๑๖๐-๑๖๑.

^{๕๔} พุ.จ. (บาลี) ๓๐/๘๘/๑๙๖.

^{๕๕} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๔๔/๓๔.

^{๕๖} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๒/๑/๒/๓/๒๐๑.

ฟองน้ำและพยับแดด เป็นของลวง เป็นของว่างเปล่า เมื่อมองไกล ๆ เห็นมีตัว แต่เมื่อเข้าไปใกล้ไม่เห็นอะไร มีแต่ความว่างเปล่า ดังนั้น แม้แต่รูปนามก็เป็นเช่นนั้น หาตัวตนไม่ได้ จะเห็นได้ว่า ฟองน้ำก็ดี พยับแดดก็ดี ล้วนมีเกิดดับด้วยตัวของมันเองอย่างรวดเร็วมาก จนว่างเปล่าไม่มีอะไร เพราะดับตลอดเวลานั่นเอง

พระพรหมโมลี ได้อธิบายว่า ภังคานุปัสสนาญาณญาณนี้ มีลักษณะกำหนดเห็นความแตกสลายไปแห่งรูปนามเป็นประการสำคัญ และเมื่อผู้ปฏิบัติถึงวิปัสสนาญาณนี้ ย่อมมีประสบการณ์แปลกประหลาดมหัศจรรย์ อาจจะเข้าใจว่าตนถึงนิโรธแล้ว วิปัสสนาญาณนี้เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อที่จะล่วงอารมณ์บัญญัติก้าวเข้าสู่ปรมาตม์ล้วน ๆ จึงต้องมีมโนการให้ดี เมื่อมีมโนการดีแล้ว ด้วยการตั้งสติกำหนดรูปนามต่อไปไม่หยุดยั้ง ครั้นอินทรีย์ ๕ ถึงความพร้อมก็สามารถล่วงพ้นวิปัสสนาญาณนี้ได้^{๕๗}

พระธรรมธีรราชมหามุนี ได้กล่าวถึงอานิสงส์ว่า เมื่อผู้ปฏิบัติเนื่อง ๆ เห็นแต่ความดับไปของรูปนามเหล่านี้ ภังคานุปัสสนาญาณมีกำลังแก่กล้าย่อมได้อานิสงส์ ๘ ประการ คือ

(๑) ละสัสสตทิวฏฐิ คือความเห็นว่าง รูปนามเป็นของเที่ยงเสียได้ (๒) ทอดอาลัยในชีวิต หมายความว่า ยอมสละชีวิตบุชาพระรัตนตรัยได้ เพราะมีศรัทธาแก่กล้า (๓) ขยันหมั่นเพียรภาวนาบ่อย ๆ (๔) มีอาชีพอันบริสุทธิ์ มีความเป็นอยู่อันบริสุทธิ์ คือครองชีพโดยสุจริตธรรม ห่างไกลจากความอัสสริชยากัน ห่างไกลจากความประพฤติชั่วทางไตรทวาร (๕) ละความห่วงใยในกิจการน้อยใหญ่เสียได้ เพราะมีความสังเวชกล้า โดยพิจารณาเห็นสังเวชธรรม ๘ ประการ คือชาติ ชรา พยาธิ มรณะ นรก ตีรจฉาน เปต อสุรกาย (๖) ปราศจากภัยคือหมดภัย เพราะไม่มีความเยื่อใยในตน ต้องการจะให้หลุดพ้นจากภัยในวัฏฏสงสารทั้งปวง (๗) มีความอดทน และสงบเสงี่ยม สัมมาคารวะอ่อนน้อม สุภาพเรียบร้อยดี (๘) อดทนต่อความไม่ยินดีในเสนาสนะอันสังตครอบงำ ความยินดีในกามคุณ และยินดีแต่ในอิทธิศีล อิทธิจิต อิทธิปัญญา^{๕๘}

ภังคานุปัสสนาญาณ ญาณอันเห็นการแตกดับ เมื่อเห็นการเกิดดับบ่อย ๆ ถึงขั้น ชัดเจนขึ้น ก็จักเริ่มค้ำเนินเด่นชัดขึ้นด้วยปัญญา ในความดับไป มองเห็นเด่นชัดขึ้นที่จิตที่หมายถึงปัญญานั้นเอง ถึงการต้องดับสลายไปของนาม รูป หรือของชั้นต่าง ๆ การดับไปจะเห็นได้ชัด ถ้าอุเบกขา ที่หมายถึงการเป็นกลางวางทีเฉย รู้สึกอย่างไรไม่เป็นไร แต่ไม่เอนเอียงแทรกแซงด้วยถ้อยคิดปรุงแต่งใด ๆ ก็ จะเห็นการดับไปด้วยตนเองชัดแจ้งเป็นลำดับ โดยปัจเจกตั้ง เห็นการดับ

^{๕๗} พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร), **วิปัสสนาที่ปณี**, หน้า ๑๙๒.

^{๕๘} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ), **วิปัสสนากรรมฐาน**, หน้า ๔๕๑.

๓.๒.๗ ญาณที่ ๖ ทยตฺถุญาณญาณ

ทยตฺถุญาณญาณนี้ ปัญญาเห็นสังขาร รูปนามเป็นของน่ากลัว กล่าวคือเมื่อเห็นความดับเกิดขึ้นตลอดเวลา ย่อมเห็นความน่ากลัวเกิดขึ้น เพราะรูปนามเป็นที่ตั้งแห่งกองทุกข์ทั้งหมด

ทยตฺถุญาณเน ปณฺญา^{๕๙} “ปัญญาในการเห็นสังขาร ปรากฏโดยความเป็นภัย ปัญญาในความปรากฏขึ้นแห่งความเกิดและความเป็นไป นิमितเครื่องหมาย การประมวลมา และปฏิสนธิ โดยความเป็นภัย คือการเข้าไปยึดถือว่ามีภัยปรากฏอยู่เฉพาะหน้า โดยการประกอบด้วยความเบียดเบียนอยู่เนื่อง ๆ^{๖๐} ปัญญาที่ยังรู้เห็นรูปนามเป็นของน่ากลัว

พระภิกษุทันตะ กล่าวว่าเมื่อผู้ปฏิบัติบรรลุถึงภังคญาณแล้วและพยายามปฏิบัติต่อไป ญาณสภาวะก็จะแก่กล้าขึ้นไป รูปนามก็ปรากฏหายไป ๆ นาน ๆ เข้าก็จะบังเกิดความกลัวขึ้นมา ซึ่งเป็นความกลัวที่เกิดขึ้นมาจากการกำหนด เช่นเมื่อกำหนดรูปนามก็เกิดความกลัวขึ้นมาเอง เป็นต้นว่ากลัวจะเป็นบ้า หรือกลัวอะไรก็ไม่ทราบ บอกไม่ถูก แต่รู้สีกว่ากลัว หากผู้ปฏิบัติมีลักษณะเช่นนี้พึงทราบได้ว่าบรรลุถึงภังคญาณแล้ว^{๖๑}

พระธรรมธีรราชฆานุมณี ได้แสดงถึงภัย เป็นของน่ากลัว เมื่อพิจารณาภังคานุปัสสนาญาณมาแล้วเห็นความดับ เป็นของที่น่าสะพรึงกลัวตามความเป็นจริง เพราะรูปนามที่แตกดับไปอย่างนี้ เป็นที่ตั้งแห่งความโศกและกองทุกข์มากมายทีเดียว

สภาพที่น่ากลัว แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ โดยตรง และโดยอ้อม

สภาพน่ากลัวโดยตรง ที่ตั้งอันเป็นรากเหง้าเค้ามูลแห่งกองทุกข์ ๕ อย่าง คือ ความเกิด ความเป็นไป ความแสดงออก การเกิดอีก กรรมเป็นเหตุ

(๑) ความเกิดขึ้นแห่งขันธ ๕ อาศัยอดีตกรรม ถ้าไม่มีอดีตกรรมคือกรรมเก่าที่ได้ทำไว้ในภพก่อนแล้ว ขันธเดี๋ยวนี้ก็จะไม่มี ขันธนี้จึงเป็นของที่น่ากลัว เพราะประกอบไปด้วยทุกข์นานับประการ

(๒) ความเป็นไปไม่ขาดสูญของรูปนาม ในรูปภพ อรูปภพ เป็นของที่น่ากลัว เพราะเป็นทุกข์ถูกทุกข์ต่าง ๆ เบียดเบียนบีบคั้นอยู่เนื่อง ๆ

(๓) รูปนามที่เป็นอดีต อนาคตปัจจุบันเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ เป็นของบังคับบัญชาไม่ได้ ไม่อยู่ในอำนาจของใคร เป็นของนิดหน่อยว่างเปล่า ไม่มีเจ้าของ ไม่มีสาระแก่นสาร มีแต่ตายไปฝ่ายเดียว รูปนามจึงเป็นของที่น่ากลัวมากสำหรับผู้มีปัญญาพิจารณาเห็น

(๔) การเกิดอีกเพราะผลกรรมที่ทำไว้ดังกล่าวนั้น เมื่อเกิดเป็นรูปนามขึ้นมาเมื่อใด ทุกข์ก็จะต้องติดตามมาเมื่อนั้น รูปนามจึงเป็นของที่น่ากลัว

^{๕๙} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๕๓/๖๐.

^{๖๐} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๗/๑/-/๓๖.

^{๖๑} พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ ธัมมาจริยะ, วิปัสสนาทีปนิฎฐิกา, หน้า ๑๑๓-๑๑๔.

(๕) กรรมเป็นเหตุให้ถือปฏิสนธิอีกต่อไปคือ กุศลกรรมนำไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ อกุศลกรรมนำไปเกิดในอบายภูมิทั้ง ๔ ดังนั้น รูปนามจึงเป็นของน่ากลัว

สภาพน่ากลัวโดยอ้อม ที่ต้องแห่งกองทุกข์ ประกอบด้วยทางเป็นที่ดำเนินไปแห่งชีวิต เมื่อแตกกายทำลายชั้นธัมม ความปรากฏแห่งชั้นธัมม ความคร่ำคร่า ความแก่ ความเสื่อมไปของรูปนาม ความเจ็บไข้ ความตาย ความเศร้าโศก ความรำไร รำพัน ความคับแค้นใจ^{๖๒}

เมื่อผู้ปฏิบัติเห็นเป็นรูปนามเป็นของน่ากลัว จะทำให้สามารถเห็นรูปนามปัจจุบันหายไป ได้ความรู้ว่า รูปนามอดีตก็หายไป รูปนามอนาคตก็หายไป รูปนามปัจจุบันก็กำลังเป็นไปอยู่ จึงเกิดความกลัว

พระพรหมโมลี ได้ยกเรื่องพระเถระรูปหนึ่ง ที่ปฏิบัติวิปัสสนาแล้วพบกับความน่ากลัวของรูปนาม ว่ารูปนามเป็นของนำมาซึ่งความทุกข์

กล่าวถึงพระมหาเถระรูปหนึ่ง ซึ่งมีอายุมากแล้ว ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานอยู่ ณ จิตตล-
บรรพตวิหาร ท่านองค์นี้อาพาธด้วยโรคควาโยธาตุกำเริบประจำตนอยู่เสมอเป็นนิตย์ แต่ก็ไม่คิดที่
จะย่อท้อ อุตสาหะบำเพ็ญสมณธรรมไปตามวิสัยแห่งพุทธสาวก ผู้ใคร่จะดำเนินตามรอยพระ
พุทธบาทพระบรมครูเจ้า วันหนึ่งนั้นเล่า พระผู้เป็นเจ้าของท่านเข้าเสียดแทงเกิดทุกขเวทนาแรง
กล้า ถึงกับล้มลงดิ้นกลิ้งเกลือกกระสับกระส่ายเปลือยร้องครางออกมา คราที่นั้น เพื่อนพระผู้
ปฏิบัติ ซึ่งเป็นภิกษุหนุ่มรูปหนึ่ง ได้ยินเสียงคราง จึงเฝ้าพยาบาลและถามอาการว่า “ข้าแต่
พระคุณ! โรคเสียดแทงในที่ตั้งถา? พระคุณรู้สึกเจ็บปวดที่ไหน?”

ท่านพระมหาเถระได้สติ จึงบอกว่า “ดูกรอาวุโส! เราขอบใจท่านที่มีน้ำใจมาเฝ้าพยาบาล ก็
อาการที่เสวยเวทนานั้น อาศัยแต่การที่จิตยึดหน่วงเอาที่เกิดแห่งเวทนาเป็นอารมณ์ ถ้ามีสติมั่น
เพิกเฉยเสียได้ ไม่ยึดหน่วงเอาที่เกิดเวทนาเป็นอารมณ์แล้ว กิริยาที่เสวยเวทนาของเรานั้นก็หา
ไม่” ภิกษุหนุ่มนั้น จึงพูดปลอบใจไปตามประสาอยาก เพราะไม่มีเกสัชจะเยียวยา โดยกล่าวว่า
“ข้าแต่พระคุณ เมื่อพระเดชพระคุณรู้เค้ารู้มูลขณะนี้แล้ว ก็คงจะมีสติอดกลั้นเสียได้ซึ่งทุกขเวทนา
แต่เกล้ากระผมนี้ให้เป็นห่วงหนักหนาเกรงว่าอาการจะไม่ค่อยดี”

พระมหาเถระเฒ่า ผู้มีวิถีชีวิตเข้าลักษณะจะได้เป็นชีวิตสมสีสิ จึงมีเถระวาที่ตอบว่า “ดูกร
อาวุโส เราจะมีสติตั้งมั่น อดกลั้นเสียซึ่งทุกขเวทนาจะไม่ร้องครางอีกแล้ว เมื่อครุ่นนี้เผลอสติไป
จึงได้ร้องครางออกมา ขออาวุโสจงอย่าได้ห่วงใย จงรีบไปบำเพ็ญสมณธรรมตามหน้าที่ของตนเถิด”

ต่อจากนั้น พระผู้เป็นเจ้าของท่านก็ได้ผูกพันเอาที่เกิดแห่งเวทนานั้นเป็นอารมณ์เลย ตั้งสติเฉพาะ
หน้าสู่พระกรรมฐาน มิได้พะว้าพะวังอยู่ในทุกขเวทนา ยกเอาอธิวาสนขันติเป็นเบื้องหน้า โครลม

^{๖๒} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๔๕๙.

นั้นบังเกิดกล้ำมีกำลัง ก็ดันเอาอุทรประเทศแห่งพระมหาเถระให้พังแตกตลอดถึงอุระ ใสใหญ่ขึ้น ล้นทะลักออกมากองอยู่ข้าง ๆ พระคุณเจ้าก็ตั้งความเพียรจำเริญพระสมาธิถือเอาเวทนานุปัสสนา ซึ่งเป็นหนึ่งในบรรดาอนุปัสสนาทั้งสี่ อันปรากฏมีในพระมหาสติปัฏฐาน คือการปฏิบัติวิปัสสนา ภาวนาที่เรากำลังกระทำอยู่นี้ คราที่นั่น ท่านก็บรรลุถึงพระอรหัตผล สำเร็จเป็นพระอรหันตอริยบุคคลทรงไว้ซึ่งคุณวิเศษสูงสุดในพระบวรพุทธศาสนา แล้วดับขันธเข้าสู่นิพพาน^{๖๓}

พระธรรมธีรราชหมานี้ ได้สรุปลักษณะของภยตูปัญฐานญาณไว้ ๙ อย่างคือ

(๑) อารมณ์ที่กำหนดและจิตที่รู้ทันกัน ติดต่อกัน หายไปพร้อม ๆ กัน (๒) มีความน่ากลัว (๓) เห็นร่างกายหายไป (๔) รู้สึกเสียวๆ คล้ายจะเป็นโรคเส้นประสาท เวลาเดินก็รู้สึกเสียว ๆ ตามเท้าตามศีรษะ (๕) บางคนนึกถึงหมู่เพื่อน ญาติมิตร แล้วร้องไห้ขึ้นมาก็มี (๖) บางคนจะรู้สึกกลัวมาก จนถึงกลับเข้าห้องไม่ได้ก็มี (๗) เมื่อก่อนเห็นว่ารูปร่างงามดี แต่บัดนี้เห็นว่า ไม่มีแก่นสารสาระอะไรเลย (๘) ใจไม่ยินดี ไม่เพลิดเพลินเลย (๙) เป็นเพียงพิจารณารูปร่างที่เกิดดับว่า น่ากลัว^{๖๔}

ภยตูปัญฐานญาณ ญาณอันมองเห็นสังขารหรือนามรูปว่า เป็นของที่มีภัย เพราะความที่ไปเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารหรือนามรูปต่างล้วนไม่เที่ยง ต้องแปรปรวน แตกสลาย ดับไป ไม่มีแก่นแกนตัวตนอย่างแท้จริง ถ้าไปยึดไปอยากยอมก่อนทุกขีโทษภัย เวียนวายตายเกิดในสังสารวัฏต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด เห็นสังขารเป็นของมีภัย ต้องแตกดับเป็นธรรมดา จึงคลายความอยากความยึดในสังขารต่าง ๆ

๓.๒.๘ ญาณที่ ๗ อาทีนวญาณ

ปัญญาที่ยังรู้เห็นโทษของรูปร่างว่าเป็นความทุกข์เข็ญ เต็มไปด้วยโทษ ไม่มีส่วนใดที่น่ายินดีน่าพอใจ

การพิจารณาเห็นโทษ ได้แก่ การรู้เห็นโทษในภพทั้งปวงเป็นต้น อันเกิดขึ้นด้วยอำนาจ ภยตูปัญฐานญาณ เมื่อท่านกล่าวถึงภยตูปัญฐานานุปัสสนาและอาทีนวานุปัสสนา ก็เป็นอันท่านกล่าวถึงนิพพิทานุปัสสนา^{๖๕} เพราะบาลีว่า ยา จ ภยตูปัญฐานเณ ปณฺณายณฺจ อาทีนเว ญาณ ยา จ นิพพิทา อิม ฆมฺมา เอกตถา พยฺยชนเมว นาน ๆ แปลว่า ธรรมเหล่านี้ คือ ปัญญาในการ (เห็นสังขาร) ปรากฏ โดยความเป็นภัย อาทีนวญาณ และนิพพิทามีอรรถอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น^{๖๖}

พระภัททันตะ อาสภเถระ อธิบายว่าเมื่อผู้ปฏิบัติบรรลุภยตูปัญฐานญาณแล้ว พยายามพัฒนา อินทรีย์ให้สม่ำเสมอ ญาณสภาวะก็จะสูงขึ้นด้วยการเห็นโทษของรูปร่าง กล่าวคือไม่ว่าจะกำหนด

^{๖๓} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), *วิปัสสนาที่ปณี*, หน้า ๑๙๘ - ๒๐๕.

^{๖๔} พระธรรมธีรราชหมานี้ (โชดก ญาณสิทธิ), *วิปัสสนากรรมฐาน*, หน้า ๔๖๕.

^{๖๕} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๗/๑/-/๒๑๐.

^{๖๖} ชุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๒๗/๒๘๑., ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๓.

อะไรก็จะพบแต่ความไม่พอใจ น่ารังเกียจ เห็นว่ารูปนามมีแต่ทุกข์เข็ญ แม้ว่าในช่วงนี้จะไม่มีความฟุ้งซ่านมารบกวน สมาธิมั่นคงดี แต่ผู้ปฏิบัติก็ไม่รู้สึกเป็นสุขกับการปฏิบัติ กลับมีแต่ความแข็งขิม ท่อเหยี่ยวอันบ่งบอกถึงการหมดความสนใจในการปฏิบัติ เพราะเห็นโทษของรูปนาม เปรียบเหมือนกับคนเคยรักกัน แต่มาบัดนี้ได้รู้ได้เห็นความไม่ดีของกันและกัน จึงเห็นแต่โทษของอีกฝ่ายหนึ่ง ผู้ปฏิบัติก็เช่นเดียวกัน ก่อนนี้เคยเห็นรูปนามเป็นที่ชอบใจ ยึดเอามาเป็นที่พักพิงได้ ภายหลังมาทราบว่ารูปนามแท้จริงแล้วเป็นของหาแก่นสารไม่ได้เลย จึงเกิดความเห็นโทษขึ้น^{๖๗}

พระธรรมธีรราชมหามุนี อธิบายถึงทุกข์โทษของรูปนามสังขารไว้ดังนี้ ผู้ปฏิบัติย่อมทราบชัดในทุกข์โทษของรูปนามว่ากำลังถูกไฟเผาอยู่ เห็นทุกข์โทษ มีอยู่ ๑๕ อย่าง

- (๑) ในการเกิดของรูปนาม
- (๒) ความเป็นไปของรูปนาม คือความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา
- (๓) สัญลักษณ์ที่ชัดเจนของรูปนาม เช่น ผมหงอก ฟันหัก เป็นต้น
- (๔) การสังสมกรรมของรูปนาม แล้วนำไปเกิดในภพน้อยใหญ่ล้วนเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ทั้งนั้น หาสาระแก่นสารอะไรมิได้เลย
- (๕) ในการถือปฏิสนธิ จะถือปฏิสนธิในภพภูมิไหนๆ ก็เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ทั้งนั้น
- (๖) ในคติทั้ง ๕ คือ นรก ตีรจฉาน ปิตติวิสัย มนุษย์ เทวดา จะอยู่ในคติใดล้วนแล้วแต่เป็นทุกข์ทั้งสิ้น
- (๗) ในการเกิดขึ้นของชั้นใหม่ คือ จะเกิดเป็นรูปชั้นก็ตาม นามชั้นก็ตาม ย่อมเป็นทุกข์ทั้งสิ้น
- (๘) การเกิดอยู่ของรูปนาม
- (๙) ในความแก่ ความเสื่อม ฟันหัก หนังเหี่ยว ตามัว หูตึง แรงแน้อยถอยกำลังนั่งก็งวย จะลุกจะเดินไปไหนก็ไม่สะดวก เป็นต้น
- (๑๐) โรคร้ายเบียดเบียน หลายร้อยพันอย่าง มีอวัยวะที่ไหนก็เจ็บที่นั่น เช่น มีปากก็เจ็บปาก มีท้อง มีไส้ มีแขน มีขา มีตา มีมือ ก็เจ็บปวดขึ้นได้ในเมื่อถูกโรคเบียดเบียน ต้องวิงหายนามช่วยปลดทุกข์ มีผ้าตัดบ้างเป็นต้น สู้ไม่ได้ก็ตายไป ถึงไม่ตายก็ต้องทนทุกข์ทรมานไปอีกนาน
- (๑๑) การตายของรูปนาม เห็นว่าจะต้องแตกสลายพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้น ไม่มีวันใดก็วันหนึ่ง
- (๑๒) ในความโศกเศร้าต่าง ๆ นานา เพราะรูปนามแตกดับไป เสื่อมไป วิบัติไป เช่น ญาติที่ตามไป ทรัพย์ที่หายไป โรคร้ายเบียดเบียน เป็นต้น
- (๑๓) ในภพที่จะไปเกิด คือจะไปเกิดในที่ไหนๆ ก็ไม่พ้นไปจากทุกข์ได้
- (๑๔) ในการรำให้ เพราะถูกความเสื่อมทั้ง ๕ มีเสื่อมญาติเป็นต้น ครอบงำอยู่ทุกรูปนาม

^{๖๗} พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ ธัมมาจริยะ, วิปัสสนาทีปนิฎฐิกา, หน้า ๑๑๕.

(๑๕) ถูกความคับแค้นใจครอบงำ^{๖๘}

อาทีนวญาณ ญาณคำนึงเห็นโทษ เมื่อเห็นสิ่งต่างล้วนต้องดับแตกสลายไปล้วนสิ้น จึงคำนึงเห็นโทษ ที่จักเกิดขึ้น ว่าจักเกิดทุกข์โทษภัยขึ้น จากการแตกสลายดับไปของสังขารหรือนามรูปต่าง ๆ ถ้าไปอยากหรือยึดไว้ เกิดสังสารวัฏฏ์การเวียนว่ายตายเกิดในภพในชาติอันเป็นทุกข์อันเป็นโทษ เห็นโทษ

๓.๒.๙ ญาณที่ ๘ นิพพิทาญาณ

ปัญญาที่หยั่งรู้การพิจารณาเห็นความเบื่อหน่ายในรูปนาม

ปัญญาที่พิจารณาเห็นรูปนาม เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นของน่ากลัว เต็มไปด้วยทุกข์โทษนานาประการ แล้วเกิดความเบื่อหน่าย ไม่อยากได้รูปได้นาม ไม่อยากกลับมาเกิดอีกอยากเข้านิพพานเสียโดยเร็ว

พระโสภณมหาเถระ ได้กล่าวว่าญาณ ๓ อย่าง คือ ภยญาณ อาทีนวญาณ และนิพพิทาญาณ โดยลักษณะที่เห็นโทษของสังขารเป็นสิ่งเดียวกัน แต่ที่นำมาแยกเพราะความแก่กล้าไม่เท่ากัน คือ ภยญาณเป็นญาณอย่างอ่อน อาทีนวญาณเป็นญาณอย่างกลาง นิพพิทาญาณเป็นญาณแก่กล้า ถ้าหากอาทีนวญาณแก่กล้า นิพพิทาญาณก็เกิดขึ้น ในช่วงนิพพิทาญาณทุกครั้งทีพระโยคาวจรกำหนดจะรู้สึกเหมือนความเบื่อหน่าย ทั้งนี้เพราะเห็นทุกข์โทษต่าง ๆ ด้วยอาทีนวญาณ จึงทำให้มีความเบื่อหน่าย แม้แต่ในเวลาคิด ยังรู้สึกเบื่อหน่ายความรู้สึกคิดจินตนาการนั้นเลย^{๖๙}

พระธรรมธีรราชกุมาร ได้กล่าวว่า เมื่อผู้ปฏิบัติผ่านอาทีนวญาณแล้ว ก็จะพบกับความเบื่อหน่ายในรูปนามจนไม่อยากพบใคร หรือแม้แต่การตั้งสติกำหนดซึ่งเป็นหน้าที่ของตนก็แสนจะเบื่อหน่าย ตามธรรมดาคนเราที่ประกอบกิจการงานเป็นอิสระเฉพาะตน หากเกิดความเบื่อหน่ายขึ้นมา ก็จะเลิกเสียเพื่อที่ตนเองจะได้เป็นอิสระ แต่ภาวะแห่งนิพพิทาญาณนี้ไม่เป็นเช่นนั้น คือทั้ง ๆ ที่แสนจะเบื่อ แต่ก็จำใจกำหนดรูปนามที่ตนเบื่อหน่ายโดยไม่มีใครบังคับ

อุปมาความเบื่อหน่ายในสังขารธรรมคือรูปนามไว้ ดังนี้ เหมือนนกที่ถูกจับมาขังไว้ในกรงไม้ กรงเงิน กรงทอง หรืออัญมณีใด ๆ ก็ตาม แต่นกนั้นหาต้องการอยู่ไม่ มุ่งหน้าพยายามหาทางออกจากกรง เพื่อบินหนีออกไปจากกรงอันแสนจะน่าเบื่อหน่ายนั้น ฉนใด ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาเมื่อนิพพิทาญาณก็ฉนั้นนั้น ย่อมเบื่อหน่ายรูปนาม เบื่อหน่ายในภพ เบื่อหน่ายในกำเนิดทั้ง ๔ เบื่อหน่ายในคติ ๕ เบื่อหน่ายในวิญญูญาณฐิติ ๗ เบื่อหน่ายในสัตตาวาส ๘ เป็นต้น เหมือนกัน

เหมือนพระยาหงส์ทอง ยืนด้อยู่ในเชิงเขาจิตรกูฎ ไม่ยืนตีในหลุมไถลบ้านคนจันทาลซึ่งไม่

^{๖๘} พระธรรมธีรราชกุมาร (โชดก ญาณสิทธิ), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๔๖๖ - ๔๖๗.

^{๖๙} พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต หลักการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน, หน้า ๑๗๕ - ๑๗๖.

สะอาด ย่อมอภิมภยในสระใหญ่ทั้ง ๗ ฉันใด ผู้ปฏิบัติวิปัสสนา เมื่อถึงนิพพิทาญาณก็ฉันนั้น ย่อมไม่ยินดีในรูปนามซึ่งมีความแตกสลายไม่จริงยั่งยืน มีแต่ทุกขโทษซึ่งตนได้พิจารณาเห็นแน่ชัดแล้ว นั้น ย่อมยินดีแต่เฉพาะในอนุปัสสนา ๖ เพราะตนมีภาวนาเป็นเรื่อนใจอยู่เสมอมิได้ประมาท

เหมือนพญาช้างฉัททันต์เผือกปลอด ย่อมไม่ยินดีในกลางเมือง ย่อมยินดีเฉพาะในป่าชฎุใกล้สระน้ำ ฉันใด ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาก็ฉันนั้นเหมือน ย่อมไม่ยินดีในรูปนามแม้ทั้งหมด ยินดีเฉพาะสันตพทซึ่งตนเห็นแล้ว โดยนัยว่า ถ้าไม่กลับมาเกิดอีกต่อไปตลอดภัยแท้ ผู้นั้นมีใจน้อมไป เอนไปสู่พระนิพพาน ดุจแม่น้ำคงคามีกระแสอันเชี่ยวพัดพาขอนไม้มุ่งตรงลงไปสู่ทะเล ฉันนั้น^{๗๐}

พระธรรมธีรราชมหารุณี ได้อธิบายถึง อนุปัสสนา ๗ ประการไว้ดังนี้

(๑) อนิจจานุปัสสนา การตามเห็นรูปนามว่าไม่เที่ยง เป็นของหวั่นไหว เป็นของผุพัง เป็นของไม่ยั่งยืน มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา มีความเสื่อม ถูกปัจจัยปรุงแต่งและมีความตายเป็นธรรมดา

(๒) ทุกขานุปัสสนา การพิจารณาเห็นรูปนามเป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นผี เป็นลูกศรค้ำแคบ มีอาพาธ จัญไร มีอุปัทวะ เป็นภัย มีอุปสรรค ไม่มีที่ต้านทาน ไม่มีที่หลีกเลี่ยง เป็นของว่าง มีโทษ มีความคับแคบเป็นมูล เป็นผู้เข่นฆ่าสรรพสัตว์ เป็นเหยื่อของมาร มีความเกิดเป็นธรรมดา มีความแก่เป็นธรรมดา มีความเจ็บเป็นธรรมดา มีความโศกเศร้าเป็นธรรมดา มีความร้องไห้เป็นธรรมดา มีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา

(๓) อนัตตานุปัสสนา การพิจารณาเห็นรูปนามเป็นอนัตตา คือความเป็นอย่างอื่น เป็นของแตกสลาย เป็นของเปล่า เป็นของสูญ เป็นของไม่ใช่ตัวตน และหาสาระแก่นสารไม่ได้ เมื่อผู้ปฏิบัติกรรมฐานพิจารณาเห็นรูปนามโดยลักษณะเช่นนี้ ก็จะละเสียได้ซึ่งอัตตสัญญา คือสำคัญผิดคิดว่าเป็นตัวตนของเราเสียได้

(๔) นิพพิทานุปัสสนา การพิจารณาเห็นรูปนาม เป็นของน่ากลัว เป็นทุกขโทษ แล้วเกิดความเบื่อหน่าย โดยการพิจารณารูปนามทางอายตนะภายใน และรูปนามภายนอกใน ๓๑ ภูมิ ทั้งในอดีต และอนาคตว่าเป็นของน่ากลัว เต็มไปด้วยทุกขโทษแล้วเกิดความเบื่อหน่าย

เมื่อผู้ใดพิจารณารูปนามเห็นแจ้งชัดดังนี้ ผู้นั้นก็จะละเสียได้ซึ่งความยินดี ได้แก่ ตัณหาที่มีความยินดีชื่นชมเพลิดเพลินอยู่กับกามคุณทั้ง ๕

(๕) วิราคานุปัสสนา การพิจารณาตามเห็นรูปนามที่เกิดทางทวาร ๖ ว่าเป็นของน่ากลัว เป็นทุกขโทษ เกิดความเบื่อหน่ายแล้วคลายกำหนด โดยประจักษ์ และละรูปนามภายนอกใน ๓๑ ภูมิ ทั้งในอดีต และอนาคตว่าเป็นของน่ากลัว เต็มไปด้วยทุกขโทษแล้วเกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนด

เมื่อปฏิบัติถึงญาณนี้ ก็จะละได้เสียซึ่งราคะ คือความกำหนดในสังขารธรรม

^{๗๐} พระธรรมธีรราชมหารุณี (โชดก ภาณสิทธิ), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๔๗๐.

(๖) นิโรธานุปัสสนา การพิจารณาเห็นความดับไปรูปนามตามทวาร ๖ โดยแจ้งชัดแล้วเกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนด และละและรูปนามภายนอกใน ๓๑ ภูมิ ทั้งในอดีต และอนาคต โดยอนุमानว่า จะต้องมีความเกิดดับเหมือนกับรูปนามในปัจจุบันอย่างนี้ทั้งนั้น

(๗) ปฏิณิคส์คานุปัสสนา การพิจารณาเห็นรูปนามว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นของน่ากลัว เต็มไปด้วยโทษ แล้วละความสำคัญผิดว่า เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตา เป็นของสวยงามเสียได้ ด้วยการพิจารณาทั้งโดยประจักษ์ และโดยอนุमान

เมื่อปฏิบัติวิปัสสนามาถึงนิพพิทาญาณแล้ว ผู้นั้นย่อมยินดีอยู่ในอนุปัสสนา ๗ ญาณนี้เป็นเหตุเป็นปัจจัยอันสำคัญมากอยู่ ที่จะนำผู้ปฏิบัติบรรัดเข้าสู่ทางพระนิพพาน^{๗๑}

เมื่อผู้ปฏิบัติวิปัสสนาวิปัสสนา มีวิปัสสนาญาณผ่านมาโดยลำดับ ๆ จนถึงนิพพิทาญาณ ถ้าขณะใดพิจารณาเห็นรูปนามปรากฏเป็นภยคือเป็นของน่ากลัว ขณะนั้นจัดเป็นภยญาณ ขณะใดพิจารณาเห็นรูปนามเป็นโทษ ขณะนั้นจัดเป็นอาทีนวญาณ ขณะใดพิจารณาเห็นรูปนามปรากฏเป็นของน่าเบื่อหน่าย ใจน้อมเข้าสู่สันติบท ขณะนั้นจัดเป็นนิพพิทาญาณ ดังกรณีศึกษาตารางสรุปอุปมาที่มีมาในคัมภีร์สารัตถปกาสินี^{๗๒} ดังต่อไปนี้

ตารางที่ ๑๐ อุปมาอสรพิษ

อุปมา	ข้อธรรม	ความหมาย
อสรพิษมีพิษร้าย	ธาตุ ๔	ธาตุ ๔ เปรียบเหมือนงูพิษที่มีพิษร้าย เพราะเป็นที่ตั้งแห่งกองทุกข์ มีความเกิดเป็นต้น และทำให้สรรพสัตว์เร่าร้อนอย่างใหญ่หลวง
นักรฆ่า ๕ จำพวก	อุปาทานชั้น ๕	ชั้น ๕ เปรียบเหมือนเพชรฆาตกำลังเงือดดาบจะฟันคออยู่ เพราะนำความทุกข์มา นำความตายมา ต่างก็เบียดเบียนบีบคั้นตลอดเวลา ชั้นนี้ทั้งหลายย่อมฆ่ากันและกัน คือ เมื่อรูปชั้นแรกย่อมฆ่าผัสสะที่เหลือแตกไปด้วย ก็มีชั้นอื่นที่ใด การตัด การทำลาย การฆ่า และการจงจําเป็นต้น ย่อมมีในที่นั้น
นักรฆ่าสายลับ	นันทิราคะ	นันทิราคะ ความกำหนดด้วยอำนาจความยินดี เหมือนเพชรฆาตเงือดดาบ เพราะทำให้ปัญญาดกไป และนำไปสู่กำเนิด ๔ มีมหาภัย ๖๕ มีกรรมกรรม ๓๒
หมู่บ้านร้าง	อายตนะภายใน ๖	บุคคลผู้เป็นบัณฑิต มีปัญญา มีตาดี ฟังเข้าไปพิจารณาดูบ้านร้าง คือ อายตนะภายใน ผู้มีตาดีจะเห็นว่า เป็นของว่าง เป็นของเปล่าเป็นของสูญแท้ ๆ
พวกโจรผู้ฆ่าชาวบ้าน	อายตนะภายนอก ๖	เหมือนโจรฆ่าชาวบ้าน เพราะรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อัมมารมณั เบียดเบียนสัตว์ให้เดือดร้อน ให้ถึงทุกข์ ให้ถึงความตาย มากต่อมาก จนนับไม่ถ้วน

^{๗๑} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ), *วิปัสสนากรรมฐาน*, หน้า ๔๗๑ - ๔๗๓.

^{๗๒} *ดูรายละเอียดใน ส.สพ.อ. (ไทย) ๒๘/๔/๑/-/๓๗๓-๓๘๑.*

ตารางที่ ๑๐ อุปมาอสรพิษ (ต่อ)

อุปมา	ข้อธรรม	ความหมาย
ห้วงน้ำใหญ่	โอฆะ ๔	กาม ภพ ทิฏฐิ อวิชชา เป็นของข้ามได้โดยยาก
ฝั่งน้ำระแวง	สักกายะ	แท้จริง นารังเกียจและมีภัยเฉพาะหน้า ก็ด้วยมหาภูตรูป ๔ เป็นต้น เหมือนฝั่งน้ำของห้วงน้ำ นารังเกียจและมีภัยเฉพาะหน้าด้วยภัยคือ อสรพิษ แท้ที่จริงคือเบญจขันธ์อันเป็นไปในภูมิ ๓
ฝั่งโน้นปลอดภัย	นิพพาน	พระนิพพานชื่อว่าเป็นแดนเกษม ไม่มีภัยเฉพาะหน้าจากมหาภูตรูป ๔ เหมือนฝั่งโน้นของห้วงน้ำ
แพ	อริยมรรค	ผู้ใคร่ข้ามพ้นห้วงน้ำคือกิเลส ไม่ควรทำความเนิ่นช้า ควรมีมือเท้า บริบูรณ์ คือศรัทธาและศีล
ใช้มือและเท้า พยายามไป	วิริยารัมภะ	แสดงถึงการทำความเพียรทางจิต จึงยึดเฉพาะความพยายาม

จากตาราง แสดงให้เห็นความจริงว่า มหาภูตรูป ๔ อายุตนะภายใน ๕ อายุตนะภายนอก ๕ สุขุมรูป ๑๕ ในธรรมายตนะ เป็นส่วนหนึ่งของสักกายะ ชื่อว่ารูปขันธ์ มนายตนะ วิญญาณขันธ์ ส่วนหนึ่งแห่งธรรมายตนะ โอฆะ ๔ เป็นส่วนหนึ่งของสักกายะ จัดเป็นอรุปขันธ์ รูปขันธ์ คือ รูป อรูปขันธ์ คือนาม ส่วนนันทิระกะ กาโมฆะ ภโวฆะ ส่วนหนึ่งแห่งธรรมายตนะ เป็นส่วนหนึ่งแห่งสักกายะ ธรรมเหล่านี้เป็นปัจจัยแห่งรูปนาม

ผู้ปฏิบัติมีใจน้อมไปในสันติบท สังขารคือรูปนามที่ปรากฏเป็นภัยอยู่นั้น ก็จะปรากฏเป็นของมีโทษมาก และเป็นของน่าเบื่อหน่ายแท้ ใจย่อมไม่ติดไม่ข้องอยู่ในรูปนาม เพราะตนได้พิจารณาเห็นด้วยปัญญาขั้นสูงแล้วว่า เป็นของมีโทษมาก ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดีในสังขารคือรูปนาม ที่เป็นไปในกามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ เพราะสังขารทั้งหลายล้วนแต่มีความแตกสลายทำลายไปเสื่อมด้วยกันทั้งสิ้น

กล่าวได้ว่าจุดเด่นของญาณนี้ คือความเบื่อหน่ายในความเป็นไปของสังขารธรรม ซึ่งเป็น การเบื่อหน่ายกระบวนการทั้งระบบมีไตรลักษณ์และภพเป็นต้น มากกว่าหรือเด่นชัดกว่าการที่จะเบื่อหน่ายรูปแต่รูป นามแต่ละนาม แบบแยกส่วนเป็นรูป ๆ หนึ่ง นาม ๆ หนึ่ง หรือเบื่อไปทุกรูปทุกนาม

พระธรรมธีรราชมหามุนี ได้สรุปลักษณะของนิพพิทาญาณ ไว้ว่า

(๑) ผู้ปฏิบัติเบื่อหน่ายต่อรูปนามทางทวารทั้ง ๖ (๒) รู้สึกใจคอเหี่ยวแห้งคล้าย ๆ กับ ชี้เกียจ แต่ก็ยังกำหนดรูปนามได้ดีอยู่ (๓) ใจไม่ปกติ มีอาการเศร้าโศกคุดจุกพลัดพรากจากของรักของชอบใจฉนั้น (๔) กำหนดรูปนามไม่เพลิดเพลน (๕) ไม่อยากพูดจาปราศรัยกับใคร ๆ ไม่อยากพบใครอยากอยู่ในห้องคนเดียวเท่านั้น (๖) เมื่อก่อนได้ยินเขาพูดว่าเบื่อ แต่ยังไม่เคยเห็นว่าน่าจะเบื่อตรงไหน แต่บัดนี้รู้แล้วว่าเบื่อจริง ๆ (๗) ไม่พอใจยินดีในโลกธรรม อยากจะให้ถึงสันติเร็ว ๆ (๘) อาหารน้อย

นอนน้อย พุดน้อย^{๗๓}

นิพพิทาญาณ ญาณอันคำนึงถึงความหน่าย จากการไปรู้ตามความเป็นจริงของสังขาร หรือชั้น ๕ ว่าล้วนไม่เที่ยง แปรปรวน และแตกดับไปเป็นที่สุด ไม่สามารถควบคุมบังคับได้ตามปรารถนาเป็นที่สุด จึงเกิดความหน่ายต่อสังขารต่าง ๆ เพราะปัญญาที่ไปรู้ตามความเป็นจริงอย่างที่สุดนี้เอง ความหน่ายคลายความยึดความอยากหรือเหล่าต้นเหตุทั้งปวงจากการไปรู้ความจริง

๓.๒.๑๐ ญาณที่ ๙ มุญจิตุกัมยตาญาณ

ปัญญาที่หยั่งรู้การพิจารณาเห็นรูปนามเป็นทุกข์เป็นโทษ เกิดความเบื่อหน่าย อยากรอก อยากรหนี อยากรหลุด อยากรพ้นไปจากรูปนาม

คัมภีร์สัทธัมมปกาสินีได้อธิบายว่า มุญจิตุกัมยตาญาณย่อมเกิดแก่ผู้ปฏิบัติที่อดอาลัยในสังขารทั้งปวงแล้ว ใครจะปล่อยวางซึ่งสังขารทั้งหลายอันมีอันแตกดับไป อันมีในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ และสัตตาวาสทั้งปวงอย่างนี้ ย่อมยกสังขารเหล่านั้นขึ้นสู่ไตรลักษณ์พิจารณาเห็นแจ้งด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณอีก เพื่อจะทำอุบายแห่งการปล่อยวางให้สำเร็จ ดังนี้^{๗๔}

พระโสภณมหาเถระ ได้อธิบายว่า ผู้ปฏิบัติเกิดความเบื่อหน่าย กระสัน ไม่อภิมรณ ด้วยนิพพิทาญาณนี้ มีจิตใจไม่เกี่ยวข้องด้วยผูกพันแม้ในสังขารใดสังขารหนึ่ง จากสังขารจำนวนมากที่มีความแตกทำลายที่ตั้งอยู่ในที่ทั้งปวง คือ ภพ ๓ โยนิ ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๘ จิตของกัลบุตรนั้นปรารถนาที่จะหลุดพ้น ปรารถนาที่จะออกจากสังขารทั้งหลาย ก็ในกาลเช่นนี้ มุญจิตุกัมยตาญาณย่อมเกิดขึ้นแก่เธอผู้ปราศจากความอาลัยในสังขารทั้งปวง ผู้ปรารถนาหลุดพ้นจากสังขารทั้งปวง^{๗๕}

จิตของผู้ปฏิบัติวิปัสสนา เมื่อดำเนินมาถึงมุญจิตุกัมยตาญาณนี้แล้ว ก็อยากจะหลุด อยากรจะพ้นจากสงสารจากวิภวภูตดังกล่าว เพราะพิจารณาเห็นแน่ชัดว่าความเกิดในภพนี้ก็ดี ความเป็นไปของชั้นที่เกิดแล้วก็ดี ความไม่เที่ยงของรูปนามก็ดี การเกิดมาอีกก็ดี คติต่าง ๆ ที่จะไปเกิดก็ดี เช่น ทุกตีกดี สุกตีกดี ความบังเกิดของชั้นทั้งหลาย ความเป็นไปแห่งผลกรรมชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส ล้วนแต่เป็นภัย เป็นทุกข์เป็นโทษ เป็นเหยื่อหลอกล่อให้หลงติดอยู่ในภพเป็นสังขารปรุงแต่งให้ได้รับความเดือดร้อนทั้งนั้นเกิดความเบื่อหน่าย ไม่นินดี ไม่ชอบ ไม่ติด จิตอยากออก อยากรหนี อยากรหลุด อยากรพ้น เห็นเห็นประจักษ์ว่า ถ้าไม่มีรูปนามเสียได้ จะเกษม ปลอดภัย เป็นสุข ไม่มีเหยื่อหลอกล่อให้ลุ่มหลง จิตก็มีกำลัง กล้ามุ่งหน้าแต่จะออกหนี จะหลุด จะพ้นไปจากสังขารธรรม และสังสารวัฏ

^{๗๓} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๔๗๙.

^{๗๔} พุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๗/๑/-/๔๑.

^{๗๕} พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต, หลักการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัญฐาน, หน้า ๑๗๘.

มัจจุรภัยตายตาฉวย ญาณหยั่งรู้ มีความหยั่งรู้ว่าการพ้นไปเสียจากสังขารชนิดก่อทุกข์ คือ ปรารถนาที่จะพ้นไปจากสังขารหรือชั้น ๕ ที่ก่อให้เกิดทุกข์ หมายถึงอุปาทานชั้น ๕ ปรารถนา พ้นไปจากทุกข์

๓.๒.๑๑ ญาณที่ ๑๐ ปฏิสังขานญาณ

ปัญญาแสวงหาอุบายหรือช่องทาง เพื่อความหลุดพ้น ความรู้สึกนึกคิด ความพินิจ ความเพ่งพิศเนี่ย มุ่งไปที่การแสวงหาความพ้นไปจากสังขารธรรม รูป นาม ไตรลักษณ์

คัมภีร์สัทธัมมปชโชติกา อธิบายไว้ว่า ผู้ปฏิบัติใครจะปล่อยวางซึ่งสังขารทั้งหลายอันมีอัน แดกดับไป ย่อมยกสังขารเหล่านั้นขึ้นสู่ไตรลักษณ์พิจารณาเห็นแจ้งด้วยปฏิสังขานญาณอีก เพื่อจะทำ อุบายแห่งการปล่อยวางให้สำเร็จ ปฏิสังขานญาณอันมีความกำหนดหมายด้วยอนิจจลักษณะย่อม เกิดขึ้น ปฏิสังขานญาณอันเป็นไปด้วยอำนาจเป็นทุกขลักษณะย่อมบังเกิดขึ้น และปฏิสังขานญาณอันมี ความกำหนดหมายและเป็นไปด้วยอำนาจเป็นอนัตตลักษณะก็ย่อมบังเกิดขึ้น ^{๗๖}

พระโสภณมหาเถระ กล่าวว่า ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาที่ปรารถนาที่จะหลุดพ้นจากสังขาร ที่มี ความแตกดับซึ่งตั้งอยู่ในภพ โยนิที่ทั้งปวง จะต้องกำหนดโดยยกสังขารเหล่านั้นขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ทั้งนี้เพื่อจะได้หลุดพ้นจากสังขารทั้งปวงนั่นเอง ^{๗๗}

พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ กล่าวว่า เมื่อผู้ปฏิบัติบรรลุถึงญาณนี้แล้วย่อมมีปริชากำหนด เห็นพระไตรลักษณ์ กล่าวคือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาได้อย่างชัดเจนอีกครั้ง เช่นจะประสบกับ ทุกขเวทนา และแม้ทุกขเวทนานั้นจะรุนแรง แต่ก็ไม่ทำให้ผู้ปฏิบัติมีจิตใจท้อถอยในการทำสมาธิเพียร ทั้งนี้เพราะสมาธิญาณสูงขึ้นแล้ว และมองเห็นคุณค่าของการปฏิบัติได้เป็นอย่างดี จึงไม่มีจิตตรงเผล เหมือนในญาณก่อน ^{๗๘}

พระธรรมธีรราชกุมาร อธิบายไว้ว่าปฏิสังขานญาณ แปลว่าปัญญาย้อนกลับไปพิจารณา สังขารยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดยอาการ ๔๐ อย่าง คือ พิจารณาสังขารเป็นอนิจจัง โดยอาการ ๑๐ อย่าง พิจารณาสังขารเป็นทุกขัง โดยอาการ ๒๕ อย่าง พิจารณาสังขารเป็นอนัตตา โดยอาการ ๕ อย่าง

๑) พิจารณาเบญจขันธ์เป็นอนิจจัง คือ ไม่เที่ยง มีความเสื่อมอย่างใหญ่หลวง มีความหวั่นไหว เปลี่ยนแปลง มีความแตกสลายทำลายไป ไม่มีความยั่งยืนถาวรอะไรเลย มีความแปรปรวนเป็น ธรรมดา ไม่มีแก่นสารอะไรเลย มีความเสื่อม มีความวิบัติ มีความฉิบหายอยู่เป็นนิตย์ถูกปัจจัย ประจุแต่งด้วยอำนาจกรรม จิต อุตุ อาหาร มีความตายมีความแตกดับเป็นธรรมดา

^{๗๖} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๗/๑/-/๔๑.

^{๗๗} พระโสภณมหาเถร อัครมหาบัณฑิต, หลักการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน, หน้า ๑๘๑.

^{๗๘} พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ ธัมมาจริยะ, วิปัสสนาที่ปณีฎีกา, หน้า ๒๕๐.

๒) พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็นทุกข์ (๑) เป็นทุกข์ คือ ทนอยู่ไม่ได้ถูกบีบคั้นเนื่อง ๆ (๒) เป็นโรค คือ เสียตางเปียดเบียนอยู่เสมอ (๓) เป็นผี คือ เป็นดุจหัวผีที่กัลดหนอง มีทั้งเลือด ทั้งหนอง ทั้งเจ็บ ทั้งปวด เช่นเป็นแผลเปื่อยเน่า เป็นมะเร็ง ขี้เรื้อนกุดถึง เป็นต้น (๔) เป็นสัลละ คือเป็นลูกศรปักเสียบทิ่มแทงอยู่เสมอ เช่น เจ็บ ปวด เมื่อย คั้น แสบ ร้อน หิว กระจาย เป็นต้น (๕) เป็นอฆะ คือคับแคบ เปียดเบียนเดือดร้อน (๖) เป็นอฆมูล เป็นรากเหง้าค้ำมูลแห่งความคับแคบแห่งความเดือดร้อน เพราะอำนาจแห่งโรคภัยมีประการต่าง ๆ และกิเลสทั้งหลาย (๗) เป็นอาพาธ คือเจ็บป่วย เช่น ถูกยิง ถูกแทง ถูกไฟ เป็นไข้ เป็นอัมพาต เป็นเบาหวาน เป็นหอบ เป็นหืด เป็นริดสีดวง เป็นต้น (๘) เป็นอิตติ คือ จัญไร มีแต่ทุกข์ ไม่มีดี ไม่สุข (๙) เป็นอุปัทวะ เช่น ถูกรถทับ ถูกรถชน ประสบกับอุปัทวะเหตุอื่น ๆ อีก สุดแต่แต่จะเกิด (๑๐) เป็นภัย คือเป็นของน่ากลัว เพราะจะต้องเผชิญกับภัยนานาชนิด (๑๑) เป็นอุปสัค คือสิ่งที่ขัดขวางกีดกันกังกั้นไม่ให้ชีวิตดำเนินไปโดยราบรื่น (๑๒) เป็นอตาณะ คือไม่มีอะไรจะมาต้านทานไว้ได้ ต้องเป็นไปตามเหตุตามปัจจัยของเขา เช่นแก่ เจ็บ ตายเป็นต้น (๑๓) เป็นอเลณะ คือป้องกันอะไรไม่ได้ จะหลีกเลี่ยงอยู่ที่ไหนๆ ก็ไม่พ้นจากทุกข์ไปได้ (๑๔) เป็นอสรณะ คือไม่มีที่พึ่ง เพราะต้องแตกดับไปทำลายไป สลายไป ทนอยู่ไม่ได้ (๑๕) เป็นอาทินวะ คือมีทุกข์ มีโทษมาก ทั้งภายในภายนอก (๑๖) เป็นวรกะ คือผู้ฆ่า เพราะเขาเป็นประดุจนายเพชรฆาตคอยถือดาบเข่นฆ่าสรรพสัตว์อยู่ตลอดเวลา ไม่มียกเว้นใครทั้งสิ้น (๑๗) เป็นสาสวะ คือเป็นบ่อเกิดแห่งอาสวะทั้ง ๔ (๑๘) เป็นมารามิส คือเป็นเหยื่อหลอก เป็นเหยื่อล่อให้สรรพสัตว์หลงติดบ่วง ดุจพราวนเบ็ดตกปลา ฉะนั้น (๑๙) เป็นชาติธรรม คือ มีความเกิดมารับกองทุกข์เป็นธรรมดา เกิดมาเมื่อไรก็หอบเอาทุกข์มาเมื่อนั้น (๒๐) เป็นชราธรรม คือมีความแก่ มีความเสื่อม มีความทรุดโทรมเป็นธรรมดา ไม่มีใครห้าม และแก้ได้เลย (๒๑) เป็นพยาธิธรรม คือมีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ไม่มีใครลวงพ้นความเจ็บไข้ไปได้เลย (๒๒) เป็นโสภธรรม คือมีความเศร้าโศกเป็นธรรมดา เพราะเสื่อมญาติ เสื่อมทรัพย์ เป็นโรค เป็นต้น ไม่มีใครลวงพ้นไปได้เลย (๒๓) เป็นปริเทวธรรม คือมีความร้องไห้บนเพื่อเป็นธรรมดา เพราะถูกความเสื่อมต่าง ๆ ครอบงำ (๒๔) เป็นอุปายาธรรม คือมีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา (๒๕) เป็นสังกิเลสธรรม คือมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา เศร้าหมองเพราะกิเลส ๑๐ คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อนอตตปปะ

๓) พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ว่าเป็นอนัตตา (๑) เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ ไม่อยู่ในอำนาจของใคร ๆ ทั้งสิ้น (๒) เป็นอื่น คือไม่คงที่ แปรปรวนเสมอ (๓) เป็นริตตะ คือเป็นของนิดหน่อยเล็กน้อย เกิดขึ้นมาไม่นานก็แตกสลายไป ทำลายไป (๔) เป็นตุจณะ คือว่าง ได้แก่ว่างจากสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา (๕) เป็นสุญญะ คือเป็นของเปล่า เป็นของสูญ^{๗๙}

^{๗๙} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ภาณสิทฺธิ), *วิปัสสนากรรมฐาน*, หน้า ๔๙๐-๔๙๕.

พระภิกษุทันตะ ได้กล่าวถึงลักษณะของปฏิสังขานานี้ ฟังทราบจากสภาวะได้ ดังนี้ คือ

(๑) ผู้ปฏิบัติจะพบกับเวทนาครั้งหนึ่ง เวทนาจะอยู่ในบริเวณที่แคบกว่าแต่ก่อน แต่จะรุนแรง เมื่อเกิดที่จุดใดแล้วก็ตั้งอยู่นานทำให้รู้สึกเจ็บปวดมาก เช่น ปวดที่ก้นย้อยที่บริเวณที่กำหนด “ถูก” แม้จะกำหนดหายไปแล้วก็กลับปวดขึ้นมาอีก บางทีก็รู้สึกเมื่อยไปทั้งตัว เท้าเป็นเหน็บหรือหนักและขาไปทั้งขาจนไม่อยากจะขยับไปทางไหน

(๒) การกำหนดจะไม่สะดวกนัก จะต้องพยายามจนเหนื่อยอ่อน ถึงกระนั้นก็ไม่ค่อยทัน ปัจจุบัน เหนื่อยและระอาเป็นอย่างยิ่ง ลักษณะของญาณนี้จะสังเกตได้จากการที่ผู้ปฏิบัติต้องใช้ความพยายามอย่างหนักในการกำหนด^{๘๐}

พระพรหมโมลี เปรียบรูปนามในญาณนี้ไว้ว่า เหมือนโคคือ เจ้าของต้องพยายามเคี้ยวหญ้าให้เดิน ถึงกระนั้นก็ไม่ค่อยจะลุกขึ้นเดิน มันมักประพฤติกิริยานอนลงและมองดูเจ้าของ ทำตาปริบๆ อยู่อย่างนั้น ถึงจะเดินก็เดินอย่างเสียไม่ได้ แล้วในไม่ช้าก็ล้มตัวลงนอนอีก ทำให้เจ้าของต้องพยายามเคี้ยวหญ้าให้มันเดินไปตามวิถีจนเหน็ดเหนื่อย บางครั้งผู้ปฏิบัติถึงกับไขว้เขว และคิดไปว่า “คงหมดวาสนาไปเสียแล้ว ชะรอยคงจะเป็นคนมีกิเลสหนาปัญญาหยาบ คงไม่มีหวังที่จะได้มรรคผลเสียแล้ว กระมัง.....”^{๘๑}

คัมภีร์วิสุทธิมรรค มีข้อความเปรียบเทียบมุมมองของผู้ปฏิบัติที่มีต่อ รูป นาม ไตรลักษณ์ ตั้งแต่ต้นจนถึงญาณนี้ว่า เปรียบเหมือนบุรุษคิดว่า เราจะจับปลา จึงถือเอาสุ่ม สุ่มลงไป ในน้ำที่คิดว่า ควรจะมีปลา แล้วจึงหย่อนมือลงไปในปากสุ่ม แล้วก็คว้าเอาคองูเห่าที่อยู่ภายในน้ำด้วยสำคัญว่าเป็นปลาไว้แน่น ดีใจว่าเราได้ปลาใหญ่ แล้วก็ยกขึ้นจึงเห็นว่าเป็นงู เพราะเห็นดอกจัน ๓ แฉก เกิดกลัวเห็นโทษ เบื่อหน่ายในการจับ ใครที่จะพัน จึงทำอุบายเพื่อจะหลุดพ้น จึงจับงูให้คลายมือตั้งแต่ปลายหางแล้วชูแขนขึ้น แกว่งไปรอบศีรษะ ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง ทำให้งูหลุดแล้วเหวี่ยงออกไปพร้อมกับพูดว่า เฮ้ย ไปเจ้าจิ้งจอก แล้วโดดขึ้นยืนบนบกโดยเร็วทีเดียว เกิดรำเริงใจว่า ท่านผู้เจริญ เราพ้นแล้วจากปากงูใหญ่แล้วแลดูทางที่ตนมา^{๘๒} ดังตารางอุปมาต่อไปนี้

^{๘๐} พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ ธัมมาจริยะ, *วิปัสสนาที่ปณีฎีกา*, หน้า ๑๑๙ - ๑๒๐.

^{๘๑} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), *วิปัสสนาที่ปณี*, หน้า ๒๔๔.

^{๘๒} พระพุทธโฆสเถระ, *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*, หน้า ๑๐๙๔-๑๐๙๕.

ตารางที่ ๑๑ อุปมาด้วยบุรุษผู้จับปลา

อุปมา	เปรียบเทียบ
การจับงูเห่าไว้แน่นด้วยสำคัญว่าปลา	การยึดชั้นที่ ๕ ด้วยอุปาทานว่าเป็นของเที่ยง เป็นตัวเรา เป็นของเราตั้งแต่แรก
การนำงูออกจากปากส้อม แล้วเห็นคอกจัน ๓ แฉกจึงรู้ว่างู	การทำลายชนสัญญาด้วยการกำหนดรูป นาม พร้อมทั้งปัจจัย แล้วเห็นพระไตรลักษณ์ของชั้นที่ ๕ ด้วยญาณ มีการพิจารณาโดยความเป็นกลางสัมมสนะ แล้วกำหนดชั้นที่ ๕ นั้นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา
ความกลัวของบุรุษนั้น	ภยตูปัญฐานญาณ
การเห็นโทษในงู	อาทีนวานุปัสสนาญาณ
การเห็นการระอาในงู	นิพพิทานุปัสสนาญาณ
การใคร่จะสลัดงูไปเสีย	มฤตจิตกัมมตาญาณ
การจับงูขึ้นหมุนไปรอบ ๆ ในเบื่องบนแห่ง ศีรษะกระทำให้ทุพลจนไม่หวนกลับมาอีก	การพิจารณาอย่างรอบซึ่งสังขารทั้งหลายด้วยปฏิสังขชาญาณ โดยการยกจิตขึ้นสู่ไตรลักษณ์ กระทำให้ทุพลจนไม่ปรากฏโดยอาการว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตา

ผู้ปฏิบัติมาถึงญาณนี้ย่อมจะมีปรีชากำหนดไตรลักษณ์เห็นได้อย่างแจ่มแจ้งชัดเจนอย่างยิ่งอีกครั้ง ซึ่งเมื่อต้องเห็นไตรลักษณ์ในขณะปฏิบัติ ก็ย่อมต้องประสบกับทุกขเวทนาบ้างเป็นธรรมดาถึงแม้ว่าทุกขเวทนานั้นจะรุนแรงอยู่ แต่ก็ไม่ทำให้ผู้ปฏิบัติทอดลอยในการกระทำความเพียรได้เท่าไรเลย ทั้งนี้เพราะสมาธิญาณของผู้ปฏิบัติสูงขึ้นมากแล้ว และมองเห็นคุณค่าของการปฏิบัติได้อย่างดี ไม่มีจิตคิดเกรเหมือนยังอยู่ในวิปัสสนาต่ำ ๆ

ปฏิสังขชาญาณ ญาณพิจารณาทบทวนเพื่อให้เห็นทางหลุดพ้นไปเสียจากภัยเหล่านั้น ดังเช่น โยนิโสมนสิการหรือปัญญาหยิบยกสังขารหรือชั้นที่ ๕ นามรูปขึ้นมาพิจารณาโดยไตรลักษณ์ เพื่อหาอุบายที่จะปลดเปลื้องหรือปล่อยวางในสังขารหรือชั้นที่ ๕ เหล่านี้ เพื่อให้หลุดพ้นจากภัยเหล่านั้น ทบทวนพิจารณา

๓.๑.๑๒ ญาณที่ ๑๑ สังขารูปเอกชาญาณ ปัญญาที่ยังรู้การวางเฉยในรูปนาม

คัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรคว่า สังขารูปเอกชาญาณ เกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา คือ ปัญญาที่พิจารณาความเกิดขึ้น ความเป็นไป นิमित กรรมเป็นเครื่องประมวลมา ปฏิสนธิ คติ ความบังเกิด ความอุปบัติ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บไข้ ความตาย ความเศร้าโศก ความรำพัน ความคับแค้นใจแล้ว ดำรงมั่นอยู่ เพื่อต้องการได้อริยมรรค ๔ อริยผลสมาบัติ ๔ สุนทรียตวิหารสมาบัติ และอนิมิตตวิหาร

สมาบัติ^{๘๓}

อรรถกถา สัทธัมมปกาสินี ให้ความหมายถึง ปัญญาที่หยั่งรู้การวางเฉยในรูปนามว่า

ปัญญาที่พิจารณาเห็นรูปนามเป็นของไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ บังคับบัญชาไม่ได้ วางเปล่าจาก สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา ละความกลัวและความยินดีเสียได้ มีตนเป็นกลางในสังขารทั้งหลาย ดุจ บุรุษเห็นโทษของภรรยาแล้วทิ้งภรรยาเสีย แล้ววางเฉย มีตนเป็นกลางในภรณยานั้น การ พิจารณาสังขารทั้งหลายด้วยปัญญา ละความยินดียินร้าย ก็ย่อมวางเฉย มีตนเป็นกลางในขันธ ทั้งหลาย ไม่ถือว่าเรา หรือว่าของเรา จิตของพระโยคีบุคคลนั้น เมื่อรู้อยู่ เห็นอยู่อย่างนี้ ก็ย่อม หลีกออก ถอยกลับ หมุนกลับ ไม่ยินดีในภพทั้ง ๓ เหมือนใบบัวโอนไปหน่อยหนึ่ง หยาดน้ำ ทั้งหลายย่อมไหลไป ถอยกลับ หมุนกลับไม่ไหลลื่นไป, หรือเหมือนขนไก่หรือเอ็นและหนัง ที่เขา ใส่ในไฟย่อมหลีกออก งอกลับ ม้วนกลับ ไม่คลื่อออกแม้ฉันท; จิตของพระโยคีบุคคลนั้น ย่อม หลบหลีก ถอยกลับ หมุนกลับ ไม่ยินดีในภพทั้ง ๓ ฉะนั้น, อุเบกขา ความวางเฉย ก็ย่อมตั้งขึ้น. สังขารูปกษญาณ ย่อมเป็นอันเกิดขึ้นแล้วแก่พระโยคีบุคคลนั้นด้วยประการฉะนี้.^{๘๔}

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ว่า การวางเฉยในรูปนาม เป็นการเข้าสู่สุญญตานุสสนา กล่าวคือ การ เห็นเนื่องๆ โดยความว่างเปล่า คือว่างเปล่าจากอตฺตา และว่างเปล่าจากสิ่งที่เนื่องด้วยอตฺตา^{๘๕}

นวางคฺฐี อธิบายไว้ว่า สังขารูปกษญาณ เป็นญาณสภาวะสำคัญ เพราะเป็นยอดของ โลเกียญาณ อาการเหล่านี้จะเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติ คือ กำหนดกัายและสบาย ไม่ต้องคอยระมัดระวัง อะไร ความเจ็บปวดก็หายไป เมื่อกำหนดไป ๆ ใจจะสงบเงียบไม่อยากลุกขึ้น ให้นั่งนานเท่าไรก็ได้ อารมณ์ต่าง ๆ ก็สุขุมละเอียดยิ่ง เริ่มเข้มข้นประดุจดั่งน้ำเดือด มาตั้งญาณที่ ๖ แล้วเดือดรุนแรง เรื่อยมาจนกระทั่งเมื่อถึงญาณ ๑๑ เริ่มซาลง เพลากการเดือดแต่ยังมีความร้อนอยู่ การกำหนด ไตรลักษณ์จึงละเอียดอ่อนมาก^{๘๖}

พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ แสดงลักษณะเฉพาะของญาณนี้ คือ ใจสงบ ไม่มีความเจ็บปวด กำหนดง่ายซึ่งแตกต่างไปจากการกำหนดในปฏิสังขารญาณ^{๘๗}

พระพรหมโมลี อธิบายสภาวะลักษณะไว้ว่า ผู้ปฏิบัติแม้ไม่มีผู้ใดมาคอยตักเตือนก็จะ พยายามได้เอง เพราะเกิดความสงบใจจึงใคร่ที่จะปฏิบัติอย่างไม่ลดละ เมื่ออินทรีย์ได้ส่วนสมดุลกัณฺธิ สังขารูปกษญาณก็จะค่อยๆ พัฒนาแก่กล้าขึ้น ในที่สุดก็จักสำแดงสภาวะแห่งญาณนี้ออกมา ดังนี้ คือ

^{๘๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๗/๙๒.

^{๘๔} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๗/๑/-/๔๒.

^{๘๕} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๐๙๖.

^{๘๖} นวางคฺฐี, วิปัสสนาญาณ, หน้า ๑๔๙.

^{๘๗} พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ ฐิติมาจริยะ, วิปัสสนาทีปนิฎฐิกา, หน้า ๑๒๑.

- (๑) ไม่มีความยินดียินร้าย กำหนดรูปนามได้ง่ายอย่างสม่ำเสมอ ปราศจากอุปสรรคทั้งปวง
- (๒) ไม่ดีใจ ไม่เสียใจ มีแต่ตั้งสติกำหนดเฉยอยู่อย่างเดียว
- (๓) วางเฉยอยู่ได้ในสังขารรูปนามทั้งปวง เป็นความวางเฉยชั้นสูง ซึ่งผู้ไม่ได้บรรลุถึงจะรู้ไม่ได้ โดยการอนุমান
- (๔) สมาธิตั้งอยู่นาน กำหนดอยู่ได้เป็นเวลานานๆ ไม่อยากลุกไปไหน เพราะความฟุ้งซ่านไม่มี นិเวรธรรมทั้งหลายก็สงบ ไม่มีมารบกวน
- (๕) ยิ่งตั้งสติกำหนดไป รูปนามอันเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาก็ยิ่งละเอียดสุขุมประณีตเข้าทุกที แม้จะเห็นรูปนามไม่ชัด แต่ก็กำหนดได้อย่างสบาย ใจสงบมาก
- (๖) มีจิตใจแคบเข้ามา ความคิดฟุ้งซ่านน้อยที่สุด ขณะที่กำหนดอยู่นั้นอารมณ์ภายนอกก็เข้ามาน้อยมาก และการกำหนดก็ไม่ได้กระทำอย่างจดจ่อ เพียงกำหนดพอง-ยุบเท่านั้นก็เพียงพอที่ทำให้ใจสงบได้ จะเห็นได้ว่าระยะนี้กรรมฐานจะสิ้นเข้า เหมือนยางที่ยืดออกไปแล้วหดสั้นเข้ามา เพราะเป็นสภาวะญาณที่สูงยิ่ง ผู้ไม่ได้ผ่านการปฏิบัติย่อมยากที่จะเข้าใจ

ที่สังขารpekขญาณแสดงสภาวะออกมาเช่นนี้ เป็นเพราะจิตใจได้รับการฝึกให้พิจารณา รูปนามทบทวนกลับไปกลับมาจนเห็นความเป็นจริงอย่างชัดเจน และจิตใจไม่ได้ยึดติดในคุณหรือโทษของรูปนาม แต่วางเฉยต่อรูปนาม ปลอ่ยให้รูปนามแสดงไปเองแต่ฝ่ายเดียว จะรู้สึกมีความสงบและสบายขึ้นมาทันที ทุกขเวทนาที่กำลังได้รับอยู่ก็เลื่อนหายไปหมดสิ้น การกำหนดก็คล่องแคล่วขึ้นมาก เมื่อวิปัสสนาญาณได้พัฒนาจนถึงขั้นสังขารpekขญาณนี้แล้ว ญาณสภาวะจะพัฒนาไปสู่ระดับญาณชั้นสูงขึ้นไป อันเป็นจุดหมายปลายทางแห่งการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน^{๘๘}

คัมภีร์วิสุทธิมรรค อธิบายว่า การที่ผู้ปฏิบัติจะบรรลุถึงญาณเบื้องสูงนั้น อาจต้องใช้เวลา มากน้อยแตกต่างกันไป เพราะอินทรีย์ไม่เสมอกัน หรือความที่ผู้ปฏิบัติมีความรู้ปริยัติมากมา จึงทำให้เข้าใจเองว่า ตนเองจวนจะได้มรรค ได้ผลแล้ว ความคิดเช่นนี้เป็นเหตุให้คอยดู จ้องอยู่ อยากรู้ว่า มรรคผลที่เกิดขึ้นแก่ตนนั้นจะเป็นอย่างไร นี่เองที่เป็นเหตุให้เกิดความเนิ่นช้าแห่งญาณสภาวะ ครั้นทำ ความเพียรให้อินทรีย์เสมอกันดี ญาณสภาวะก้าวขึ้นสู่ชั้นสูง หากคอยจ้องอยู่ ญาณสภาวะก็จะเลื่อน ขึ้นลง กลับไปกลับมา เปรียบเหมือนหาฝั่ง^{๘๙}

กรณีทีวิปัสสนาญาณของผู้ปฏิบัติจะแก่อบประกอบด้วยองค์คุณ ๖ ประการดังกล่าวมา แต่ก็ต้องกลับมายึดเอาสังขารเป็นอารมณ์อยู่ชั่วช้า เป็นเวลานาน นี่นับว่าเป็นปัญหาสำคัญยืนยันให้ เราเห็นว่า โอวาทานุสาสณีแห่งพระบรมศาสดานั้นเป็นสิ่งมหัศจรรย์จริงที่ใคร ๆ จะคัดค้านไม่ได้ว่า

^{๘๘} พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร), วิปัสสนาที่ปณี, หน้า ๒๕๖-๒๕๘.

^{๘๙} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๑๐๓.

กรรมหนักที่จะมาปรากฏคอยห้ามมรรคผลนิพพาน มาคอยขัดขวางกั้นมรรคผลนิพพานไม่ให้เกิด คอยเป็นอุปสรรคขัดขวางอย่างเต็มที่เวลานี้เอง กรรมหนักนี้พระพุทธร่องค์ทรงตรัสไว้ใน ปริกขุปสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๕ จำพวกนี้เป็นผู้ไปอบาย เป็นผู้ไปนรก เป็นผู้เดือดร้อน เป็นผู้แก้ไขไม่ได้ คือ ผู้ฆ่ามารดา ผู้ฆ่าบิดา ผู้ฆ่าพระอรหันต์ ผู้มีจิตคิดประทุษร้ายทำพระโลหิตของตถาคตให้หือขึ้น ผู้ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน”^{๙๐} ฉะนั้น เขาจึงไม่สามารถผ่านวิปัสสนาญาณนี้เข้าไปสู่พระนิพพานได้

พระพรหมโมลี กล่าวถึงอุปสรรคที่จะมาขัดขวางไม่ให้ผ่านวิปัสสนาญาณนี้ มิใช่แต่กรรมที่เป็นอกุศลเท่านั้น แม้กรรมที่เป็นกุศลอย่างประเสริฐ เช่น ความปรารถนาพุทธภูมิเพื่อการบรรลุเป็นพระอรหันต์สมาธิสัมพุทธเจ้าในอนาคตอันไม่ไกลนี้ก็ เป็นอุปสรรคได้เช่นเดียวกัน จะต้องมิใช่พระวิปัสสนาจารย์คอยแนะนำตักเตือนให้ได้สติพิจารณาถึงความ เป็นจริง จนสามารถเลิกความปรารถนาพุทธภูมินั้น ญาณสภาวะจึงจะก้าวขึ้นสู่วิปัสสนาญาณขั้นสูงต่อไป^{๙๑}

สังขารเปกขาญาณ มีการวางเฉยในสังขารรูปนามเป็นลักษณะ เป็นวิปัสสนาญาณขั้นสุดท้ายอดในการปฏิบัติขั้นโลกียญาณ ถ้ามีอุปสรรคมาขัดข้องประการใดประการหนึ่ง เช่นอนันตริยกรรม ปาราชิก หรืออินทรียังไม่ถึงพร้อมได้ส่วนสมดุคก็ไม่สามารถผ่านไปได้ อนึ่งผู้ได้บรรลุ ย่อมมีใจสงบยิ่งนัก และจะไปพบกับสิ่งประหลาดมหัศจรรย์เป็นแท้

สังขารเปกขาญาณ ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร เมื่อรู้เข้าใจตามความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงด้วยปัญญา เช่น สังขารอย่างปรมาตม์แล้ว ก็วางใจเป็นกลางต่อสังขาร และกายสังขารได้ ไมยินดี ไมยินร้าย ไม่ติดใจในสังขารทั้งหลาย จึงโน้มโน้มที่จะมุ่งสู่ความหลุดพ้นหรือพระนิพพาน วางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งปวง

๓.๒.๑๓ ญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณ ปัญญาอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้หรือริยัสัจ

คัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรค ได้กล่าวว่า การได้อนุญาณนี้ต้องผ่านการพิจารณาหยั่งรู้อาการ ๔๐ อย่าง ดังนี้

ภิกษุย่อมได้อนุโลมขันติด้วยอาการ ๔๐ อย่าง หยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามด้วยอาการ ๔๐ อย่าง คือ ภิกษุเห็นเบญจขันธ์ (๑) โดยความไม่เที่ยง (๒) โดยความเป็นทุกข์ (๓) โดยความเป็นโรค (๔) โดยความเป็นดังหัวฝี (๕) โดยความเป็นดังลูกศร (๖) โดยเป็นความลำบาก (๗) โดยเป็นอาหาร (๘) โดยเป็นอย่างอื่น (๙) โดยเป็นของชำระ (๑๐) โดยเป็นอับปมงคล (๑๑) โดยเป็นอันตราย (๑๒) โดยเป็นภัย (๑๓) โดยเป็นอุปสรรค (๑๔) โดยเป็นความหวั่นไหว (๑๕) โดยเป็นของผูกพัน (๑๖) โดยเป็นของไม่ยั่งยืน (๑๗) โดยเป็นของไม่มีอะไรต้านทาน (๑๘) โดยเป็นของไม่

^{๙๐} อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๒๙/๒๐๙.

^{๙๑} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), วิปัสสนาที่ปณี, หน้า ๒๖๑-๒๖๖.

มีอะไรป้องกัน (๑๙) โดยเป็นของไม่มีที่พึ่ง (๒๐) โดยเป็นความว่างเปล่า (๒๑) โดยความเปล่า (๒๒) โดยเป็นสูญญตา (ความว่าง) (๒๓) โดยเป็นอนัตตา (๒๔) โดยเป็นโทษ (๒๕) โดยเป็นของ มีความแปรผันเป็นธรรมดา (๒๖) โดยเป็นของไม่มีแก่นสาร (๒๗) โดยเป็นมูลแห่งความลำบาก (๒๘) โดยเป็นดังเพชรฆาต (๒๙) โดยเป็นความเสื่อมไป (๓๐) โดยเป็นของมีอาสวะ (๓๑) โดย เป็นของถูกปัจจัยปรุงแต่ง (๓๒) โดยเป็นเหยื่อแห่งมาร (๓๓) โดยเป็นของมีความเกิดเป็น ธรรมดา (๓๔) โดยเป็นของมีความแก่เป็นธรรมดา (๓๕) โดยเป็นของมีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา (๓๖) โดยเป็นของมีความตายเป็นธรรมดา (๓๗) โดยเป็นของมีความเศร้าโศกเป็นธรรมดา (๓๘) โดยเป็นของมีความรำพันเป็นธรรมดา (๓๙) โดยเป็นของมีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา (๔๐) โดยเป็นของมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา^{๙๒}

ภิกษุเมื่อเห็นเบญจขันธ์โดยความไม่เที่ยง ย่อมได้อนุโลมขันธ์ [ซึ่งได้มีการพิจารณาเห็นโดย ความเป็นอาการ ๔๐ นี้มาตั้งแต่ญาณ ๔ เป็นต้นมาจนถึงสุดยอดแห่งวิปัสสนา] เมื่อเห็นว่า “ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานเที่ยง” ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

เมื่อเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นทุกข์ . . . เมื่อเห็นว่า “ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพาน”. . . ฯลฯ . . . ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม^{๙๓}

อรรถกถา สัทธัมมปัสโชติกา อธิบายไว้ว่า อนุโลมญาณมีชื่อเรียกอีกอย่างว่า อนุโลมขันธ์ “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้พิจารณาเห็นสังขารใด ๆ โดยความเป็นของไม่เที่ยงจักเป็นผู้ประกอบด้วย อนุโลมิกขันธ์ ข้อนั้นย่อมไม่เป็นฐานะที่จะมีได้ ไม่ประกอบด้วยอนุโลมิกขันธ์ จักก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม ข้อนั้นย่อมไม่เป็นฐานะที่จะมีได้ เมื่อไม่ก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม จักกระทำให้แจ้งซึ่งโสตาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล หรืออรหัตตผล ข้อนั้นย่อมเป็นฐานะที่มีได้^{๙๔}

หมายความว่า ผู้ที่ปฏิบัติวิปัสสนามาถึงขั้นนี้ได้ ต้องมีความอดทนต่อความเป็นไปแห่ง ไตรลักษณ์มีประการต่าง ๆ มาโดยตลอดจนถึงจุดสูงสุดของวิปัสสนาโลกีย์ อันเป็นวาระสุดท้ายเพื่อ ข้ามเข้าโคตรบุดูชนเป็นอริยะ ต้องอาศัยขันติบารมีธรรมอย่างเต็มเปี่ยม จึงจะผ่านมาถึงขั้นนี้ได้ ถ้าไม่มี ขันติ จะก้าวเข้าสู่สัมมัตตนิยาม คืออริยมรรคไม่ได้ อริยผลก็ไม่ต้องกล่าวถึงเป็นแท้

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้อธิบายถึงอนุโลมญาณนี้ว่าแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน ดังนี้

อนุโลมญาณแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ อนุโลมเบื้องหน้าและเบื้องหลัง เบื้องหน้าเพราะว่า อนุโลมญาณนั้นคล้ายตามวิปัสสนาญาณ ๘ ข้างต้น มีกิจเหมือนกันคือปรารภเหตุสังขาร ทั้งหมดต้องดำเนินไปโดยลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้น ความว่า อุทฺยัพพญาณ ได้เห็นแล้ว

^{๙๒} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๗/๕๙๘ - ๕๙๙.

^{๙๓} คุรายละเอียดยใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๗/๕๙๙ - ๖๐๓.

^{๙๔} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๗/๑/-/๔๒.

ซึ่งความเกิดขึ้นและความดับไปของธรรมทั้งหลาย ที่มีความเกิดและความดับอยู่เป็นปกตินั้น แหละหนอ และว่าภังคานุสัสสนาญาณ ได้เห็นความดับของธรรมทั้งหลาย ที่มีแต่ความดับอยู่ อย่างเดียวแล้วละหนอ และว่า สิ่งซึ่งมีแต่ความน่ากลัวแต่อย่างเดียวนอ ปรากฏโดยความเป็น ของน่ากลัวแก่ภยตูปัญฐานญาณแล้ว และว่าอาทีนวานุสัสสนาญาณ ได้เห็นโทษเลวร้ายในธรรม ที่มีแต่โทษเลวร้ายอย่างเดียวนอ และว่า นิพพิทาญาณก็เบื่อหน่ายแล้ว ในธรรมที่น่าเบื่อหน่าย หนอ และว่า มุญจितุกัมยตาญาณ ก็เกิดความปรารถนาเพื่อจะพ้นไปเสียจากธรรมที่ความจะพ้น ไปโดยแท้จริงหนอ และว่า สิ่งที่ควรทบทวนกำหนดรู้ที่นั่นแหละ เราได้ทบทวนแล้วด้วย ปฏิสังขยา ญาณ และว่า สิ่งที่ควรวางเฉยที่นั่นแหละ เราได้วางแล้วด้วยสังขารุเปกขาญาณ ดังนี้ และ เบื้องหลัง เพราะคล้อยตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เพราะต้องบรรลุด้วยการปฏิบัติ [การ ช่มกิเลสที่บังสัจจะแห่งอนุโลมญาณ]

อนุโลมญาณเบื้องหลัง คือการอนุโลมแก่อริยสัจ ๔ คือปัญญาพิจารณาเห็นความเป็นไปของ รูปนาม ไตรลักษณ์ทั้งสิ้น โดยความเป็นอริยสัจ ๔ เมื่อมาถึงขั้นนี้ผู้ปฏิบัติย่อมมองทุกอย่างเป็น บทสรุป เป็นความรู้รวบยอดว่า สรรพทุกข์ที่เฝ้ากำหนดรู้ เฝ้าดู เฝ้าเห็น เฝ้าพิจารณา มาโดย ตลอดนั้น แท้ที่จริงมีการเห็นอริยสัจ ๔ เป็นทางรอด เป็นพรหมจรรย์ เป็นเครื่องละกิเลส ยิ่งเห็น อริยสัจ ๔ มากเท่าไร ก็ดับทุกข์ได้มากเท่านั้น ซึ่งธรรมอันเป็นเครื่องเห็นอริยสัจ ๔ ได้แก่ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการนั้นแล^{๙๕}

นวองคุลี กล่าวว่า การอนุโลมญาณแก่อนุโลม ๘ ข้างต้น เหมือนคนแบกของหนักเดิน ทางไกล หยุดเดินแล้วหันไปมองทางที่ผ่านมา ทิ้งของสัมภาระลงแล้ว การอนุโลมญาณแก่อริยสัจ ๔ ข้างปลาย เมื่อทิ้งของหนักลงแล้วมองไปข้างหน้า เห็นสระโนดาตอันมีน้ำใสเย็นแล้วมุ่งหน้าไปที่สระ นั้น^{๙๖}

พระภัททันตะ อาสภเถระ กล่าวว่าเมื่อสังขารุเปกขาญาณถึงความเย็นยอด และไม่มี อุปสรรคใด ๆ มาขัดขวางกั้น ผู้ปฏิบัติก็จะเข้าสู่สภาวะที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ ความดับซึ่งเป็น จุดสำคัญเพราะอาจทำให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจผิดได้ ความดับที่มีเหตุเกิดแตกต่างกันทั้ง ๕ ประการนี้เป็น ความดับเทียมซึ่งส่วนมากเกิดขึ้นในอุทยัพพญาณ มุญจितุกัมยตาญาณ และในสังขารุเปกขาญาณ^{๙๗}

อุ ชะนะกาภิวังสะ พระกัมมัฏฐานาจารย์เถระ กล่าวว่า ส่วนความดับที่แท้จริงในที่นี้ คือ ความดับโดยมรรค เมื่อสังขารุเปกขาญาณแก่กล้าแล้ว สังขารอารมณ์ที่ละเอียดอ่อนอยู่ในขณะนั้นก็จะ ค่อย ๆ เร็วขึ้น ๆ ถึขึ้น(ทำให้กำหนดไม่ทัน) แล้วก็กลับซาลงอีก (กลับไป กลับมา) ซึ่งอุปมาตั้งกาหาทิศ

^{๙๕} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๑๒๖ - ๑๑๒๗.

^{๙๖} นวองคุลี, วิปัสสนาญาณ, หน้า ๑๖๕ - ๑๖๖.

^{๙๗} พระภัททันตะ อาสภเถระ ฐัมมาจารย์เถระ, วิปัสสนาทีปนิฎฐิกา, หน้า ๑๒๕-๑๒๖.

หากมองไม่เห็นฝั่ง มันก็กลับมาสู่เสากระโดงเรืออยู่ดี เพราะไม่มีที่อาศัย หากมันมองเห็นฝั่ง มันก็จะบินเข้าฝั่งโดยไม่วายดีที่จะกลับมาสู่เสากระโดงเรืออีกต่อไป

เมื่อผู้ปฏิบัติบรรลุถึงอนุโลมญาณนี้แล้วจะมีประสบการณ์สอดคล้องถูกต้องกับวิปัสสนาญาณตั้งแต่เบื้องต้น คือ อุทฺยัพพญาณที่ ๔ ไปจนถึงญาณเบื้องสูง คือ สังขารุเปกขาญาณที่ ๑๑ โดยไม่ขัดแย้งกัน จึงเรียกญาณนี้ว่า เป็นที่มีความเห็นสอดคล้องตามกัน (อนุโลมญาณ)^{๙๘}

นวางคฺฉี กล่าวถึงอริยสัจ ๔ ว่า มีมาตั้งแต่ญาณที่ ๑ แต่ผู้ปฏิบัติไม่เห็นเพราะปัญญาไม่ถึงขั้น มาเห็นชัดตอนปฏิบัติถึงอนุโลมญาณ จึงเรียกญาณนี้ว่า สัจจอนุโลมิกญาณ คือการเห็นสรรพสังขารธรรม [รูป นาม] ทั้งปวง อนุโลมแก่อริยสัจ ๔ เมื่อผู้ปฏิบัติเห็นคราวใดก็จะเห็นพร้อมกันทั้ง ๔ สัจจะเสมอไป ยกเว้นในวาระโลกุตตรจิตบังเกิดขึ้น จะเห็นเฉพาะสัจจะเดียวคือ นิโรธสัจ ได้แก่พระนิพพาน ซึ่งมรรคจิตผลจิตจะมีนิพพานเป็นอารมณ์ สัจจะที่เหลืออีก ๓ ประการจะไม่ปรากฏ^{๙๙}

ในอริยสัจ ๔ ประการนั้น ทุกข์กับสมุทัย ลึกซึ้งเพราะเห็นได้ยาก นิโรธกับมรรค เห็นได้ยากเพราะลึกซึ้ง^{๑๐๐}

สรุปได้ว่าอนุโลมญาณนี้ เป็นไปโดยอนุโลมสัจจะ คือ อนุโลมแก่วิปัสสนาญาณ ๘ ข้างต้น และแก่ส่วนข้างปลาย เพราะเมื่อได้อุเบกขาญาณแล้ว ก็เลื่อนเป็นอนุโลมญาณ ก่อนจะเลื่อนขึ้นเป็นอริยสัจจญาณ คือตั้งแต่โคตรภูญาณต่อไป และเป็นญาณสุดท้ายของวิปัสสนาอันเป็นวฏฏฐานคามินี มีสังขารเป็นอารมณ์และเกิดในขณะจิตที่อริยมรรค ซึ่งเกิดขึ้นในที่สุดแห่งสังขารุเปกขาญาณ

อนุโลมญาณ ญาณอันเป็นไปโดยการหยั่งรู้อริยสัจ เมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลายแล้ว ญาณอันคล้ายตามอริยสัจย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไป เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ

๓.๒.๑๔ ญาณที่ ๑๓ โคตรภูญาณ ปัญญาที่หยั่งรู้การตัดขาดเชื้อสายของปุถุชน เข้าสู่เชื้อสายของพระอริยะเจ้า

พหิทฺฐาญฺจานววิญฺญานเณ ปณฺณา “ปัญญาในการออกและหลีกเลี่ยงจากนิมิตภายนอก”^{๑๐๑}

คัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรค อธิบายไว้ว่า ชื่อว่าโคตรภู เพราะปัญญาคอบงำความเกิดขึ้นความเป็นไป นิมิต กรรมเป็นเครื่องประมวลมา ปฏิสนธิ คติ ความบังเกิด ความอุบัติ ความเกิดความแก่ ความเจ็บไข้ ความตาย ความเศร้าโศก ความรำพัน ความคับแค้นใจ สังขารนิมิตภายนอก, เพราะแล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้น ความไม่เป็นไป . . . ฯลฯ . . . เพราะแล่นไปสู่ความดับ

^{๙๘} อุ ชนะกะภิกขุสังฆะ พระกัมมัฏฐานาจารย์ชะ, ธรรมบรรยายเกี่ยวกับธรรมปฏิบัติ, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๑๕๓.

^{๙๙} นวางคฺฉี, วิปัสสนาญาณ, หน้า ๑๖๙.

^{๑๐๐} ดูรายละเอียดใน พุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๗/๑/-/๓๒๓.

^{๑๐๑} พุ.ป. (บาลี) ๓๑/๕๙/๖๘., พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๙/๙๔.

คือนิพพาน, เพราะครอบงำความเกิดขึ้นแล้วแล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้น . . . ฯลฯ . . . เพราะครอบงำสังขารนิมิตภายนอกแล้วแล่นไปสู่ความดับคือนิพพาน, เพราะออกจากความเกิดขึ้น . . . ฯลฯ . . . เพราะออกจากสังขารนิมิตภายนอก, เพราะหลีกออกจากความเกิดขึ้น . . . ฯลฯ . . . เพราะหลีกออกจากสังขารนิมิตภายนอกแล้วแล่นไปสู่ความดับคือนิพพาน โคตรภูจรรยา ๘ ประการเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมณะ ๑๐ ประการเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา^{๑๐๒}

อรรถกถา สัทธัมมปชโชติกา อธิบายว่า โคตรภูญาณยังไม่ออกจากกิเลสและขันธที่ยังเป็นไป เพราะตัดสมุทัยยังไม่ขาด แต่ออกจากนิมิตได้ เพราะมีนิพพานเป็นอารมณ์ ฉะนั้นจึงชื่อว่า เอกโตภูฏฐานะ (ออกจากสังขารนิมิตโดยส่วนเดียว) ชื่อว่าโคตรภู เพราะครอบงำซึ่งโคตรปุถุชน และเพราะก้าวขึ้นสู่โคตรอริยะ.^{๑๐๓}

พระภัททันตะ อาสภเถระ อธิบายว่า

ผู้ปฏิบัติบรรลุถึงโคตรภูญาณนี้แล้วจะหวังพระนิพพานมาเป็นอารมณ์ ทำลายเชื้อสายปุถุชนเสีย แล้วทำให้เชื้อสายแห่งพระอริยะเกิดขึ้น หมายถึงดวงจิตที่ทำลายเชื้อสายของกาม เพราะในการปฏิบัติที่ต้องกำหนดสังขารอารมณ์ตั้งแต่ต้นมานั้นได้สิ้นสุดลงที่อนุโลมญาณนี้เท่านั้น จึงต้องสละสังขารอารมณ์เสีย แล้วหวังเอานิพพานมาเป็นอารมณ์ เพราะฉะนั้น ญาณนี้จึงเป็นเขตแดนระหว่างปุถุชนกับอริยชน อยู่ใกล้กับมรรคญาณที่สุด ถึงกระนั้นโคตรภูญาณนี้ก็ยังคงเป็นโลกียญาณอยู่ เพราะประหามโมหะยังไม่ได้^{๑๐๔}

อนุโลมญาณ เกิดขึ้น กำจัดความมืดคือกิเลสอันปกปิดสัจจะเป็นขึ้น ๆ ให้สูญสิ้นไป ตามควรแก่กำลังดังกล่าวมาแล้ว ในระยะนี้จิตของโยคีบุคคล ย่อมไม่แล่น ไม่หยุด ไม่น้อมเชื่อ ไม่ข้อง ไม่ติด ไม่เนื่องในสังขารรูปนามทั้งปวง ย่อมละเลย ย่อมมองกลับ ย่อมบ่ายกกลับ ดุจอุทกวาริที่ตกจากดอกปทุมชาติฉะนั้น แล้วก็ปล้นก้าวล่วงเสียซึ่งโคตรของปุถุชน ซึ่งสามัญญาแห่งปุถุชน แล้วอย่างขึ้นสู่โคตรแห่งพระอริยะ สู่ภูมิแห่งพระอริยะ ซึ่งในตอนนี้อยู่เรียกว่า ‘โคตรภูญาณ’

โคตรภูญาณ นี้ เกิดขึ้นต่อจาก อนุโลมญาณ เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ประหารโคตรปุถุชน ทำลายเชื้อสายโคตรปุถุชนให้เด็ดขาดลงไปในตอนนี้อย่างนี้เอง แล้วก็ยังเชื้อสายแห่ง ‘อริยโคตร’ ให้เกิดขึ้น เพื่อความแจ่มชัดในเรื่องนี้ มีอุปมาไว้ว่า

ยังมีบุรุษผู้หนึ่ง ซึ่งต้องการจะกระโดดข้ามเหมืองกว้างใหญ่ไปฝั่งโน้น จึงวิ่งหน้าตั้งมาโดยเร็ว แล้วเอามือจับเชือกซึ่งผูกห้อยอยู่ที่กิ่งไม้ฝั่งนี้แล้วกระโดดไป มีกายน้อมโอนเอนไปสู่ฝั่งโน้น ครั้นถึงตรงเบื้องบนฝั่งโน้นแล้ว จึงปล่อยเชือกสั้นอยู่ตกถึงพื้นดินฝั่งโน้น แล้วค่อย ๆ ยืนขึ้น อุปมานี้ฉันใด

^{๑๐๒} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๙/๙๔ - ๙๖.

^{๑๐๓} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๓/๑/-/๔๔ - ๔๕.

^{๑๐๔} พระภัททันตะ อาสภเถระ ธรรมจริยะ, วิปัสสนาที่ปณีฎีกา, หน้า ๑๒๘ - ๑๒๙.

สรุปโคตรภูฏานนี้ คือญาณที่ข้ามโคตรปุณฺณ ตัดโคตรปุณฺณ ก้าวขึ้นสู่แดนอริยชน ตัดโลกิยารมณ์ทั้งหมด ตัดโคตรปุณฺณให้หมดสิ้นไม่มีเหลือ พระวิปัสสนาญาณนี้เป็นเขตแดนระหว่าง ปุณฺณกับอริยชน อยู่ใกล้ชิดกับมรรคเป็นที่สุด จึงเปรียบเสมือนไฟฉายส่องให้มรรคปรากฏ เพราะ ความใกล้ชิดกับมรรคนี้เองจึงมีปัญหาขึ้นมาว่าโคตรภูฏานนี้ เป็นโลกิยญาณหรือ โลกุตระญาณ วิสัชนา ว่ายังเป็นโลกิยญาณอยู่ ในขณะที่ก็เหมือนกัน คือ ‘โคตรภูฏาน’ นี้ เปรียบเสมือนทหารราชองครักษ์ นำหน้ามรรคญาณมา ถึงแม้จะใกล้ชิดมรรคญาณเป็นที่สุด ก็ยังเป็นโลกิยญาณอยู่! ส่วน ‘มรรคญาณ’ เปรียบเสมือนองค์สมเด็จพระมหากษัตริย์ ซึ่งเสด็จพระราชดำเนินตามหลังทหารราชองครักษ์คือโคตร ภูฏานมา ย่อมมีอำนาจสมบูรณ์ เสวยอารมณ์พระนิพพานได้เต็มที่ เพราะเป็น โลกุตระญาณแท้

๓.๒.๑๕ ญาณที่ ๑๔ มรรคญาณ ปัญญาที่ยังรู้การตัดกิเลสขาด เป็นสมุจเฉตพหวน มี นิพพานเป็นอารมณ์

ทุกโต วุฏฺฐานวิวิฏฺฐเน ปญฺญา มคฺเค ญาณ “ปัญญาในการออกและหลีกเลี่ยงไปทั้งจากกิเลส ชั้นและจากนิमितภายนอก ชื่อว่ามรรคญาณ”^{๑๐๕}

คัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรค อธิบายไว้ว่า

ในขณะที่แห่งโสตาปัตติมรรค ญาณที่ชื่อว่าสัมมาทิฏฺฐิ เพราะมีสภาวะเห็น ย่อมออกจาก มิจฉาทิฏฺฐิ ออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาทิฏฺฐินั้น จากชั้นทั้งหลาย และออกจากสรรพ นิमितภายนอก เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการออกและหลีกเลี่ยงไปทั้งจากกิเลสชั้น และจากนิमितภายนอก

ญาณที่ชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ เพราะมีสภาวะตรึก . . . ญาณที่ชื่อว่าสัมมาวาจา เพราะมีสภาวะ กำหนดไว้ . . . ญาณที่ชื่อว่าสัมมากัมมันตะ เพราะมีสภาวะเป็นสมุฏฐาน . . . ญาณที่ชื่อว่า สัมมาอาชีวะ เพราะมีสภาวะผ่องแผ้ว . . . ญาณที่ชื่อว่าสัมมาวายามะ เพราะมีสภาวะประคอง ไว้ . . . ญาณที่ชื่อว่าสัมมาสติ เพราะมีสภาวะตั้งมั่น . . . ญาณที่ชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะมี สภาวะไม่ฟุ้งซ่าน . . . เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการออกและหลีกเลี่ยงไปทั้งจากกิเลส ชั้นและจากนิमितภายนอก ชื่อว่ามีคคญาณ

ในขณะที่แห่งสกทาคามีมรรค ญาณที่ชื่อว่าสัมมาทิฏฺฐิ เพราะมีสภาวะเห็น ฯลฯ ญาณที่ชื่อว่า สัมมาสมาธิ เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกจากกามราคสังโยชน์ (กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ ไว้ในภพคือกามราคะ) จากปฏิฆสังโยชน์ (กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพคือปฏิฆะ) จากกาม ราคานุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานคือกามราคะ) จากปฏิฆานุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ใน สันดานคือปฏิฆะ) ส่วนหยาบ ๆ ออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธินั้น จากชั้น

^{๑๐๕} พ.ป. (บาลี) ๓๑/๖๑/๗๑., พ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๑/๙๙.

ทั้งหลายและออกจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการออกและ หลีกไปทั้งจากกิเลสชั้น และจากนิมิตภายนอก

ในขณะที่แห่งอนาคามิมรรค ญาณที่ชื่อว่าสัมมาทิฐิ เพราะมีสภาวะเห็น ฯลฯ ญาณที่ชื่อว่า สัมมาสมาธิ เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกจากกามราคสังโยชน์ จากปฏิฆสังโยชน์ จากกาม ราคานุสัย จากปฏิฆานุสัย ส่วนละเอียดๆ ออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธินั้น จาก ชั้นทั้งหลายและออกจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการ ออกและหลีกไปทั้งจากกิเลสชั้นและจากนิมิตภายนอก

ในขณะที่แห่งอรหัตตมรรค ญาณที่ชื่อว่าสัมมาทิฐิ เพราะมีสภาวะเห็น ฯลฯ ญาณที่ชื่อว่า สัมมาสมาธิ เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกจากรูปราคะ (ความกำหนัดในรูป) จากอรูป ราคะ (ความกำหนัดในอรูป) จากมานะ (ความถือตัว) จากอุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) จากอวิชชา (ความไม่รู้) จากมานานุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานคือมานะ) จากภวราคานุสัย (กิเลสที่ นอนเนื่องอยู่ในสันดานคือภวราคะ) จากอวิชชานุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานคืออวิชชา) ออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธินั้น จากชั้นทั้งหลายและออกจากสรรพนิมิต ภายนอก เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่าปัญญาในการออกและหลีกไปทั้งจากกิเลสชั้นและจาก นิมิตภายนอก ชื่อว่ามีคณญาณ^{๑๐๖}

อรรถกถา สัทธัมมปัสโชติกา อธิบายว่า

มรรคญาณเกิดขึ้น ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ต่อจากโคตรญาณ, ตตฺถิเลสอันจะพึงฆ่า เองโดยไม่มีส่วนเหลือ, เผาผลาญห้วงสมุทรคือทุกขในสังสารวัฏอันมีเบื้องต้นและที่สุดอันบุคคล ไปตามอยู่รู้ไม่ได้แล้วให้เหือดแห้งไป, ปิดประตูบายทั้งปวงเสีย, การทำอริยทรัพย์ ๗ ให้ปรากฏ อยู่ต่อหน้า, ละมิจฉามรรคประกอบด้วยองค์ ๘, ทำเวรภัยทั้งปวงให้สงบ, มรรคญาณ ออกจาก นิมิต เพราะมีพระนิพพานอันไม่มีนิมิตเป็นอารมณ์, และย่อมออกจากกิเลสและชั้นที่เป็นไป เพราะตัดสมุทัยได้ขาด ฉะนั้นจึงชื่อว่า ทุกโตะวฏฐานะ ออกโดยส่วนทั้งสอง^{๑๐๗}

นวางคฺฐี อธิบายที่ชื่อว่าออกโดยส่วนทั้งสองเพราะออกจากสังขารนิมิต หมายถึงตลอด ระยะเวลาอันยาวนานในสังสารวัฏ จะมีแต่สังขารนิมิตต่าง ๆ เช่น สี เสียง กลิ่น รส เย็น ร้อน อ่อน แข็ง รัก โกรธ ชัง ชอบ ฯลฯ เป็นอารมณ์มาโดยตลอด ในวาระที่มรรคจิตเกิดขึ้นจะเป็นครั้งแรกที่มี อนิมิตเป็นอารมณ์ ออกจากชั้น หมายถึงรูปนามชั้น ๕ นี้ เกิดดับมายาวนานตลอดสังสารวัฏยังไม่มี ครั้งใดเลยที่จะหยุดกระแสเกิดดับต่อเนื่องนี้ได้ แต่พอปฏิบัติจนมรรคจิตเกิดขึ้น มีพระนิพพานเป็น อารมณ์ กระแสของรูปนามไตรลักษณ์ที่เกิดดับต่อเนื่องก็หยุดลง จากนั้นมรรคญาณก็จะทำการประ

^{๑๐๖} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๑/๙๙ - ๑๐๑.

^{๑๐๗} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๗/๑/-/๙๖.

หวนกิเลส ๓ กองให้หมดไปจากขันธสันดาน ก็คือ

สัkkายทิฏฐิ ทิฏฐิที่ยึดถือว่ารูปนาม ชั้น ๕ เป็นสัตว์บุคคล
 สลัปปตปราคาส การถือปฏิบัติในศีลและพรต ที่มีใช้ทางแห่งความดับทุกข์
 วิจิกิจฉา ความลึกลับเสงสัยในธรรม^{๑๐๘}

พระพรหมโมลี อธิบายไว้ถึงการที่ผู้ปฏิบัติก้าวข้ามโคตรภูญาณเข้าสู่มรรคญาณ มีลักษณะอาการไม่เหมือนกันว่า เมื่อพ้นจากโคตรภูญาณแล้ว เข้าสู่มรรคญาณซึ่งมีลักษณะสภาวะแห่งความดับ สำหรับความดับนี้ดังที่ได้กล่าวไว้ในโคตรภูญาณนั้นมันเป็นความดับที่ไม่จริง พอเข้าสู่มรรคญาณแล้วก็ยังอยู่ในความดับ และอาการที่อยู่ในความดับนี้มีลักษณะอาการไม่เหมือนกันดังต่อไปนี้

(๑) สำหรับผู้ปฏิบัติที่มีศรัทธามาก คือมีศัทธินทรีย์แก่กล้า ย่อมจะเห็นอนิจจลักษณะได้ชัดเจนมากที่สุด เพราะอนิจจลักษณะมีกำลังแรงมากกว่า ทำให้วิปัสสนาที่กำลังแล่นเข้าสู่มรรคดำเนินไปอยู่นั้นเป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติสามารถเห็นรูปนามแสดงความเป็นอนิจจอย่างละเอียดสุขุมอย่างยิ่งจนในที่สุดก็ดับไป ลักษณะอย่างนี้ เรียกว่าการเข้าสู่มรรคทางอนิจจัง

(๒) สำหรับผู้ปฏิบัติที่มีสมาธิมาก คือมีสมาธิทรีแก่กล้า ย่อมจะเห็นทุกขลักษณะชัดเจนมากที่สุด เพราะทุกขลักษณะมีกำลังแรงมากกว่า ทำให้วิปัสสนาที่กำลังแล่นเข้าสู่มรรคดำเนินไปอยู่นั้น เป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติเห็นรูปนามแสดงความเป็นทุกขให้ปรากฏเห็นอย่างชัดเจนที่สุด แล้วดับไปในที่สุด ลักษณะอย่างนี้ เรียกว่าการเข้าสู่มรรคทางทุกขัง

(๓) สำหรับผู้ปฏิบัติที่มีปัญญามาก คือมีปัญญานทรีย์แก่กล้า ย่อมจะเห็นอนัตตลักษณะชัดเจนที่สุด เพราะอนัตตลักษณะมีกำลังแรงมากกว่า ทำให้วิปัสสนาที่กำลังแล่นเข้าสู่มรรคดำเนินไปอยู่นั้นเป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติเห็นรูปนามแสดงความเป็นอนัตตาให้เห็นปรากฏอย่างชัดเจนที่สุด (ส่วนจะแสดงออกมาชัดในลักษณะใดบ้างนั้น ผู้รู้ท่านไม่ได้แสดงเอาไว้ คงปล่อยให้เป็นเรื่องปัจเจกตั้งสำหรับผู้ปฏิบัติจะพึงประสบด้วยตนเอง) มีอาการละเอียดสุขุมยิ่งนัก แล้วค่อย ๆ เล็กลง ๆ เหมือนเส้นด้ายที่เล็กที่สุดและขาดดับหายไป ลักษณะอย่างนี้ เรียกว่าการเข้าสู่มรรคทางอนัตตา ^{๑๐๙}

และโดยทันทีที่เข้าสู่เขตโคตรภูซึ่งเป็นญาณที่มีความรู้สูงงอมอยู่ในขณะนั้น มรรคญาณก็รองรับผู้ปฏิบัติผู้ซึ่งมีอินทรีย์สมบูรณ์นั้นอยู่ และเมื่อผ่านเข้าเขตแดนแห่งมรรคญาณ เขาก็ได้บรรลุความเป็นอริยชนในฉัปปลันนั้นเอง และ ณ ญาณนี้เอง ผู้ปฏิบัติจึงมีปริชาหยังรู้ริสัจทั้งสิ้น คือ ทุกข-อริยสัจ สมุทยอริยสัจ นิโรธอริยสัจ และมัคคอริยสัจอย่างทั่วถึงโดยตลอด^{๑๑๐}

การที่ผู้ปฏิบัติคนใดคนหนึ่งจะเข้าสู่มรรคญาณได้นั้นจะต้องเข้าทางพระไตรลักษณ์ตาม

^{๑๐๘} นวองคุลี, วิปัสสนาญาณ, หน้าที่ ๑๘๘ - ๑๘๙.

^{๑๐๙} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), วิปัสสนาที่ปณี, หน้าที่ ๒๙๓-๓๐๒.

^{๑๑๐} อุ ชะนะกาภิวงสะ, พระกัมมัฏฐานอาจารย์, ธรรมบรรยายเกี่ยวกับธรรมปฏิบัติ, หน้าที่ ๑๕๕-๑๕๖.

อำนาจวาสนาบาร์มีได้สั่งสมมาแตกต่างกันของแต่ละบุคคลเท่านั้น จะไม่มีทางอื่นนอกเหนือไปจาก ๓ ทางที่กล่าวมาแล้วนั้นอย่างแน่นอน

อรรถกถา สัทธัมมปาสนีแสดงอุปมาขั้นตอนของการโอนข้ามโคตรบุุขชนมาสู่โคตรอริยชนไว้ดังนี้

บุุขปรารถนาจะโดดข้ามแม่น้ำน้อยขึ้นไป ยืนอยู่บนฝั่งโน้น จึงจับเชือกหรือท่อนไม้ ที่ติดอยู่กับต้นไม้อันฝั่งนี้ แล้วโดดข้ามไปโดยเร็ว จนตัวไปตกอยู่บนฝั่งโน้น เมื่อตัวตกที่ฝั่งโน้นแล้วก็ละความหวาดหวั่นนั้น ขึ้นอยู่บนฝั่งได้ฉับใด, พระโยคีบุคคลผู้ปรารถนาจะข้ามพันกิเลสทั้งหลาย เห็นภัยฝั่งนี้แล้วด้วยสักกายทิฎฐิ แล้วยืนอยู่ที่ฝั่งคือพระนิพพานอันไม่มีภัย จึงจับเชือกคือรูปชั้นนี้เป็นที่ยึดโดดมาโดยเร็วด้วยอุทฺทยัพพยานุปัสสนาเป็นเบื้องแรก หรือจับไม้กล่าวคืออนามชั้นนั้นไว้ด้วยดี กระโดดมาด้วยอาวัวชชนจิตโดยนัยตามที่กล่าวแล้วในก่อน โดดขึ้นด้วยอนุโลมญาณ แล้วโน้มไปในพระนิพพาน เข้าไปสู่ที่ใกล้แห่งพระนิพพานนั้น ก็ปล่อยอารมณ์คือสังขารธรรมนั้นเสียได้ด้วยโคตรญาณ แล้วตกลงที่ฝั่งอื่นคือพระนิพพานอันเป็นอสังขตธรรม แต่นั่นก็ตั้งอยู่ด้วยมรรคญาณ ฉะนั้น^{๑๑๑}.

อรรถกถา สุมังคลวิลาสินี ได้อธิบายเรื่องอินทรียไว้ว่า ในขณะที่แห่งโสตาปัตติมรรค สัทอินทรีย ย่อมบริบูรณ์ด้วยอรรถคือการน้อมนีก วิริยอินทรีย ย่อมบริบูรณ์ด้วยอรรถคือการยกย่อง สตินทรีย ย่อมบริบูรณ์ด้วยอรรถคือการระลึกถึง สมาธิอินทรียย่อมบริบูรณ์ด้วยอรรถคือความไม่ฟุ้งซ่าน ปัญญาอินทรีย ย่อมบริบูรณ์ด้วยอรรถคือการเห็น มนินทรียย่อมบริบูรณ์ด้วยอรรถคือการรู้แจ้ง โสมนัสสินทรีย ย่อมบริบูรณ์ด้วยอรรถคือความเพิลิตเพลินยง ชีวิตินทรียย่อมบริบูรณ์ด้วยอรรถคือความเป็นใหญ่แห่งการสืบต่อยังเป็นไป^{๑๑๒}

สรุปได้ว่า ในสภาวะญาณทั้งหมดนี้ มีสภาวะธรรมที่ปรากฏให้เป็นตามสภาพเป็นจริง ๔ อย่างคือ วิเสสลักษณะ, สามัญลักษณะ, อริยสัจ ๔ และนิพพาน การเห็นความเกิดดับของรูปนามในอุทฺทยัพพญาณ และเห็นความดับไปของรูปนามอย่างเดียวในภังคญาณ สงเคราะห์เข้าในการเห็นสามัญลักษณะ เพราะหมายเอาการเห็น การเกิดขึ้น การแปรปรวน และการดับไปของรูปนาม ที่เหลือนอกนั้นเป็นมุมมองต่อสิ่งที่ถูกเห็น เช่น ความรู้สึกกลัว ความรู้สึกเบื่อ ความอยากหลุดพ้น เป็นต้น

^{๑๑๑} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๓/๑/-/๔๖ - ๔๗.

^{๑๑๒} ที.ป.อ. (ไทย) ๑๖/๓/๒/-/๔๖๐.

๓.๒.๑๖ ญาณที่ ๑๕ ผลญาณ ปัญญาหยั่งรู้ที่ผลสำเร็จของพระอริยบุคคลชั้นนั้น ๆ
 ปิโยคปปฏิปปสสทธิปัญญา ผล ญาณ. แปลว่า “ปัญญาที่หยุดความพยายาม”^{๑๑๓}

อรรถกถา สวรรตถปกาสินี อธิบายว่า โสตาปัตติผลย่อมเกิดขึ้นในระหว่างแห่งโสตาปัตติ
 มรรคเท่านั้น วาระของจิตอื่นในระหว่างหาไม่^{๑๑๔} หมายถึง ลำดับนั้นผลญาณก็จะเกิดขึ้นต่อจาก
 มรรคญาณทันที ไม่มีระหว่างมากนัก เพราะมรรคญาณนั้นจะปรากฏอยู่ได้เพียงระยะเวลาชั่วขณะจิต
 เดียวเท่านั้น และจะปรากฏขึ้นเพียงครั้งเดียวไม่ว่าจะเป็นมรรคญาณชั้นใด เป็นนิยามของโลกุตตรกุศล
 ที่จะต้องมีวิบากแบบเฉียบพลัน จึงต่างจากกุศลกรรมหรืออกุศลทั่วไป ที่ทำลงไปแล้วบางครั้งกว่า
 วิบากจะส่งผล ต้องใช้เวลานานพอสมควร บุคคลเมื่อทำกรรมไม่ว่ากุศลหรืออกุศลที่ประกอบด้วย
 เจตนา ย่อมสำเร็จเป็นกรรม เมื่อมีกรรมก็ต้องมีผลของกรรมคือวิบาก เกิดขึ้นตามมาภายหลัง เพียงแต่
 มรรคกุศลจะให้ผลแบบเฉียบพลันคือทันที ไม่มีอะไรมาขึ้นได้เลย แม้กรรมประเภทวิปัสสนาภาวนาทั้ง
 ระบบตั้งแต่ต้นจนถึงสังขารุเปกขาญาณ จะให้ผลแบบมีระหว่างขึ้น คือต้องอาศัยกาลเวลาที่จะส่งผล
 โดยทำให้มีปัญญามากทั้งภพนี้และภพหน้า ยกเว้นอนุโลมญาณ และโคตรภูญาณ ในกรณีที่ข้ามชาติ
 แต่ก็ยังมีระหว่างขึ้น

พระพรหมโมลี อธิบายว่า ผลญาณนี้เมื่อกล่าวตามประเภทของผู้ปฏิบัติ มีอยู่ ๒ ประเภท
 คือ บุคคลประเภทมัตถบุคคล คือ บุคคลผู้มีปัญญาน้อย ปัญญาไม่แก่กล้า ผลญาณปรากฏในระยะนี้
 ๒ ครั้ง หมายความว่า ท่านก้าวเข้าสู่มรรคผลอย่างเชื่องช้า โดยต้องมี ปริกรรม เป็นขณะแรกเสียก่อน
 สำหรับตักขบุคคล คือ บุคคลผู้ มีปัญญาแก่กล้า ผลญาณปรากฏในระยะนี้ ๓ ครั้ง หมายความว่า ท่าน
 ก้าวเข้าสู่มรรคผลอย่างรวดเร็ว โดยไม่มีปริกรรมต่อจากผล ๓ ครั้ง ก็มี ภาวังค์ มาค้นแล้วจึงบรรลุ
 ถึงปัจเจกขณญาณ อันเป็นญาณสุดท้ายเลยทีเดียว^{๑๑๕}

สรุปได้ว่า ผลญาณ ก็คือการทำผู้ปฏิบัติผ่านพ้นจากอุปสรรคต่าง ๆ ในการปฏิบัติวิปัสสนา
 ภาวนามาได้ และเล่นเข้าไปเสวยสันติสุขอยู่ในที่เกษมปลอดภัย ณ แดนโลกุตระโดยมีพระนิพพาน
 เป็นอารมณ์นั่นเอง

๓.๒.๑๗ ญาณที่ ๑๖ ปัจจเวกขณญาณ

ตทา สมุปาคเต ธมเม ปสสเน ปญญา ปัจจเวกขณ ญาณ แปลว่า ปัญญาในการเห็นธรรม
 ที่มาร่วมกันในขณะนั้น ชื่อว่าปัจจเวกขณญาณ^{๑๑๖}

อรรถกถา สัทธัมมปกาสินี อธิบายว่า ปัญญาเป็นเครื่องเห็น เพ่ง รู้ในธรรมคือมรรคและ

^{๑๑๓} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๖๓/๗๓., ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๓/๑๐๒.

^{๑๑๔} ส.ส.อ. (ไทย) ๒๔/๑/๑/-/๘๔.

^{๑๑๕} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), **วิปัสสนาที่ปณี**, หน้า ๓๐๓-๓๐๖.

^{๑๑๖} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๖๕/๗๖., ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๕/๑๐๖.

ผล กับทั้งในธรรมคือสัจจะ ๔ ที่เกิดขึ้นในมรรคขณะและผลขณะ คือมาพร้อมแล้ว ถึงพร้อมแล้ว ประชุมกัน在那个กาลนั้น ด้วยสามารถแห่งการได้เฉพาะและด้วยสามารถแห่งการแทงตลอด^{๑๑๗}

พระพรหมโมลี อธิบายว่า ปัจจเวกขณญาณ หรือญาณที่ต้องให้พิจารณาอีกทีหนึ่งนี้ มีการกำหนดหรือพิจารณา ๕ ประการ คือ

- ๑) มัคคปัจจเวกขณญาณ ได้แก่พิจารณามรรคที่ตนได้บรรลุด้วยการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเป็นสัมมาปฏิบัติ กล่าวคือปฏิบัติอย่างถูกต้องถ่องแท้
- ๒) ผลปัจจเวกขณญาณ ได้แก่พิจารณาผลที่ตนได้บรรลุ ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเป็นสัมมาปฏิบัติ กล่าวคือปฏิบัติอย่างถูกต้องถ่องแท้
- ๓) นิพพานปัจจเวกขณญาณ ได้แก่พิจารณาพระนิพพานอมตธรรม ที่ตนได้เห็นแล้วโดยความเป็นอารมณ์ ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเป็นสัมมาปฏิบัติ กล่าวคือปฏิบัติอย่างถูกต้องถ่องแท้
- ๔) ปหีนกิเลสปัจจเวกขณญาณ ได้แก่การพิจารณากิเลสที่ละแล้วประหารแล้ว ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเป็นสัมมาปฏิบัติ กล่าวคือปฏิบัติอย่างถูกต้องถ่องแท้
- ๕) อวสิขุทธิกิเลสปัจจเวกขณญาณ ได้แก่การพิจารณากิเลสที่ยังเหลือติดอยู่ในชั้นธสันดาน ซึ่งตนยังละไม่ได้ คือกองกิเลสที่จำต้องประหารด้วยมรรคญาณเบื้องต้น ๓ ชนิด มีทุติยมรรคเป็นต้น โดยนัยว่า “กิเลสเหล่านี้ยังมีอยู่ในชั้นธสันดานแห่งเรา”

ในการพิจารณาทั้ง ๕ ประการนี้ ผู้ปฏิบัติบางท่านอาจจะพิจารณาได้ทั้งหมด บางท่านอาจจะพิจารณาได้เพียง ๓ ประการแรกเท่านั้น^{๑๑๘}

วิปัสสนาญาณสุดท้ายคือปัจจเวกขณญาณนี้ เมื่อว่าตามสภาวะก็ได้แก่ การพิจารณามรรคผลนิพพานที่ตนได้บรรลุถึงเมื่อสักครู่นี้ ด้วยความแปลกประหลาดมหัศจรรย์ใจเป็นล้นพ้น เพราะว่าตนไม่เคยพบไม่เคยเห็นมาก่อน และแล้วในระยะนี้ หากว่าโยคีบุคคลผู้นั้น จะต้องตั้งสติมั่นกำหนดในบทกรรมฐานอีกต่อไปแล้วสภาวะแห่งพระวิปัสสนาญาณ ก็จะตกพรวดลงมาถึงญาณเบื้องต้นคือ ‘อุทยัพพญาณ’ (ญาณที่ ๔) อีกในทันทีทันใด ทั้งนี้ก็เพราะว่าโยคีบุคคลได้อุสาหะปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานมา จนบรรลุถึงพระวิปัสสนาญาณสูงสุดยอดแห่ง ‘ปฐมมรรค แล้ว และไม่มีพระวิปัสสนาญาณอื่นที่จะสูงกว่าอีก สภาวญาณจึงตกมาสู่จุดเริ่มต้นใหม่ เพื่อที่จะเดินทางไปสู่ ‘ทุติยมรรค’ ต่อไป ถ้าจะเปรียบก็เหมือนกับการเดินทางด้วยรถไฟจากสถานีต้นทาง พอไปถึงสถานีปลายทางแล้วต้องหยุด เพราะไม่มีทางที่จะต่อไปอีกแล้ว แต่เมื่อมีความประสงค์ใคร่จะเดินทางเป็นเที่ยวที่สอง ก็ต้องกลับมาตั้งต้นใหม่ที่สถานีต้นทางฉะนั้น

^{๑๑๗} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๗/๑/-/๕๐.

^{๑๑๘} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), วิปัสสนาที่ปณี, หน้า ๓๑๕.

๓.๓ สรุปท้ายบท

ศีรณปริยญา หมายถึง การกำหนดรู้ด้วยการพิจารณาอุปสัมมนญาณจนถึงอนุโลมญาณ เป็นวิปัสสนาที่มีการพิจารณาไตรลักษณ์ เห็นเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จึงต้องมีการพิจารณาผัสสะ ว่าด้วยการกระทบ มีอาการ ๔๐ ประการ เมื่อพิจารณาแล้วก็ละวาง เป็นการก้าวเข้าสู่ปหานปริยญาต่อไป เมื่อจัดเข้าในวิสุทธิ ๗ จัดได้ดังนี้ ญาตปริยญา จัดอยู่ใน ทิฐิวินิสุทธิ และกัณหาวิตรณวิสุทธิ ศีรณปริยญา จัดอยู่ใน มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ และปหานปริยญา จัดอยู่ใน ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ เมื่อจัดเป็นภูมิของวิปัสสนา นามรูปปริจเฉทญาณ และปัจจยปริคคหญาณ เป็นภูมิแห่งญาตปริยญา กลาปสัมมนญาณ และอุทฺทพพยานุปัสสนาญาณ เป็นภูมิแห่งศีรณปริยญา กัณหาปัสสนาญาณขึ้นไป เป็นภูมิแห่งปหานปริยญา การพิจารณา ว่าด้วยการพิจารณาผัสสะเป็นที่ตั้ง โดยอาการ ๔๐ ประการ ดังกล่าวแล้ว

วิปัสสนาญาณ อันเป็นผลมาจากการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือ ความรู้แจ้ง เห็นแจ้งในธรรมชาติที่แท้จริง ปรมัตถธรรมของกาย และใจ หรือรูปและนาม ที่มีอยู่ในลักษณะของความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และการไม่อยู่ในอำนาจของใคร “วิปัสสนาญาณเป็นความรู้ระดับสุดยอดของปัญญามนุษย์ และเป็นผลสำเร็จที่สำคัญของมนุษย์ วิปัสสนาญาณไม่ว่าจะเป็นโลกียญาณหรือโลกุตระญาณ ล้วนเป็นส่วนผลักดันให้เกิดความเจริญก้าวหน้าในอารยธรรมของมนุษยชาติ” เมื่อความรู้แจ้ง เห็นจริงเหล่านี้ พอกพูนมากขึ้น ๆ จนทำให้ความรู้สึกลึกซึ้ง ทัดตะที่มีต่อโลกของผู้ปฏิบัติเปลี่ยนแปลงไป ในที่สุดสามารถทำลายกิเลส คือ ความยึดมั่นถือมั่นอันเป็นต้นเหตุแห่งทุกข์ทั้งปวง คงเหลือแต่บรมสุขที่ถาวร นั้นแล

วิปัสสนาญาณที่ผู้ศึกษาได้ทำการค้นคว้ามานี้เป็นความรู้ขั้นภาวนามยปัญญาที่เกิดจากการลงมือปฏิบัติอย่างถูกต้องตามขั้นตอนของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา และไม่ได้จำเพาะเจาะจงว่าผู้หนึ่งผู้ใดจะต้องรู้ และ เข้าใจญาณเหล่านี้เสียก่อนแล้ว ต่อจากนั้นค่อยลงมือปฏิบัติในภายหลัง แต่ความเป็นจริง จะรู้หรือไม่รู้ หากผู้ปฏิบัติอยู่ในสถานที่เหมาะสม มีสัปปายะเหมาะแก่การบำเพ็ญปฏิบัติสมณธรรม และปฏิบัติถูกต้องตามแนวทางแล้ว วิปัสสนาญาณก็ย่อมเกิดขึ้นมาเองโดยไม่ต้องสงสัยปัญญาที่ยังรู้ด้วยการพิจารณา สรรวจ ทบทวนกิเลส ทีละ ทีละเหลือ มรรค ผล นิพพาน ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ ๑๒ สรุปวิปัสสนาญาณ ๑๖

นามรูปปริจเฉทญาณ	ผู้ปฏิบัติสามารถที่จะรู้กายและจิตแยกออกจากกันได้ โดยเป็นปัจฉักขญาณ รู้ได้โดยเห็นเอง ในปัจจุบันขณะเห็นเป็นเพียงสภาวะธรรมชาติที่เกิด ดังที่ได้ยกอุปมาไว้ว่า รถก็ดี เคหะก็ดี ล้วนมาจากปัจจัยต่าง ๆ มาประชุมกัน สุดท้ายคงได้แต่รูปรูปนาม อันเป็นอารมณ์ปรมาตม์
ปัจจัยปริคคหญาณ	เป็นการกำหนดรู้รูปรูปนามโดยปัจจัยตลัลักษณะ คือลักษณะเฉพาะตน พร้อมทั้งเหตุและปัจจัยที่มีอยู่ ทั้งยังเป็นการกำหนดรู้รูปรูปนามที่ปรากฏขึ้นตามสภาพนั้น ๆ
สัมมสนญาณ	การเห็นไตรลักษณ์อย่างชัดเจนในขณะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป โดยเฉพาะเวทนาจะทำให้รู้การกำหนดไตรลักษณ์ได้อย่างชัดเจน คือจะได้รู้ว่ารูปรูปนามเป็นทุกข์ ครั้นกำหนดจนทุกขเวทนาหายไปเอง ก็ให้เห็นความไม่เที่ยง เมื่อทราบชัดว่าทุกขเวทนาแม้ตนไม่ปรารถนามันก็เกิดขึ้น และเมื่อมันจะหายไปเอง อันเป็นลักษณะของอนัตตาที่ผู้ใดจะบังคับไม่ได้ ซึ่งเป็นก้าวหน้าไปถูกทางอย่างแน่นอน ไม่หลงไปทางอื่น ทำให้วิปัสสนาญาณก้าวหน้าต่อไป
อุทยัพพญาณ	การรู้เห็นความเกิดและความดับ สามารถถอนเครื่องปิดบังไตรลักษณ์คือ สันตติ อิริยาบถ และขณสัญญาเสียได้ จึงเห็นสังขารเกิดแล้วดับ เกิดแล้วดับ อยู่ร่ำไป
ภังคานุปัสสนาญาณ	รู้ความดับ เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้ามากขึ้นทำให้การพิจารณาเห็นเกิดดับ ละเอียดมากขึ้น จนกระทั่งเห็นแต่ดับอย่างเดียว
ภยตูปัญฐานญาณ	กำหนดเห็นรูปรูปนามเป็นภยปรากฏเป็นสิ่งที่น่ากลัว ภยญาณปรากฏแก่ตนรวดเร็วทัน เพราะการปฏิบัติบกพร่อง โดยอินทรีย์ทั้ง ๕ ไม่ได้ส่วนสมดุลกัน แต่ผู้ปฏิบัติไม่กลัว เพราะเป็นผู้ดูเหมือนกับยืนดูกองไฟภายนอก ที่ไม่เดือดร้อน
อาทิวญาณ	ปัญญาพิจารณาเห็นรูปรูปนามสังขารเป็นของน่ากลัว เต็มไปด้วยทุกข์โทษภัยต่าง ๆ ดังที่พระศาสดาทรงแสดงนิรมิตโทษของร่างกายเป็นประจูดังโครงไม้ ที่รัดเอาไว้ด้วยเถาวัลย์ เมื่อถึงกาลพังทลายลง ไม่มีอะไรเป็นของตนดังนี้ จึงเป็นเหตุให้เกิดการเบื่อหน่ายในรูปรูปนามเกิดขึ้นตามลำดับ
นิพพิทาญาณ	ปัญญาพิจารณาเห็นรูปรูปนามละเอียดได้ซึ่งการยึดมั่นถือมั่นในรูปรูปนามว่า เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตา เป็นของสวยงามเสียได้ เพราะความเบื่อหน่าย

ตารางที่ ๑๒ สรุปลักษณะญาณ ๑๖ (ต่อ)

<p>มูญจิตุกัมยตาญาณ</p>	<p>จิตของผู้ปฏิบัติวิปัสสนา อยากจะหลุด อยากจะพ้นจากสังสารจากวัฏฏะ เพราะพิจารณาเห็นแน่ชัดว่าความเกิดในภพนี้ก็ดี ความเป็นไปของชั้นที่ เกิดแล้วก็ดี ความไม่เที่ยงของรูปนามก็ดี การเกิดมาอีกก็ดี คติต่าง ๆ ที่จะไปเกิด ก็ดี ความบังเกิดของชั้นทั้งหลาย ความเป็นไปแห่งผลกรรมชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส ล้วนแต่เป็นภัย เป็นทุกข์เป็นโทษ เป็นเหยื่อหลอกล่อให้หลงติดอยู่ในภพเป็นสังขารปรุงแต่งให้ได้รับความ เตือดร้อนทั้งนั้นเกิดความเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ไม่ชอบ ไม่ติด จิตอยากออก อยากหนี อยากหลุด อยากพ้น เห็นประจักษ์ว่า ถ้าไม่มีรูปนามเสียได้ จะ เกษม ปลอดภัย เป็นสุข ไม่มีเหยื่อหลอกล่อให้ลุ่มหลง จิตก็มีกำลัง กล้ามุ่ง หน้าแต่จะออกหนี จะหลุด จะพ้นไปจากสังขารธรรมและสังสารวัฏ</p>
<p>ปฏิบัติสังขารญาณ</p>	<p>มีปริชากำหนดไตรลักษณ์เห็นได้อย่างแจ่มแจ้งชัดเจนอย่างยิ่งอีกครั้ง ซึ่งเมื่อ ต้องเห็นไตรลักษณ์ในขณะที่ปฏิบัติ ก็ย่อมต้องประสบกับทุกขเวทนาบ้างเป็น ธรรมดา ถึงแม้ว่าทุกขเวทนานั้นจะรุนแรงอยู่ แต่ก็ไม่ได้ทำให้ผู้ปฏิบัติท้อถอย ในการกระทำความเพียรได้เท่าไรเลย ทั้งนี้เพราะสมาธิญาณของผู้ปฏิบัติ สูงขึ้นมากแล้ว และมองเห็นคุณค่าของการปฏิบัติได้อย่างดี ไม่มีจิตคิดเกร เหมือนยังอยู่ในวิปัสสนาต่ำ ๆ</p>
<p>สังขารูปเอกาญาณ</p>	<p>การวางเฉยในสังขารูปนามเป็นลักษณะ เป็นวิปัสสนาญาณขั้นสุดยอดใน การปฏิบัติขั้นโลกียญาณ ถ้ามีอุปสรรคมาขัดข้องประการใดประการหนึ่ง เช่นอนันตริยกรรม ปาราชิก หรืออินทริย์ไม่ถึงพร้อมได้ส่วนสมดุกลก็ไม่สามารถผ่านไป</p>
<p>อนุโลมญาณ</p>	<p>เป็นไปโดยอนุโลมสัจจะ คือ อนุโลมแก่วิปัสสนาญาณ ๘ ข้างต้นและแก่ส่วน ข้างปลาย เพราะเมื่อได้อุเบกขาญาณแล้ว ก็เลื่อนเป็นอนุโลมญาณ ก่อนจะ เลื่อนขึ้นเป็นอริยสัจญาณ คือตั้งแต่โคตรภูญาณต่อไป และเป็นญาณ สุดท้ายของวิปัสสนาอันเป็นวุฏฐานคามินี มีสังขารเป็นอารมณ์และเกิด ในขณะจิตที่อริยมรรค ซึ่งเกิดขึ้นในที่สุดแห่งสังขารูปเอกาญาณ</p>

ตารางที่ ๑๒ สรุปวิปัสสนาญาณ ๑๖ (ต่อ)

โคตรภูญาณ	ญาณที่ข้ามโคตรปุถุชน ตัดโคตรปุถุชน ก้าวขึ้นสู่แดนอริยชน ตัดโลกิยารมณ์ทั้งหมด ตัดโคตรปุถุชนให้หมดสิ้นไม่มีเหลือ พระวิปัสสนาญาณนี้เป็นเขตแดนระหว่างปุถุชนกับอริยชน อยู่ใกล้ชิดกับมรรคเป็นที่สุด เพราะความใกล้ชิดกับมรรคนี้เองจึงมีปัญหาขึ้นมาว่าโคตรภูญาณนี้ เป็นโลกิยญาณหรือโลกุตระญาณ วิสัชชาว่ายังเป็นโลกิยญาณอยู่ ถึงแม้จะใกล้ชิดมรรคญาณเป็นที่สุด ก็ยังเป็นโลกิยญาณอยู่
มรรคญาณ	มีสภาวะธรรมที่ปรากฏให้เป็นตามสภาพเป็นจริง ๔ อย่างคือ วิเสสลักษณะ, สามัญญลักษณะ, อริยสัจ ๔ และนิพพาน การเห็นความเกิดดับของรูปนามในอุทยัพพญาณ และเห็นความดับไปของรูปนามอย่างเดียวในอังกญาณ สงเคราะห์เข้าในการเห็นสามัญญลักษณะ เพราะหมายเอาการเห็น การเกิดขึ้น การแปรปรวน และการดับไปของรูปนาม ที่เหลือนอกนั้นเป็นมุมมองต่อสิ่งที่ถูกเห็น เช่น ความรู้สึกกลัว ความรู้สึกเบื่อ ความอยากหลุดพ้น เป็นต้น
ผลญาณ	การที่ผู้ปฏิบัติผ่านพ้นจากอุปสรรคต่าง ๆ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนามาได้ และเล่นเข้าไปเสวยสันติสุขอยู่ในที่เกษมปลอดภัย ณ แดนโลกุตระโดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์นั่นเอง
ปัจจเวกขณะญาณ	การพิจารณามรรคผลนิพพานที่ตนได้บรรลุถึงเมื่อสักครู่นี้ ด้วยความแปลกประหลาดมหัศจรรย์ใจเป็นล้นพ้น เพราะว่าตนไม่เคยพบไม่เคยเห็นมาก่อน

บทที่ ๔

ความสัมพันธ์ระหว่างตริณปริยญาณกับวิปัสสนาญาณ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างตริณปริยญาณกับวิปัสสนาญาณในการปฏิบัติวิปัสสนา ผู้วิจัยพบว่า ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวถึงตริณปริยญาณมีความสัมพันธ์อยู่กับสัมมสนญาณและอุทฺตปิพพญาณ นอกจากนี้ เป็นไปในส่วนญาติปริยญาณและปหานปริยญาณเสียสิ้น เมื่อทำการวิจัยแล้วยังพบว่า ในอรรถกถาปัญจสุทฺตนิกล่าวถึง ตริณปริยญาณ หมายถึงการกำหนดรู้มีการพิจารณาภายใน เป็นเบื้องต้น และอนุโลมญาณ เป็นที่สุด^๑ ปริยญาณทั้ง ๓ คือ ญาติปริยญาณ ตริณปริยญาณ ปหานปริยญาณ มีความสืบเนื่องกันตลอดในกระบวนการรู้ของปริยญาณในวิปัสสนาญาณ ในการศึกษาจึงมุ่งหมายไปที่ ตริณปริยญาณเป็นหลักเท่านั้น

- ๔.๑ ความสัมพันธ์ระหว่างตริณปริยญาณกับสัมมสนญาณ
- ๔.๒ ความสัมพันธ์ระหว่างตริณปริยญาณกับอุทฺตปิพพญาณ
- ๔.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างตริณปริยญาณกับภังคญาณ
- ๔.๔ ความสัมพันธ์ระหว่างตริณปริยญาณกับภยตฺถุปฏิฐานญาณ
- ๔.๕ ความสัมพันธ์ระหว่างตริณปริยญาณกับอาทีนวญาณ
- ๔.๖ ความสัมพันธ์ระหว่างตริณปริยญาณกับนิพพิทาญาณ
- ๔.๗ ความสัมพันธ์ระหว่างตริณปริยญาณกับมฺยจิตฺกัมยตาญาณ
- ๔.๘ ความสัมพันธ์ระหว่างตริณปริยญาณกับปฏิสังขยาญาณ
- ๔.๙ ความสัมพันธ์ระหว่างตริณปริยญาณกับสังขารุเพกขาญาณ
- ๔.๑๐ ความสัมพันธ์ระหว่างตริณปริยญาณกับอนุโลมญาณ
- ๔.๑๑ สรุปท้ายบท

๔.๑ ความสัมพันธ์ระหว่างตริณปริยญาณกับสัมมสนญาณ

ความสัมพันธ์ระหว่างตริณปริยญาณกับสัมมสนญาณ หมายถึงการกำหนดรู้ด้วยการพิจารณาลักษณะในสัมมสนญาณ

ตริณปริยญาณ ปัญญาที่พิจารณาลักษณะของการเกิดดับสืบทอดกันอย่างรวดเร็วของนามธรรมและรูปธรรมเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ก่อเกิดเป็นสัมมสนญาณ คือการประจักษ์แจ้งการเกิดดับสืบทอดกันอย่างรวดเร็วของนามธรรมและรูปธรรมเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

^๑ ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๑/๑/-/๖๐.

ผู้ปฏิบัติที่เห็นความเกิดขึ้นและดับไปของรูปนามในปัจจุบัน โดยประจักษ์เข้าใจว่าเป็นสิ่งไม่เที่ยง เพราะเกิดขึ้นแล้วดับไป เป็นทุกข์เพราะถูกบีบคั้นด้วยความเกิดดับ และไม่ใช่ตัวตนของเรา เขา เพราะไม่เป็นไปตามต้องการ ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นการยกไตรลักษณ์เข้าในรูปนามโดยตรงด้วยปัจจกขญาณ อันเป็นปัญญาที่เกิดขึ้นเห็นเฉพาะหน้า การพิจารณารูปนามโดยประการอื่นที่ไม่ได้เห็นประจักษ์นั้น หลังจากได้รู้เห็นโดยประจักษ์แล้ว จึงจัดได้ว่าเป็นการยกไตรลักษณ์เข้าในรูปนามโดยอ้อมด้วยอนุমানญาณ เป็นปัญญาที่อนุমানรู้

เมื่อสิ้นความสงสัยในรูปนามแล้ว เพียรกำหนดรูปนามต่อไป ก็ให้เห็นสามัญลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง ความทุกข์ ความไม่มีตัวตน หรือเรียกอีกอย่างว่า การเห็นพระไตรลักษณ์ เป็นการเห็นด้วยปัญญาตามที่แท้จริงโดยประจักษ์ ไม่ใช่เป็นการนึกคิดเอา

การเห็นพระไตรลักษณ์ของรูปนาม ชื่อว่า สัมมสนญาณ ซึ่งเป็นการเริ่มเข้าสู่วิปัสสนาปัญญาที่แท้จริง การพิจารณาเห็นรูปนามทางทวารทั้ง ๕ เป็นพระไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา โดยแยกเป็น ๔ นัย คือ

๑) กลาปสัมมสนนัย คือ พิจารณารวมกันทั้งก่อน และทั้ง ๕ ชั้นเลย เช่น ผู้ปฏิบัติจะพิจารณาเห็นว่า รูปนามในอดีตก็ดี รูปนามในปัจจุบันก็ดี รูปนามในอนาคตก็ดี รูปนามที่หยาบก็ดี รูปนามที่ละเอียดก็ดี รูปนามที่ประณีตก็ดี ล้วนเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ด้วยกันทั้งนั้น ผู้ปฏิบัติจะพิจารณาอย่างนี้

ครั้งพุทธกาลโน้น มีท่านมหาปาละเคยพิจารณามาก่อนแล้ว คือวันหนึ่ง เขาเอาศพผู้หญิงมาเผาในป่าช้า ไปนิมนต์ท่านมาปลงพระกัมมัฏฐาน เมื่อท่านมาถึงแล้วท่านบอกว่า ยังไม่เอา มันยังสวยอยู่ ให้ไฟไหม้ไปกว่านี้เสียก่อนนะ จึงไปเตือนฉันทใหม่ เมื่อไฟไหม้มือเท้าอหิงค้ำปานต่อตะโกไปแล้ว เขาจึงไปเตือนท่านใหม่ เพื่อมาเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน เมื่อท่านมาถึงแล้วท่านก็จ้องดูศพ เจริญวิปัสสนา ว่ารูปนามชั้นห้า ไม่เที่ยงหนอ เกิดขึ้นมาแล้วก็ดับไปอย่างนี้ ถ้าดับไปหมดทั้งรูปทั้งนาม ทั้งกิเลส เป็นสุขที่สุดในโลก ดังนี้ เสร็จแล้วท่านก็เข้าไปในกุฏิ เจริญพระกัมมัฏฐานต่อ คือท่านเอาทั้งก่อนมาปราบจิตคือ เสียก่อนแล้วจึงจะเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน แล้วก็ได้รับบรรลุอริยมรรคอริยผลในวันนั้น อย่างนี้แหละท่านทั้งหลาย เรียกว่า พิจารณาในแง่กลาปสัมมสนนัย

๒) อัถธานสัมมสนนัย ได้แก่ การพิจารณารูปนามที่ล่วงมาแล้วแต่นาน ๆ โน้น เช่น ผู้ปฏิบัติจะพิจารณาเห็นว่า รูปนามในอดีตไม่เกิดเป็นรูปนามในปัจจุบัน รูปนามในปัจจุบันไม่เกิดเป็นรูปนามในอนาคต แต่มีเหตุมีผลสืบเนื่องกันอยู่ ถ้าเหตุดีผลก็ดี ถ้าเหตุชั่วผลก็ชั่ว เหมือนกันกับเราเอาดวงตราประทับลงบนแผ่นกระดาษ รูปดวงตราอยู่แต่แผ่นกระดาษ แต่ดวงตราหาได้ติดอยู่ที่แผ่นกระดาษไม่ ข้อนี้นั้นใด รูปนามชั้นห้าก็เหมือนกันฉันทนั้น นี้เรียกว่า พิจารณาในแง่อัถธานสัมมสนนัย

๓) สันตติสัมมสนนัย ได้แก่ การพิจารณาเห็นความสืบทอดของรูปนามชั่วขณะหนึ่ง ๆ เช่น ผู้ปฏิบัติจะพิจารณาเห็นว่า เอ๊ะ! เมื่อตอนเช้านี้ แสงสว่างมันก็ดี อากาศมันก็ดี ฝนก็ไม่ตก แต่ตอนสาย

มาฝนกลับตกแล้ว เอ๊ะ! อาการสว่างมันหายไป อาการฝนตกมันเกิดขึ้นมา หรือเมื่อก่อนโน้นเรายังเป็นเด็กอยู่ เดี่ยวนี้เราเป็นหนุ่มเป็นสาว เป็นคนเฒ่าคนแก่แล้ว เอ๊ะ! รูปนามชั้น ๕ ที่ท่านว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา มันเป็นอย่างนี้ เกิดขึ้นมาในจิตในใจของผู้ประพฤติปฏิบัติ หรือบางทีผู้ปฏิบัติจะพิจารณาเห็นว่า เมื่อก่อนโน้นเราอยู่ในครรภ์ของมารดา เสร็จแล้วก็คลอดออกมาเป็นเด็กแบเบาะ เสร็จแล้วความเป็นเด็กแบเบาะมันหายไป ความเป็นคนหนุ่มคนสาวมันเกิดขึ้นมา ความเป็นคนหนุ่มคนสาวมันดับไป ความเป็นคนเฒ่าคนแก่มันเกิดขึ้นมา เอ๊ะ! ที่ท่านว่ารูปนาม ชั้น ๕ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา มันเป็นอย่างนี้ ๆ เกิดขึ้นมาในจิตในใจของผู้ปฏิบัติ อย่างนี้เรียกว่า พิจารณาในแง่สันตติสัมมสนนัย

๔) ขณสัมมสนนัย ได้แก่ การพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นดับไปของรูปนามชั่วขณะหนึ่งๆ ซึ่งนิยมเรียกว่า อุปปาทะ จิตติ ภังคะ คือ จะยืน จะเดิน จะนั่ง จะนอน ก็มีแต่รูปแต่นามเกิดดับ ๆ ตลอดเวลา บางครั้งผู้ปฏิบัติจะพิจารณาเห็นว่า เอ๊ะ! เท่า้ของเราเนี่ย ไม่ให้ยกมันก็ยก ยกขึ้นมาแล้ว ไม่ให้ย่างมันก็ย่าง เมื่อย่างไปแล้ว ไม่ให้เหยียบมันก็เหยียบ ท้องของเราก็ก่อนเหมือนกัน ไม่ให้พองมันก็พอง เมื่อพองขึ้นมาแล้ว ไม่ให้ยุบมันก็ยุบ เมื่อยุบแล้ว ไม่ให้พองมันก็พอง เอ๊ะ! ที่ท่านว่ารูปนามชั้นห้า ห้ามันเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา มันเป็นอย่างนี้ ๆ เกิดขึ้นมาในจิตในใจของผู้ปฏิบัติ อย่างนี้เรียกว่า พิจารณาในแง่ขณสัมมสนนัย การเห็นพระไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ในลักษณะทั้ง ๔ ประการดังกล่าวมาแล้วนี้ เรียกว่าเห็นพระไตรลักษณ์เหมือนกัน เป็นวิปัสสนา แต่ยังไม่เป็นวิปัสสนาญาณแท้ แต่ก็ยังดี เป็นมหากุศล หาได้ยากอยู่

สภาวะของสัมมสนญาณ เป็นญาณที่เห็นไตรลักษณ์ คือ เห็นอนิจจัง ความไม่เที่ยงของรูป-นาม เห็นทุกขัง คือ ความทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ของรูป-นาม เห็นอนัตตา ความบังคับบัญชาไม่ได้ของรูปนาม แต่ว่าการเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

ข้อมูลดังกล่าวสรุปความได้ว่า ตีรณปริยญา การกำหนดรู้ด้วยการไตร่ตรองเกิดมาจากการกำหนดรู้ด้วยการรู้ การไตร่ตรองหรือการพิจารณารูปนามเห็นไตรลักษณ์ ด้วยอาการ ๔ นัย คือ กลาปสัมมสนนัย อัถธานสัมมสนนัย สันตติสัมมสนนัย ขณสัมมสนนัย การเห็นพระไตรลักษณ์ เป็นการเห็นด้วยปัญญาตามที่เป็จริงโดยประจักษ์ จัดเป็นสัมมสนญาณ จึงมีความสัมพันธ์กันอย่างนี้

๔.๒ ความสัมพันธ์ระหว่างตีรณปริยญากับอุท্থัพพญาณ

ความสัมพันธ์ระหว่างตีรณปริยญากับอุท্থัพพญาณ หมายถึงการกำหนดรู้ด้วยการพิจารณาลักษณะในอุท্থัพพญาณ

ตีรณปริยญา คือปัญญาที่พิจารณาลักษณะรูปนามจนรู้เห็นไตรลักษณ์ชัดเจน โดยสันตติชาติ คือ เห็นรูปนามดับไปในทันทีที่ดับ และเห็นรูปนามเกิดขึ้นในขณะที่เกิด หมายความว่า เห็นทันทั้งในขณะที่เกิดและขณะดับ

อุทฺทฺยพฺพญฺญาน เป็นญาณที่เป็นไปด้วยการพิจารณาความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งสังขารทั้งหลาย เป็นญาณที่กำหนดรู้จนเห็นไตรลักษณ์ชัดเจนจนสันตติชาติ หมายความว่า การพิจารณาเห็นรูปนามดับไปในทันทีที่ดับ และเห็นรูปนามในทันทีที่เกิดขึ้น ในขณะที่ปฏิบัติก็จะพิจารณาเห็นรูปนามเกิดดับเป็นระยะ ขณะ ติดต่อกันไม่ขาดสายดุจลูกโซ่สัมพันธ์กัน

เมื่อกำหนดพิจารณาในรูปนามจนเกิดพระไตรลักษณ์แล้ว ไม่นานสมาธิแก่กล้าขึ้น จะเห็นรูปนามเกิดขึ้นอย่างชัดเจนตั้งแต่เกิดขึ้นจนแตกสลายไป เห็นรูปนามเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ปรากฏการณ์นี้เรียกว่า ตรุณอุทฺทฺยพฺพญฺญาน (อุทฺทฺยพฺพญฺญานอย่างอ่อน) ซึ่งเป็นช่วงที่จะเกิดความเศร้าหมองแห่งวิปัสสนาขึ้นมาเรียกว่า วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่างนั้น คือ

๑. โภกาส ได้แก่วิปัสสนโภกาส ผู้ปฏิบัติเห็นแสงสว่างมากมาย บางทีเห็นห้อง หรือสถานที่ที่ตนนั่งบำเพ็ญวิปัสสนาอยู่สว่างไสวไปทั่วทั้งบริเวณ บางทีมีแสงสว่างไปจนสุดสายตา หากผู้ปฏิบัติมนสิการไม่ดีก็จะเข้าใจผิดว่าตนได้บรรลุมรรคญาณ ผลญาณ เกิดความพอใจ นึกคิดไปว่าตนมีบารมีสูงส่งจึงได้พบเห็นสิ่งที่คนธรรมดาไม่อาจเห็นได้^๒

พระโสภณมหาเถระ อธิบายไว้ว่า

ผู้ปฏิบัติจะเริ่มเห็นนิมิตต่าง ๆ ตั้งแต่ได้ผ่านนามรูปปริจเฉทญาณแล้ว เช่น เห็นรูปทรง สัณฐานต่าง ๆ แต่ไม่สามารถเห็นความเกิดและความดับของรูปทรงสัณฐานได้อย่างชัดเจน เมื่อเข้าถึงปัจจุยปริคคญาณก็สามารถเห็นสีแสงต่าง ๆ มีสีเขียว สีแดง สีส้ม สีส้มเหลือง เป็นต้น ต่างแต่เห็นความเกิดชัด เห็นความดับไม่ชัดเพราะต้องตามกำหนดอารมณ์ใหม่อยู่เนื่อง ๆ ซึ่งการเห็นนิมิตต่าง ๆ เหล่านี้ขึ้นอยู่กับประสิทธิภาพของสมาธิ หรือบางครั้งมีแสงสว่างเหมือนไฟพะเนียง แสงสว่างต่าง ๆ เหล่านี้เกิดขึ้นเพราะอำนาจของสมาธิ และ จะเห็นนิมิตหลากหลายในช่วงสัมมสนญาณ ซึ่งสามารถเห็นรูปทรงสัณฐานของนิมิตได้อย่างชัดเจน เพราะนิมิตเหล่านั้นตั้งอยู่นาน แล้วค่อย ๆ เลื่อนหายไป^๓

ส่วนในอุทฺทฺยพฺพญฺญานนี้ ถ้ามีการกำหนดหนึ่งครั้ง อารมณ์ที่กำหนดนั้นก็หายไปหนึ่งครั้ง เป็นเช่นนี้ตลอดไป แต่บางครั้ง แม้ไม่ได้กำหนด แต่เพียงมีสติอารมณ์ก็หายไปได้เช่นกัน ลักษณะการเกิดดับของอารมณ์ในอุทฺทฺยพฺพญฺญานนี้ จะเกิดขึ้น (ไม่ใช่ค่อย ๆ ปรากฏขึ้น) เมื่อกำหนด หรือ เพียงแต่มีสติ จะดับไปชั่วพริบตา (ไม่ใช่ค่อย ๆ จางหายไป)

เมื่อผู้ปฏิบัติสามารถกำหนดได้เร็วทันความเกิดดับของรูป นาม ซึ่งกำลังเกิด ดับอยู่อย่าง

^๒ พระภัททนต์ อาสภเถระ ฐัมมาจริยะ, **วิปัสสนาทีปนีฎีกา**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๙๙-๑๐๐.

^๓ พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต (มหาสิสยาตอ), **หลักปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน**, (จรัญญธรรมดา แพล), (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๑๔๖-๑๔๗.

รวดเร็วจนแล้ว ย่อมเห็นแสงสว่างปรากฏขึ้น ซึ่งจัดว่าเป็นโอกาสที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของวิปัสสนาญาณ อาจเป็นแสงริบหรี่ ปรากฏอยู่เพียงชั่วครู่ หรือเหมือนแสงไฟฉาย หรือเป็นรูปดวงไฟกลม ๆ ตั้งสัณฐานของบาตร หรือ เป็นรูปทรงเหมือนจานบินหมุนไปรอบ ๆ หรือบางทีอาจมีแสงสว่างทั่วทั้งห้อง หรือแสงสว่างที่มีรัศมีกว้างมากตั้งอยู่ยาวนาน หรือเหมือนกับถูกส่องด้วยไฟรถยนต์ เหมือนพระจันทร์ พระอาทิตย์ส่องสว่าง ผู้ปฏิบัติอาจรู้สึกว่ แสงสว่างเหล่านั้นมาจากด้านหน้า ด้านข้าง ด้านบน หรือด้านล่างของเรา ในขณะที่มีแสงสว่างอยู่นั้น แม้จะเป็นเวลากลางคืนแต่ก็สว่างดุจกลางวัน และหากเป็นกลางวัน แสงสว่างเหล่านั้นก็ยังปรากฏให้เห็นได้อย่างชัดเจน ดุจการได้เห็นด้วยจักขุธรรมตาจริง ๆ

๒) ญาณ คือ วิปัสสนาญาณที่เกิดปัญหาในการบำเพ็ญวิปัสสนา พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ อธิบายไว้ว่าการกำหนดรูป นามได้คล่องแคล่วว่องไวขึ้นอย่างน่าประหลาด ผิดไปจากแต่ก่อนที่เคยกำหนดด้วยความยากลำบาก ต้องตั้งใจคอยระมัดระวังมากจริงๆ ถึงกระนั้นก็ยังผลอได้บ่อยๆ ไม่มีความสะดวกสบายเลย ถ้าผู้ปฏิบัติมนสิการไม่ดีก็จะทำให้หลงผิดคิดว่าตนเองได้บรรลุคุณวิเศษแล้ว เพราะกำหนดได้สะดวกยิ่งขึ้น อาจเกิดความสงสัยว่า อาจารย์ของตนขณะที่ปฏิบัติอยู่จะกำหนดได้ดีเช่นนี้หรือไม่หนอ? อาจารย์คงให้กรรมฐานแก่เราผิดเป็นแน่ จึงได้กำหนดยากเช่นนั้น หากนำมาเปรียบเทียบ ณ ขณะนี้ซึ่งง่ายเกินไป จึงเกิดความดุจถูกอาจารย์อย่างรุนแรงอันเนื่องมาจากปัญญามากเช่นนี้^๔

๓) ปีติ คือ วิปัสสนาปีติ ได้แก่การมีความรู้สึกเยือกเย็นซาบซ่าไปทั้งตัว บางทีมีอาการตัวเบาลอยขึ้นไปได้ก็มี ซึ่งพระเทพสิทธิมนี (โชดก ญาณสิทธิ) ได้อธิบายไว้ว่า

ปีติ คือ ความอิมใจ ความเอิบอิมใจ มี ๕ อย่าง

(๑) ขุททกาปีติ ปีติเล็กๆ น้อยๆ มีลักษณะดังนี้ มีสีขาวย่าง ๆ หรือเยือกเย็น ขนลุก มีนตึงหนัก ๆ หรือน้ำตาไหล หนึ่งหัวพองสยองเกล้า หรือตัวชา-พองขึ้น หรือตัวใหญ่่ออก ๆ หรือขยายว แขนยาว ฟันยาวออกไปก็มี

(๒) ขณิกาปีติ ปีติชั่วขณะ มีลักษณะดังนี้ (๑) มีสีแดง ๆ ต่าง ๆ (๒) เกิดในจักขุทวาร ดุจสายฟ้าแลบ (๓) เป็นประกายดังตีเหล็กไฟ (๔) แสบทั่วกาย กายแข็ง (๕) เป็นดั่งแมลงเม่าจับ ไต่ตามตัว (๖) ร้อนตามตัว (๗) หัวใจสั่นไหว (๘) ขุนลุก ขนชันบ่อย ๆ แต่ไม่มากนัก (๙) คันยุบยิบคล้ายมดไต่ ไรคลานตามใบหน้า ตามตัว (๑๐) เป็นดั่งปลาตอด เป็นดั่งเส้นเอ็นชักเป็นต้น (๑๑) มีอาการคล้าย ๆ กับน้ำร้อนที่กำลังเดือดพล่าน (๑๒) เหมือนปลาผุดขึ้นเวลาโยนเศษอาหารลงไป

(๓) โอกันติกาปีติ ปีติเป็นระลอก มีลักษณะดังนี้ (๑) ตัวไหวเอน โยก โคลง (๒) สะบัดหน้า สะบัดมือ สะบัดเท้า (๓) มีอาการสั่น ๆ และบางทีมีอาการสูง ๆ ต่ำ ๆ คล้าย

^๔ พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ ธรรมจาริยะ, **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา**, หน้า ๑๐๐.

เพียงจะคว่ำ (๔) คลื่นไส้ดูจะอาเจียน และบางที่อาเจียนออกมาจริงๆก็มี (๕) บ้างก็เป็นเหมือนละลอกซัด (๖) สันระวีวดูจไม้ปักในน้ำไหล (๗) มีสีเหลืองอ่อน สีดอกผักตบ (๘) มีกายโยกไป-มา (๙) มีอาการสะดุ้งร้อน สะบัดหนาว (๑๐) บ้างก็มีอาการรวบวบบมาจากข้างล่างหรือมาจากข้างบน (๑๑) บ้างก็มีอาการคล้ายๆ แล่นไต้คลื่นอยู่ในน้ำ (๑๒) บ้างก็รู้สึกว่าร่างกายเราผิดปกติ

(๔) อุพเพงคาปิติ ปิติโลดลอย มีลักษณะดังนี้ (๑) ภายสูงขึ้น ตัวเบา ตัวลอย (๒) คันยุบยิบดูจไรไต่ตามหน้า ตามตัว (๓) ท้องเสียอย่างแรง ท้องเดิน เป็นบิด (๔) สับหงกไปข้างหน้าไปข้างหลัง (๕) คล้ายคนผลัดคะมาลงไปข้างหน้า (๖) คล้ายคนจับศีรษะหมุนไป-มา (๗) ปากจับ ๆ อ้า ๆ บ้าง (๘) ไหว โยก โคลง โอนเอนไป-มา ดูจลมพัดต้นไม้ (๙) ภายหกคะเมนถล่ำไป (๑๐) ภายกระโดดขึ้นปลิวไป (๑๑) ภายกระตุกกระตึก ยกแขน ยกเท้า (๑๒) ภายเงื่อมไป – มาข้างหน้าบ้าง ข้างหลังบ้าง (๑๓) มีสีไข่มุก สีซีลิม สีนุ่น (๑๔) มือที่อยู่ในท่าหงายคล้ายมีคนจับคว่ำลง มือที่อยู่ในท่าคว่ำคล้ายมีคนจับให้หงายขึ้น (๑๕) นั่งอยู่ตรง ๆ จะรู้สึกว่ามีอาการโอนไปเอนมา เหมือนต้นอ้อที่ลู่ไปตามลม

(๕) พรณาปิติ ปิติซาบซ่าน มีลักษณะ ดังนี้ (๑) มีความเยือกเย็นแผ่ซ่านไปทั่วร่างกาย (๒) สงบเป็นพัก ๆ (๓) คันยุบ ๆ ตามตัว (๔) ซึม ๆ ไม่อยากลิ้มตา (๕) ไม่อยากเคลื่อนไหวร่างกาย (๖) ชูจากปลายเท้าถึงศีรษะ จากศีรษะถึงปลายเท้า (๗) ภายเย็นดูจอาบน้ำ หรือดูจถูกน้ำแข็ง (๘) มีอาการยิบ ๆ แสบ ๆ เหมือนไรไต่หน้า (๙) มีสีคราม สีเขียว ใบตองอ่อน สีเขียวมรกต (๑๐) ทำให้เพลิดเพลินไม่อยากจะกระตุกกระตึก (๑๑) เปลือกตาที่ปิดอยู่ก็ไม่อยากจะเปิดขึ้น^๕

๔) ปัสสัทธิ คือ วิปัสสนापัสสัทธิ ได้แก่ความสงบทั้งกายและใจ รู้สึกไปทั้งร่าง ตัวเบา ไม่แข็งกระด้าง อ่อนสลาย ไม่มีทุกข์เวทนา แม้ใจก็ไม่มีความทุกข์ จิตสงบ จิตเบา จิตอ่อน และจิตตรง เป็นความสงบอย่างยิ่ง เสวยความยินดีอย่างที่มีมนุษย์ธรรมดาไม่เคยพบเห็น

๕) สุข คือวิปัสสนาสุข ได้แก่สุขในวิปัสสนา เป็นสุขที่ละเอียดประณีตยิ่ง ซึมซาบไปทั่วทั้งร่างกายอย่างไม่เคยประสบมาก่อน เป็นสุขที่ท่วมท้นที่ไม่อาจจะบรรยายให้ถูกต้องได้ เป็นสุขที่ประเสริฐกว่าความสุขธรรมดาที่มีมนุษย์ประสบ คือ ไม่มีสุขใดที่จะมาเทียบได้กับสุขที่เกิดจากวิปัสสนา ถ้ามั่นสิการไม่ตีก็จะทำให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจผิดได้

๖) อธิโมกข์ คือ ศรัทธา ได้แก่ศรัทธาที่เกิดขึ้นมาอย่างมากมาย เป็นศรัทธาที่มีพลังมาก อันเนื่องมาจากจิตและเจตสิกที่ผ่องใสเป็นอย่างยิ่ง ด้วยอำนาจแห่งศรัทธาอันแก่กล้านี้จึงพาให้นึกคิด

^๕ พระเทพสิทธิมุนี (โชดก ญาณสิทธิ), **คู่มือสอบอารมณกรรมฐาน**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๑๐ - ๑๔.

ไปใหญ่โต เช่น คิดถึงคนทั้งหลายอยากให้เขาได้เข้าปฏิบัติกรรมฐานอย่างตน คิดถึงคนที่มีพระคุณ เช่น บิดา มารดา อุปัชฌาย์ อาจารย์ แม่ท่านเหล่านั้นได้ตายไปแล้วก็ยังคงอยากให้ท่านเหล่านั้นมาปฏิบัติกรรมฐานเหมือนกับตน เมื่อนึกถึงอาจารย์ที่ได้ให้กรรมฐานแก่ตนก็เกิดนึกถึงบุญคุณของท่าน ตลอดจนบุญคุณของพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่งว่า ที่ตนได้พบธรรมะอันล้ำลึก และประสบการณ์สุขอยู่ในขณะนี้ ก็เพราะได้อาจารย์แนะนำแนวทางให้ ซึ่งเมื่อก่อนนี้เชื่อครึ่งไม่เชื่อครึ่ง ถ้าจะทำกุศลใดๆ ในภายหน้าก็จะทำแต่กุศลที่เกี่ยวกับวิปัสสนาเท่านั้น เพราะได้เห็นคุณค่าของวิปัสสนากรรมฐานจริงๆ เมื่อตนสำเร็จออกไปก็จะไปหาสถานที่ที่เหมาะสมแล้วตั้งสำนักวิปัสสนากรรมฐานขึ้นและจะสอนวิปัสสนากรรมฐานให้แก่คนทั้งหลาย เป็นต้น^๖

เมื่อคิดเพเลิดเพลินไปด้วยอำนาจของศรัทธาอันแก่กล้านี้ ผู้ปฏิบัติก็เลยลืมตั้งสติกำหนด ทำให้กรรมฐานร่ว ความเป็นจริงการที่เกิดศรัทธามากเช่นนี้ก็เป็นของดี เพราะเป็นศรัทธาที่เกิดขึ้นในขณะจิตบริสุทธิ์ผ่องใส ซึ่งคนธรรมดาที่ไม่ได้ปฏิบัติวิปัสสนาจะเกิดศรัทธาขนาดนี้ไม่ได้ แต่ก็ถือว่าเป็นวิปัสสนูปกิเลสเพราะมีจิตเพเลิดเพลินไปด้วยศรัทธาที่เป็นเหตุไม่ได้กำหนดจึงทำให้การปฏิบัติไม่ก้าวหน้าเท่าที่ควร

๓) **ปกคหะ** คือ ความเพียรที่เกิดขึ้นอย่างผิดปกติ พยายามปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานอย่างไม่รู้เหน็ดเหนื่อย ซึ่งผิดไปจากแต่ก่อนที่แม้อาจารย์จะคอยตักเตือนอยู่ก็รู้สึกว่าจะไม่อยากจะปฏิบัติ แต่จะมีแต่ความอ่อนเพลีย เหน็ดเหนื่อย อาจารย์ก็คอยจู้จี้เคี่ยวเข็ญอยู่ตลอดเวลาไปเรื่อย แต่มาบัดนี้ ความคิดเช่นนั้นได้หายไปหมดสิ้น มีแต่ความขยันหมั่นเพียรเป็นพิเศษ หากมนสิการไม่ดีก็จะเข้าใจผิดไปว่าตนเองได้บรรลุมรรค ผล นิพพานไปแล้ว จึงเป็นวิปัสสนูปกิเลส

๔) **อุปฏฐาน** คือสติ ได้แก่สติที่กำหนดอารมณ์ได้ทุกอารมณ์อย่างน่าอัศจรรย์ สิ่งที่เคยกำหนดได้ยาก มาบัดนี้กลับกำหนดได้อย่างง่ายดายและคล่องแคล่ว จนทำให้ผู้ปฏิบัติเองแปลกใจว่า สติช่างดีพร้อมไปเสียทุกอย่างในทุกอิริยาบถ ทุกขณะในทุกอิริยาบถสติจะตั้งมั่น กายไม่โยกคลอน ไม่ไหว ไม่เผลอ หากผู้ปฏิบัติมนสิการไม่ดีอาจทำให้เข้าใจผิดไปว่า ตนได้ธรรมวิเศษไปแล้ว จึงเป็นวิปัสสนูปกิเลส

๕) **อุเบกขา** คือวิปัสสนาอุเบกขา ได้แก่เกิดความวางเฉยในสังขารอารมณ์ทั้งปวง ไม่ยินดี ไม่ยินร้ายต่อทุกสิ่ง เหมือนคนไม่มีกิเลส ไม่สะดุ้งสะเทือนต่ออารมณ์ทุกชนิด เป็นอุเบกขาที่มีกำลังแรงกล้ามาก แม้จะมีสิ่งใดมากระทบก็ไม่หวั่นไหว วางเฉยได้ทุกประการ แม้ผู้ปฏิบัติเองก็แปลกใจในภาวะที่แปรไปเช่นนี้ หากมนสิการไม่ดีก็อาจทำให้เข้าใจผิดไปว่าตนเป็นพระอรหันต์แล้ว จึงเป็นวิปัสสนูปกิเลส

^๖ พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ ธรรมจาริยะ, **วิปัสสนาที่ปณีตภา**, หน้า ๑๐๐ -๑๐๕.

๑๐) **นิกันติ** คือวิปัสสนานิกันติ ได้แก่ความใคร่ ความต้องการ ยินดี ติดใจ ชอบใจในคุณวิเศษทั้ง ๙ ประการข้างต้นที่กล่าวมานั้น^๗

ในวิปัสสนูปกิเลสนี้ มีความยินดีพอใจ เป็นตัณหา มีความสำคัญผิดคิดว่าบรรลुरुธรรมเป็นที่ภูมิจึงมีความทะนงตนว่าการเข้าถึงสภาวะนี้เหนือกว่าผู้อื่น^๘

วิธีการละวิปัสสนูปกิเลสคือ ให้พิจารณาว่าวิปัสสนูปกิเลสทุกชนิดล้วนเป็นปรมาตธรรมหนึ่ง ๆ เป็นรูป นาม หนึ่ง ๆ เหมือนกัน ย่อมต้องมีวิเสสลักษณะและสามัญลักษณะปรากฏแน่นอน พึงกำหนดรู้แล้วพิจารณาที่วิเสสลักษณะและสามัญลักษณะที่ปรากฏอยู่ให้เป็นปัจจุจักขุญาณ^๙

ถ้าไม่มีอาจารย์คอยแนะนำ หรือเรียนมาน้อย อาจหลงผิดไป แต่เมื่อพิจารณารูปนามต่อไป จนมีสติแก่กล้า ชื่อว่า พลวอุทฺทพฺพญาณ (อุทฺทพฺพญาณอย่างแก่) สภาวะต่อจากนี้เป็นต้นไปชื่อว่า การดำเนินไปแห่งโพชฌงค์ ๗ ซึ่งจะเป็นการปรากฏขึ้นอย่างรวดเร็ว เพราะไม่มีอุปกิเลสใดๆ ขวางกั้นแล้ว เป็นโพชฌงค์ที่จะดำเนินไปสู่สมรรค ผล นิพพานเท่านั้น

สภาวะของอุทฺทพฺพญาณ แบ่งเป็น ๒ ตอนเป็น ตรุณอุทฺทพฺพญาณ กับเป็นพลวอุทฺทพฺพญาณ คือ เป็นอุทฺทพฺพญาณอย่างอ่อน กับอุทฺทพฺพญาณ อย่างแก่ ในขณะที่ตรุณอุทฺทพฺพญาณนี้ก็จะทำให้เกิดวิปัสสนูปกิเลสขึ้น ที่จะทำให้อวิชชาเศร้าหมอง วิปัสสนูปกิเลส คือ กิเลสที่จะทำให้อวิชชาเศร้าหมอง คือทำให้อวิชชาไม่เจริญขึ้นจะไม่ก้าวหน้า จะหยุดชะงัก ทำให้ผู้ปฏิบัตินั้นหลงติดอยู่ในวิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้น วิปัสสนาก็ไม่เจริญขึ้น ทำวิปัสสนากรรมฐานไม่ก้าวหน้า อยู่แค่นั้น เพราะฉะนั้น เป็นสิ่งที่นักปฏิบัติจะต้องทำความเข้าใจว่า เมื่อถึงขณะนั้นแล้ว มันจะเกิดวิปัสสนูปกิเลสขึ้นอย่างไรอย่าง หนึ่ง ก็ให้รู้ทันวิปัสสนูปกิเลสนี้ ที่จริงมันก็เป็นธรรมฝ่ายดี เช่น ปิติ ความสุข ความสงบ เป็นธรรมฝ่ายดี แต่มันเสียตรงที่ว่า เกิดความไปยินดี พอใจ ติดใจในสิ่งเหล่านั้น เรียกว่ามี นิกันติ (ความไปพอใจ) วิปัสสนาญาณก็ไม่เจริญ

สรุปความได้ว่า ตีรณปริณญา คือปัญญาที่พิจารณาลักษณะจนรู้เห็นไตรลักษณ์ชัดเจนโดยสันตติชาติ คือ เห็นรูปนามดับไปในทันทีที่ดับ และเห็นรูปนามเกิดขึ้นในขณะที่เกิด หมายความว่า เห็นทันทั้งในขณะที่เกิดและขณะที่ดับ ทำให้อวิชชาบริสุทธิ์และมีกำลังมากขึ้น จัดเป็นอุทฺทพฺพญาณ

^๗ สยาดอภัทธันตวิโรจนะ, **วิธีเจริญมหาสติปัฏฐาน เล่ม ๒**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดีเอ็มจี, ๒๕๕๗), หน้า ๒๐๐ – ๒๑๐.

^๘ นวองคุลี, **วิปัสสนาญาณ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เมตตาพราย, ๒๕๔๖), หน้า ๙๐.

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๙.

๔.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างตริณปริญาภิกับกังคานุปัสสนาญาณ

ความสัมพันธ์ระหว่างตริณปริญาภิกับกังคานุปัสสนาญาณ หมายถึงการกำหนดรู้ด้วยการพิจารณาลักษณะในกังคญาณ

ตริณปริญา คือปัญญาที่พิจารณาลักษณะการดับของรูปนามอันสืบเนื่องมาจากการพิจารณาเห็นทั้งเกิดและดับที่ชัดเจน เมื่อเข้าสู่กังคญาณ จะพิจารณาเห็นแต่อาการดับของรูปนามที่เกิดขึ้น ด้วยการที่ผู้ปฏิบัติมีสติจดจ่อต่อเนื่องในขณะที่ปัจจุบันจนพิจารณาได้เร็วและชัดเจนมาก โดยไม่ได้สนใจต่อสภาวะที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ของรูปนามทั้งหลาย ไม่ได้สนใจต่อสัจฐานของรูปนามเมื่อเริ่มปฏิบัติ รู้เห็นเพียงการดับไปของรูปนามเท่านั้น

พระโสภณมหาเถระ ด้รจนาว่า ผู้ที่บรรลุกังคญาณย่อมรู้เห็นรูปนามในปัจจุบันขณะ เช่น สภาวะ พอง ยุบ นิ่ง เติบ เหยียด คู้ เห็น ได้ยิน นึกคิด ดับไป มีสภาพดับไปอย่างรวดเร็วในขณะที่กำหนดรู้ผู้นั้น ในบางขณะอาจจะรู้เห็นว่าจิตที่เห็นประจักษ์ความดับไปได้ดับลงอย่างรวดเร็ว^{๑๐}

เมื่อผ่านวิปัสสนูปกิเลสได้แล้ว ญาณปัญญาแก่กล้าขึ้นโดยลำดับ จะเห็นรูปนามที่ปรากฏแตกดับไปอย่างเดียว อุปมาเหมือนเม็ดฝนที่ตกลงกระทบพื้นน้ำแล้วก็แตกกระจายหายไป โทษณงค์จะเกิดขึ้นชัดเพียงองค์ใดองค์หนึ่งเท่านั้น แล้วดับหายวับลงไป

ปัญญาที่ประจักษ์แจ้งความไม่มีสาระของการเกิดขึ้นและดับไปของสภาพธรรมที่ปรากฏเป็น “ปหานปริญา” คือ ปัญญาที่รอบรู้เพิ่มขึ้นละคลายความยินดีในนามรูป เห็นโทษของนามรูปเพิ่มขึ้น ละวิปลาสเสียได้ คือ ละความเห็นว่ายู้งาน ว่าสุข ว่าเป็นตัวตน ว่าสวย ว่างาม

สภาวะของกังคญาณนี้ ผู้ปฏิบัติจะเห็นแต่ฝ่ายดับ คือ เห็นรูปนามนั้นดับไป ดับไป อย่างรวดเร็ว เพราะรูปนามเกิดดับรวดเร็วถี่มาก เมื่อญาณแก่กล้า ความรู้สติปัญญาแก่กล้า เข้าไปทันกับรูปนามที่ดับเร็ว มันก็เลยเห็นแต่ดับ ๆ ๆ เห็นแต่ฝ่ายดับไป ดับไป

สรุปความได้ว่า ตริณปริญา ปัญญาที่พิจารณาลักษณะการดับของรูปนาม จากการกำหนดรู้ด้วยการพิจารณาเห็นการเกิดขึ้นแล้วดับไปของอุทกัพพญาณแล้วกำหนดพิจารณาต่อไป จนสามารถเห็นความแตกดับไปของรูปนาม จึงทำให้ละรูปนาม ละคลายความยินดีในนามรูป เห็นโทษของนามรูปเพิ่มขึ้น การละเป็นปหานปริญา ซึ่งเป็นกระบวนการที่สืบต่อมาจากตริณปริญา

^{๑๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, วิปัสสนานัย เล่ม ๒, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิวังค์ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๒๗๑.

๔.๔ ความสัมพันธ์ระหว่างตริณปริยญาณกับภยตูปัญฐานญาณ

ความสัมพันธ์ระหว่างตริณปริยญาณกับภยตูปัญฐานญาณ หมายถึงการกำหนดรู้ด้วยการพิจารณาในภยตูปัญฐานญาณ

ตริณปริยญาณ คือปัญญาที่พิจารณาลักษณะรูปรูปนามเป็นที่เป็นของน่ากลัว เมื่อผู้ปฏิบัติเมื่อพิจารณาเห็นรูปรูปนามเป็นดับไป ๆ มากเข้า ๆ ก็เกิดความรู้สึกขึ้นมาว่ารูปรูปนามนี้เป็นภัยอย่างยิ่ง เพราะสิ่งใดน่ากลัว น่าหวาดเสียว สิ่งนั้นย่อมเป็นอันตรายเป็นทุกข์ แล้วเกิดความกลัวขึ้น ว่า รูปรูปนามที่มีอยู่ย่อมมีความเกิดดับ มีภัยเฉพาะหน้า เป็นของน่ากลัว เมื่อพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง รูปรูปนามอดีตอนาคต ปัจจุบัน ปรากฏเป็นของน่ากลัว ครั้นพิจารณาเห็นความทุกข์ รูปรูปนามที่เห็นว่าเป็นสุข ก็ปรากฏว่าเป็นทุกข์ เป็นของน่ากลัว เพราะถูกบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา เมื่อพิจารณาเห็นอนัตตา รูปรูปนามเป็นของว่าง เป็นของเปล่า เป็นของสูญ ไม่มีเจ้าของ ไม่มีหัวหน้า เป็นดุจพยับแดด ย่อมปรากฏเป็นของน่ากลัว

พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ ได้อธิบายลักษณะว่า

เมื่อเพียรเจริญวิปัสสนาต่อไป จะพิจารณาเห็นรูปรูปนามที่ปรากฏชัดอยู่นั้น เป็นของน่ากลัว เพราะมีแต่ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีตัวตนที่แท้จริง ความปรากฏแห่งโพชนงค์อยู่ในสภาวะของไตรลักษณ์ นี่จึงเป็นของน่ากลัว เพราะผู้ปฏิบัติมาเห็นรูปรูปนามมีอันแตกสลายไป มีลักษณะตั้งอยู่ไม่ได้ เพราะเกิดขึ้นแล้วเสื่อมสิ้นแปรปรวนอยู่เสมอเป็นไปชั่วคราวแล้วดับหายไป เพราะกำหนดลงไปทีไหนทีนั้นก็มิทำว่าจะแตกดับไปทุกคราวทำให้เกิดความกลัวขึ้น ทำให้เกิดการนึกคิดไปต่าง ๆ นานา ๆ ได้ว่า เช่นนึกถึงสังขารของตนว่าจะเอามาทิ้งเสียในขณะที่ปฏิบัติวิปัสสนาเสียแล้ว จะทำให้เกิดการทอดทิ้งได้ ถ้าผู้ปฏิบัติมีใจเข้มแข็งพยายามตั้งสติกำหนดต่อไป จะทำให้สามารถละความกลัวนั้น ทำให้ก้าวข้ามภยตูปัญฐานญาณได้อย่างไม่ยาก^{๑๑}

สภาวะของภยตูปัญฐานญาณ ผู้ปฏิบัติจะเห็นรูปรูปนามที่มันดับไปอย่างรวดเร็ว และต่อเนื่อง จนเกิดความรู้สึกขึ้นในใจว่า เป็นภัยเสียแล้ว เห็นว่ามันเป็นภัย ก่อนนั้นเคยหลงใหล แต่ตอนนี้รู้สึกว่าเป็นภัย คือรูปรูปนามที่ประกอบเป็นชีวิต เป็นอัตภาพ เป็นชีวิตจิตใจ ซึ่งดูไปแล้วเป็นแต่รูปรูปนาม มันจะเห็นว่ามันดับอยู่อย่างนี้ มันย่อยยับต่อหน้าต่อตา ไม่ว่าส่วนไหนมันก็ดับไปหมด สิ่งที่ปรากฏให้รู้ดับไป ตัวที่รู้ดับไป ตัวผู้รู้ดับไป มันมีแต่ความ ดับไป ดับไป มันรู้สึกว่าเป็นภัย เป็นภัยเสียแล้ว ไม่ใช่สิ่งที่น่าอภิมรณะเสียแล้วในชีวิตนี้ เป็นภัย

สรุปความได้ว่า ตริณปริยญาณ คือปัญญาที่พิจารณาเห็นด้วยการตั้งสติกำหนดความน่ากลัวอันเกิดมาจากนามรูปที่ดับไปอย่างรวดเร็ว ทำให้เห็นรูปรูปนามเป็นของน่ากลัวจัดเป็นภยตูปัญฐานญาณ ที่สามารถละความน่ากลัวนั้นก้าวข้ามความน่ากลัวไป จัดเป็นปหานปริยญาณ เป็นความสืบซึ่งกัน

^{๑๑} พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ อัมมาจริยะ, วิปัสสนาทีปนิฎฐิกา, หน้า ๘๕.

แล้วกันของการกำหนดรู้

๔.๕ ความสัมพันธ์ระหว่างตรณปริญญากับอาทินวญาณ

ความสัมพันธ์ระหว่างตรณปริญญากับอาทินวญาณ หมายถึงการกำหนดรู้ด้วยการพิจารณาในอาทินวญาณ

ตรณปริญญา คือปัญญาที่พิจารณาลักษณะรูปรูปนามเมื่อเห็นเป็นของน่ากลัวขึ้นเรื่อย ปัญญาของผู้ปฏิบัติเมื่อเจริญขึ้นย่อมพิจารณาเห็นทุกขโทษของรูปรูปนามนี้ ไม่มีความปลอดภัย

เมื่อเพียรเจริญโพชฌงค์ต่อไป จะเห็นรูปรูปนามที่ปรากฏน่ากลัวอยู่นั้น ก็รู้ด้วยปัญญาว่า รูปรูปนามนี้ไม่ใช่เป็นสิ่งน่ากลัวอย่างเดียว แต่เป็นสิ่งที่มิแต่ทุกขโทษด้วย ฟังไม่ได้ไม่มีที่ฟัง หลบหลีกเลี่ยงไม่ได้ไม่มีที่หลบหลีกเลี่ยง ปรารถนาไม่ได้ไม่มีส่วนใดที่นำปรารถนาเลย มันเป็นเหมือนผี เหมือนโรค การอาศัยรูปรูปนามนี้รู้สึกเหมือนอยู่ในป่าช้า มีสัตว์ร้ายอยู่ล้อมรอบ การเห็นภัยในรูปรูปนามนี้

แม้แต่พระนางรูปนันทาเห็นทุกขโทษแห่งร่างกาย มีเรื่องมาแล้วในอรรถกถาธรรมบท สรุปความได้ดังนี้

พระนางรูปนันทา หลังจากพระประยูรญาติทั้งหลายออกบวชตามพระพุทธเจ้า ก็คิดที่จะบวชตามเพื่อจะได้ไปอยู่ใกล้ญาติ ไม่ได้มีศรัทธาในการบวช เพราะติดอยู่ในร่างกายความงามของตน และมักจะได้ยินพระพุทธเจ้าทรงตรัสเรื่องเกี่ยวกับขันธ ๕ เป็นไตรลักษณ์ ก็ไม่ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าด้วยกลัวว่าพระพุทธเจ้าจะตรัสเรื่องโทษในรูปที่นางยังหลงอยู่ จนกระทั่งวันหนึ่งพระนางก็ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงนมรมิตหญิงมีรูปสวยพริ้งผู้หนึ่ง อายุราว ๑๖ ปี นุ่งผ้าแดง ประดับแล้วด้วยอาภรณ์ทุกอย่าง ถือพัตยีนถวายงานพัตอยู่ในที่ใกล้พระองค์ มีพระศาสนาและพระนางรูปนันทาเท่านั้น ทรงเห็นรูปหญิงนั้น. พระนางเสด็จเข้าไปวิหารพร้อมกับภิกษุณีทั้งหลาย ทรงยืนข้างหลังพวกภิกษุณี ถวายบังคมพระศาสดาด้วยเบญจางคประดิษฐ์ นั่งในระหว่างพวกภิกษุณี ทรงแลดูพระศาสดาตั้งแต่พระบาท ทรงเห็นพระสรณะของพระศาสดา วิจิตรแล้วด้วยพระลักษณะรุ่งเรืองด้วยอนุพยัญชนะ. อันพระรัศมีวาหนึ่งแฉกล้อมแล้ว ทรงแลดูพระพักตร์อันมีสิริดุจพระจันทร์เพ็ญ ได้ทรงเห็นรูปหญิงยืนอยู่ในที่ใกล้แล้ว.

พระนางทรงแลดูหญิงนั้นแล้ว ทรงแลดูอัฐภาพของตน รู้สึกว่าตนเหมือนนางกาซึ่งอยู่ข้างหน้านางพระยาหงส์ทอง. ก็จำเดิมแต่เวลาที่ (พระนาง) ทรงเห็นรูปอันสำเร็จแล้วด้วยฤทธิ์ทีเดียว พระเนตรทั้งสองของพระนางก็วิ่งเวียน. พระนางมีจิตอันสิริโฉมแห่งสรณะทั้งหมดตั้งดูไปแล้วว่า "โอผมของหญิงนี้ก็งาม. โอหน้าผากก็งาม" ดังนี้ ได้มีเสนาหาในรูปนั้นอย่างรุนแรง. พระศาสดาทรงทราบความยินดีอย่างสุดซึ้งในรูปนั้นของพระนาง พอเมื่อจะทรงแสดงธรรม จึงทรงแสดงรูปนั้นให้ลวงภาวะของผู้มีอายุ ๑๖ ปี มีอายุราว ๒๐ ปี. พระนางรูปนันทาได้

ทอดพระเนตรมีจิตเบื่อหน่ายน้อยหนึ่งว่า " รูปนี้ไม่เหมือนรูปก่อนหนอ" พระศาสดาทรงแสดงความแปรเปลี่ยนเพศของหญิงนั้นโดยลำดับเทียบ คือ เพศหญิงคลอบุตรครั้งเดียว เพศหญิงกลางคน เพศหญิงแก่ เพศหญิงแก่คร่ำคร่าแล้วเพราะชรา. แม้พระนางก็ทรงเบื่อหน่ายรูปนั้น ในเวลาที่ทรุดโทรมเพราะชราโดยลำดับเหมือนกันว่า "โอรูปนี้ หายไปแล้ว ๆ" ครั้นทรงเห็นรูปนั้นมีพินหัก ผมหงอก หลังโก่ง มีซี่โครงขึ้นดุจกลอน มีไม้เท้ายันข้างหน้างันอยู่ ก็ทรงเบื่อหน่ายเหลือเกิน. ลำดับนั้น พระศาสดาทรงแสดงรูปหญิงนั้นให้เป็นรูปอันพยาธิครอบงำ ในขณะที่ตนเองหญิงนั้นทิ้งไม้เท้าและพัดใบตาล ร้องเสียงขรม ล้มลงที่ภาคพื้น จมลงในมูลและกิริสของตน กลิ้งเกลือกไปมา.

พระนางรูปนั้นทราตรึงเห็นหญิงนั้นแล้ว ทรงเบื่อหน่ายเต็มที. พระศาสดาทรงแสดงมรณะของหญิงนั้นแล้ว. หญิงนั้นถึงความเป็นศพพองขึ้นในขณะที่ตนเอง. สายแห่งหนองและหมู่หนองไหลออกจากปากแผลทั้ง ๙. ฟุ้งสัตว์มีกาเป็นต้น รุมแย่งกันกินแล้ว. พระนางรูปนั้นทราตรึงพิจารณาซากศพนั้นแล้ว ทรงเห็นอติภาพโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยงว่า " หญิงนี้ถึงความแก่ ถึงความเจ็บ ถึงความตายในที่นี้เอง. ความแก่ ความเจ็บและความตายจักมาถึงแก่อติภาพแม้เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน. " และเพราะความที่อติภาพเป็นสภาพอันพระนางทรงเห็นแล้ว โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยงนั่นเอง อติภาพนั้น จึงเป็นอันทรงเห็นแล้วโดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตาทีเดียว. ลำดับนั้น ภาพทั้งสามปรากฏแก่พระนางดุจถูกแผล ๙ คือ ตา หู จมูก ปาก ทวารหนัก ทวารเบา. ไฟเผาผลนแล้ว และดุจซากศพอันเขาผูกไว้ที่พระศอ จิตมุ่งตรงต่อกรรมฐานแล้ว. พระศาสดาทรงทราตรึงว่าพระนางทรงคิดเห็นอติภาพโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยงแล้ว จึงทรงพิจารณาว่า "พระนางจักสามารถทำที่พึ่งแก่ตนได้เองทีเดียวหรือไม่หนอแล?" ทรงเห็นว่า " จักไม่อาจ. การที่พระนางได้ปัจจัยภายนอก (เสียก่อน) จึงจะเหมาะ " ดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงแสดงธรรม ด้วยอำนาจธรรมเป็นที่สบายแห่งพระนาง ได้ตรัสพระคาถาเหล่านี้ว่า

"นันทา เธอจงดูกายอันกรรมยกขึ้น อันอาดูรไม่สะอาด เปื่อยเน่า ไหลออกอยู่ข้างบน ไหลออกอยู่ข้างล่าง ที่พาลชนทั้งหลายปรารณากันนัก; สรีระของเธอนี้ ฉันไค, สรีระของหญิงนั้น ก็ฉันนั้น, สรีระของหญิงนั้น ฉันไค สรีระของเธอนี้ ก็ฉันนั้น: เธอจงเห็นธาตุทั้งหลายโดยความเป็นของสูญ, อย่างกลับมาสู่โลกนี้อีก, เธอคลี่คลายความพอใจในภพเสียแล้ว จักเป็นบุคคลผู้สงบเที่ยวไป.

เปรียบเหมือนกับบุคคลยกไม้ขึ้นเป็นโครง เอาเถาวัลย์ผูก เอาดินเหนียวฉาบทาทำให้เป็นเมือง เพื่อต้องการปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหารนานาชนิดลงไป ฉันไค แม้ร่างกายก็ฉันนั้น กรรมยกกระดูก ๓๐๐ ท่อน ขึ้นสร้างให้เป็นเมืองๆ หนึ่ง เอาเส้นเอ็นรัดไว้ เอาเนื้อกับเลือดมาฉาบทาไว้ เอาหนังหุ้มห่อไว้ เพื่อให้ความแก่ความทรุดโทรม ความตาย ความเมา ความลบลู่บุญคุณท่าน กล่าวคือ การทำลายความดีของผู้อื่นให้เสื่อมไป ตั้งลงในสรีระนั้น อาพาธทั้งกายใจ ร้อยแปดพัน

ประการที่ตกลงในสรีระนี้ ไม่มีอะไรๆ ที่ควรยึดถือไว้เลย^{๑๒}

สภาวะของอาทีนวญาณ ผู้ปฏิบัติจะเกิดความรู้สึกว่า นามรูปนี้เป็นโทษ ในขณะที่เห็นรูปนามดับไป ดับไป เกิดความรู้สึกว่าเป็นโทษ นอกจากจะเห็นภัยแล้ว ยังรู้สึกว่าเป็นโทษอีก

สรุปได้ว่า การพิจารณารูปนามว่าเป็นของแตกดับ นำมาสู่ความน่ากลัว คือพิจารณารูปนามในอดีตก็ดับไปแล้ว รูปนามปัจจุบันก็กำลังดับ รูปนามอนาคตก็แตกดับ การพิจารณาเห็นตามความเป็นจริงอย่างนี้ จะทำให้พิจารณาต่อไปว่า แท้ที่จริงรูปนามนี้ทำให้แต่เป็นของแตกดับและน่ากลัวเท่านั้นไม่ กลับเป็นสิ่งที่มิแต่ทุกข์โทษภัยทั้งสิ้น การพิจารณาญาณนี้จัดเป็นตีสณปริยญา เพราะพิจารณาจากการเห็นเป็นของน่ากลัว และยังมีแต่ทุกข์โทษภัย นั่นคือเห็นภัยนั่นเอง

๔.๖ ความสัมพันธ์ระหว่างตีสณปริยญากับนิพพิทาญาณ

ความสัมพันธ์ระหว่างตีสณปริยญากับนิพพิทาญาณ หมายถึงการกำหนดรู้ด้วยการพิจารณาในนิพพิทาญาณ

ตีสณปริยญา คือปัญญาที่พิจารณาเห็นลักษณะทุกข์โทษภัยของรูปนามอยู่นั้น อำนาจของปัญญาที่สั่งสมมากเข้าย่อมเกิดความเบื่อหน่าย เห็นว่ารูปนามนี้ล้วนเป็นโทษ เป็นสิ่งเลวร้าย ไม่ใช่สิ่งที่ความชื่นชมเหมือนคนทั้งหลายที่หลงเข้าไปขมอยู่ พิจารณาสิ่งใดก็รู้สึกวุ่นวายน่าเบื่อหน่าย แม้ความฟุ้งซ่านที่เกิดขึ้นก็เป็นสิ่งที่น่าเบื่อ

พระธรรมธีรราชหมานูนี้ ได้สรุปความเบื่อหน่าย สำหรับผู้ที่พิจารณาเห็นไว้ว่า ผู้ปฏิบัติเบื่อหน่ายขยะแฉงในอารมณ์นั้น ๆ จะหาความยินดีก็ไม่มี ใจคอไม่เบิกบาน เศร้า ๆ ดุจพลัดพรากจากของรักของชอบใจ เมื่อก่อนได้ยินเขาพูดว่าเบื่อ แต่ยังไม่เห็นว่าน่าจะเบื่อตรงไหน แต่เดี๋ยวรู้แล้วว่าเบื่อจริง ๆ เมื่อก่อนเห็นว่าอบายภูมิไม่ดี ส่วนมนุษย์ สวรรค์ พรหม นั้นดี แต่เดี๋ยวนี้รู้สึกวุ่นวายพพานเท่านั้นที่ดี ส่วนนอกนั้นไม่ดีเลย อยากรีบสันติเร็ว ๆ^{๑๓}

เมื่อเพียรเจริญโพชฌงค์ต่อไป จะเห็นรูปนามที่มีโทษนั้นกลับกลายเป็นสิ่งที่น่าเบื่อหน่าย เพราะเห็นความแตกสลายไปอิริยมยยินดีไม่ได้เลย เมื่อน้อมสติพิจารณาเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาของรูปนาม เหมือนคนแต่งกายดี ไม่ยินดีในหลุมอุจจาระอันสกปรก แต่ยินดีในสถานที่สะอาดงดงาม ตาที่มีดอกไม้และกลิ่นหอมนานาพันธุ์

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้อธิบายกำหนดรู้พิจารณาเห็นรูปนามเป็นของน่ากลัวที่เต็มไปด้วยทุกข์โทษ ทำให้อินทรีย์มีความหนักใจที่จะสามารถก้าวเข้าถึงความเบื่อหน่ายในรูปนาม อย่างไรก็ตาม ภายตูปัญฐานญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ จัดเป็นญาณเดียวกันต่างแต่การแบ่งตามสภาวะที่

^{๑๒} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๒/๑/๒/๓/๑๓๓.

^{๑๓} พระธรรมธีรราชหมานูนี้ (โชดก ญาณสิทธิ), วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์พรินติ้ง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๔๗๙.

เกิดขึ้นคือ ระดับอ่อน ปานกลาง แก่กล้า ตามลำดับ^{๑๔}

สภาวะของนิพพิทาญาณนี้ จะรู้สึกเบื่อหน่าย ในเมื่อเห็นรูป-นาม เป็นภัย เป็นโทษ มันก็รู้สึกเบื่อหน่าย ไม่ได้ติดใจเลยในรูปนามนี้ มันน่าเบื่อจริง ๆ แต่ก็ไม่หนี ไม่ทอดลอย ก็ยังคงดูต่อไป แต่บางคนก็อาจจะเลิกเรา เบื่อมาก ๆ

สรุปความได้ว่า ตีรณปริยญา คือปัญญาที่พิจารณาลักษณะรูปนามที่เต็มไปด้วยทุกข์โทษภัยแล้วเกิดการเบื่อหน่าย ซึ่งเป็นความเบื่อหน่ายอันเกิดมากจากการปฏิบัติวิปัสสนาทั้งหมด ทำให้ต้องเพียรพยายามต่อไปเพื่อจะพ้นไปเสีย ตัวปัญญาที่เกิดมาจากการพิจารณาแล้วเบื่อหน่ายนั้นจัดนิพพิทาญาณ

๔.๗ ความสัมพันธ์ระหว่างตีรณปริยญากับมูญฺจิตุกัมยตาญาณ

ความสัมพันธ์ระหว่างตีรณปริยญากับมูญฺจิตุกัมยตาญาณ หมายถึงการกำหนดรู้ด้วยการพิจารณาในมูญฺจิตุกัมยตาญาณ

ตีรณปริยญา คือปัญญาที่พิจารณาเฝ้าดู เฝ้ารู้ เฝ้าพิจารณาเห็นความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และเห็นทุกข์โทษภัยของรูปนามมากขึ้นเรื่อย ๆ ก็เกิดความเบื่อหน่ายในรูปนามแล้ว ก็ปฏิบัติอย่างต่อเนืองปัญญาแก่กล้าพิจารณาเห็นรูปนามเป็นของเบื่อหน่าย แล้วละเสีย อยากจะพ้นไปจากรูปนาม จิตไม่ข้องเกาะติดอยู่ในสังขาร เป็นจิตที่ปรารถนาจะพ้นไปจากสังขารทั้งปวง

พระธรรมธีรราชมหาราชา ได้อธิบายว่า

จิตอยากหลุดพ้นจากเกิดขึ้นของรูปนาม พ้นจากความเป็นไปของรูปนาม พ้นจากเครื่องหมายบอกให้รู้ถึงความไม่เที่ยงเปลี่ยนแปลงไป พ้นจากการสังสมกรรม พ้นจากการถือปฏิบัติ พ้นจากคิด พ้นจากการบังเกิดขึ้นของชั้นทั้งหลาย เป็นต้น เพราะสิ่งทั้งหลายเหล่านั้นล้วนเป็นทุกข์ เป็นของน่ากลัว เป็นสิ่งของหลอกให้ติดอยู่ ผู้ปฏิบัติอาจมีอาการคันตามตัวเหมือนมดกัด เหมือนมีสัตว์ไต่รตามใบหน้า ร่างกาย มีอาการลุกลุกกลนผุดลุกผุดนั่ง ยืน เดิน นั่ง นอน กำหนดไม่ได้ดี กำหนดอริยาบถน้อยใหญ่ก็ไม่ได้ดี มีเวทนามรบกวนมาก เช่นการขบเมื่อย ปวดขา จุก เสียด เป็นต้น เมื่อกำหนดแล้วจะเห็นเวทนาขาดหายเป็นท่อน ๆ เป็นชิ้น ๆ เป็นเสียง ๆ คล้าย ๆ กับว่าเราได้หยิบฉวยเอาเวทนานั้นทิ้งไปเสีย ฉะนั้น เมื่อเพียรเจริญโพชฌงค์ต่อไป จนคลายความเบื่อหน่ายในรูปนามแล้ว จึงคิดอยากจะหนีไปให้พ้นจากรูปนามที่น่าเบื่อหน่ายนั้นเสีย เหมือนคนตกลงไปในหลุมอุจจาระอยากพ้นไปฉะนั้น^{๑๕}

สยาดอกัททันตวิโรจนะ อธิบายไว้ว่า เมื่อกำหนดรู้พิจารณาอย่างต่อเนื่อง จะพบได้ว่าทุกกิริยาอาการของรูปนาม ซึ่งมีแต่เกิดดับ เป็นสิ่งที่น่าเบื่อหน่าย เป็นเหตุให้จิตปรารถนาที่จะพ้นไป

^{๑๔} พระพุทธโฆสเถร, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๐๙๐.

^{๑๕} พระธรรมธีรราชมหาราชา (โชดก ญาณสิทธิ) วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๔๘๗.

จากรูปนามนี้เสีย ไม่ว่าจะป็นรูปนามที่เป็นอารมณ์ที่ถูกกำหนดรู้ หรือนามคือจิตที่ทำหน้าที่กำหนดรู้ก็ตาม^{๑๖}

สภาวะของมฤตยูจิตกัมยตาญาณ มีความรู้สึกใครจะหนีให้พ้น เมื่อมันเปื้อนแล้วก็ใครจะหนี มีความรู้สึกอยากจะหนีไป เหมือนบุคคลที่อยู่ในกองเพลิง ก็อยากจะไปให้พ้นจากกองเพลิงเหล่านั้น จากนั้นเมื่อเพียรพยายามต่อไปก็จะขึ้นญาณที่ ๑๐

สรุปความได้ว่า ตีรณปริญา ปัญญาที่พิจารณาใครจะพ้นไปเสียจากสังขารรูปนามอันน่าเบื่อหน่ายนี้ อยากหลุดพ้นจากรูป-นาม บางครั้งก็เกิดทุกขเวทนาอย่างแรงกล้า จนอยากหนีไปให้พ้นจากรูปนาม แต่ก็ไม่ได้หนีไปไหน ยังคงเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานต่อไปอีก

๔.๘ ความสัมพันธ์ระหว่างตีรณปริญยากับปฏิสังขชาญาณ

ความสัมพันธ์ระหว่างตีรณปริญยากับปฏิสังขชาญาณ หมายถึงการกำหนดรู้ด้วยการพิจารณาในปฏิสังขชาญาณ

ตีรณปริญา คือปัญญาที่พิจารณารูปนามอย่างต่อเนื่อง เด็ดเดี่ยว ผู้ปฏิบัติจะเห็นสังขารทั้งหลาย เป็นเช่นบ่วง กับดัก เครื่องพันธนาการ เป็นต้น จึงปรารถนาจะพ้นจากสังขารรูปนาม จึงเพียรพยายามปฏิบัติวิปัสสนาอย่างต่อเนื่อง ด้วยการเพ่งไตรลักษณ์ เพ่งการเกิดดับของรูปนาม ซ้ำแล้วซ้ำเล่า ซ้ำ ๆ ซาก ๆ ก็จะเกิดปัญญาที่จะแสวงหาอุบายเพื่อการหลุดพ้นไปจากรูปนามนั้น แล้วดำเนินการไปตามอุบายนั้นจึงจะพ้นได้

ปัญญาที่จะหาอุบายให้พ้นจากรูปนามซ้ำเพื่อสละสังขารโดยการยกเข้าสู่ไตรลักษณ์ มีการพิจารณาด้วยลักษณะ ๔๐ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏชัด ได้แก่ อนิจจลักษณะ ๑๐ ทุกขลักษณะ ๒๕ และอนัตตลักษณะ ๕ กล่าวโดยสรุปคือการเห็นเห็นประจักษ์ในสังขารไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตน รายละเอียดมีมาแล้วในบทที่ ๓

พระโสภณมหาเถระ ได้อธิบายไว้ว่า ผู้ที่ปราศจากความยึดมั่นสังขาร คือรูปนามว่าเที่ยง เป็นทุกข์ เป็นตัวตน ย่อมบรรลุความดับสังขาร เมื่อไม่มีความกังวลหรือเป็นทุกข์เนื่องด้วยสังขาร ในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ เชื่อว่าพ้นไปแล้วจากสังขาร . . . ผู้ที่ปราศนาพ้นไปจากสังขารจึงไม่มีวิธีอื่นใด นอกจากต้องตามกำหนดรู้พิจารณาสังขารให้เห็นประจักษ์ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ด้วยเหตุนี้ผู้ที่ต้องการจะพ้นไปจากสังขารด้วยมฤตยูจิตกัมยตาญาณ จึงต้องกลับมากำหนดรู้สังขารอีก การกำหนดดังกล่าวเป็นปฏิสังขชาญาณ^{๑๗}

เมื่อเพียรเจริญโพชฌงค์ต่อไป จะเกิดปัญหาพิจารณาหาทางหนีออกจากรูปนาม โดยกำหนดรู้รูปนามนั้นอีกที่โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เห็นแจ้งชัดเจนในรูปนามนั้นยิ่งขึ้น

^{๑๖} สยาดอกัททันตวิโรจนะ, วิธีเจริญมหาสติปัฏฐาน เล่ม ๒, หน้า ๒๐๐ - ๒๑๐.

^{๑๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาดอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, หน้า ๓๐๙.

พร้อมที่จะหนีไปเสียให้พ้นจากรูปนาม

จากการที่พิจารณาว่าสังขารรูปนามที่เต็มไปด้วยไตรลักษณ์ทำให้ต้องพิจารณาต่อไป เพื่อให้ญาณก้าวหน้าต่อไป ซึ่งในญาณนี้จะพบกับทุกขเวทนาที่มีความชัดเจนรุนแรงอีกครั้งเกิดขึ้น จะทำให้ศรัทธาตกลงได้ กำลังใจจะตกลงมาอีก การปฏิบัติในอิริยาบถต่าง ๆ ก็มาสามารถปฏิบัติได้อย่างมั่นคง อยากเปลี่ยนแปลงแก้ไข อยู่ตลอดเวลา เมื่อมีสติพยายามกำหนดรู้ด้วยการพิจารณาไม่ให้ไหลหรือแก้ไขตามใจอยาก ก็จะพบไตรลักษณ์ของรูปนามอย่างชัดเจน เมื่อทำความเข้าใจในการกำหนดรู้พิจารณาอย่างสม่ำเสมอต่อเนื่อง การปฏิบัติก็จะราบรื่น มีความคล่องตัวรวดเร็ว สามารถกำหนดรู้ได้ดีต่อไป

สภาวะของปฏิสังขยาญาณนี้มันจะหาทางว่าทำอะไร ถึงจะพ้นได้ ในเมื่อตอนแรกมันใคร่จะหนี พอถึงญาณอันนี้ ก็หาทางที่จะหลุดพ้นให้ได้

สรุปความได้ว่า ตีรณปริยญา ปัญญาที่พิจารณาไตรลักษณ์ชัดเจนที่สุดกว่าทุกญาณที่ผ่านมา การพิจารณาหยั่งรู้ไตรลักษณ์ มีประโยชน์มาก เพื่อจะได้ยกจิตขึ้นสู่ไตรลักษณ์ต่อไป

๔.๙ ความสัมพันธ์ระหว่างตีรณปริยญยากับสังขารูปนาม

ความสัมพันธ์ระหว่างตีรณปริยญยากับสังขารูปนาม หมายถึงการกำหนดรู้ด้วยการพิจารณาในสังขารูปนาม

ตีรณปริยญา คือปัญญาที่พิจารณาเห็นอยู่ซึ่งรูปนามทั้งหลายโดยความเป็นไตรลักษณ์ ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ย่อมหลีกออก ถอยกลับ ไมยยินดีในร้ายในสังขารและภพทั้งหลายทั้งปวง อุเบกขาการวางเฉยย่อมเกิดขึ้น

พระธรรมธีรราชมหามุนี ได้อธิบายไว้ว่า ไม่มีความยินดีในร้าย ไม่ไหลจากรูปนาม ทั้งกำหนดรูปนามได้สะดวกดี ไม่มีสิ่งใดมารบกวน ใจอยู่กับรูปนามได้นาน ปราศจากอุปสรรคทั้งหลาย เช่น ทุกขเวทนา ไม่รบกวน ใจสงบนิ่งละเอียด ประณีต ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่รำคาญ ไม่หลับนอนเป็นคืนวันก็อยู่ได้ ไม่สนใจอย่างอื่น มีแต่ตั้งใจปฏิบัติ จิตจับอยู่กับรูปนาม ดูความเกิดดับของรูปนามเฉยอยู่ น้อมใจไปในสันตบท คงเหลือแต่ความวางเฉยในรูปนามอยู่เท่านั้น^{๑๘}

เมื่อเพียรเจริญโพชฌงค์ต่อไป จะเห็นรูปนามนั้นถึงที่สุดของความทุกข์ ถึงที่สุดของความดับ ถึงที่สุดของความกลัว ถึงที่สุดของความเป็นโทษ ถึงที่สุดของความเบื่อหน่าย และถึงที่สุดของการพิจารณาแล้ว จึงปล่อยวางในรูปนามนั้นให้มันเป็นไปตามความเป็นจริง คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

กล่าวคือ เมื่อจิตมีความตั้งมั่นมาก ก็ยังสามารถกำหนดรู้ได้อย่างง่ายดาย เหมือนดังว่าอารมณ์ทั้งหลายปรากฏขึ้นเพื่อให้กำหนดรู้เองเป็นลำดับต่อเนื่องไป และจิตสามารถติดตามกำหนดรู้เท่า

^{๑๘} พระธรรมธีรราชมหามุนี, (โชค ภาณสิทธิ), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๕๗๕.

ทันได้ตีโดยอัตโนมัติตามลำดับไปเช่นกัน แม้ว่ารูปนามอารมณ์ที่ถูกจะดับไป หายไป แต่จิตปราศจาก ความสะดุ้งกลัวในรูปนาม ปราศจากการเห็นโทษของรูปนาม ปราศจากความเบื่อหน่ายในรูปนาม ปราศจากความหลุดพ้นจากรูปนาม ปราศจากทุกข์ ปราศจากสุข ปราศจากความยินดี ปราศจาก ความยินร้าย มีเพียงจิตที่เป็นกลางวางเฉยต่อทุกๆ อารมณ์ และกำหนดรู้ได้ดีเสมอกัน^{๑๔}

สภาวะของ สังขารูปกษณญาณนี้ มีลักษณะวางเฉยต่อรูป-นาม คือ เมื่อกำหนดรู้ หาทาง หนี หนีไม่พ้น ยิ่งไงก็หนีไม่พ้น ก็ต้องดูเฉยอยู่ การที่ดูเฉยอยู่นี้ทำให้ สภาวะจิตเข้าสู่ความเป็นปกติ ใน ระดับสูง ไม่เหมือนบุคคลทั่วไป บุคคลทั่วไปเวลาเห็นทุกข์เห็นโทษเห็นภัยนี้ สภาวะของจิตใจจะตื่นรน ไม่ต้องการจะกระสับกระส่ายตื่นรน แม้แต่ในวิปัสสนาญาณก่อนหน้าสังขารูปกษณญาณ ก็ยังมี ลักษณะความตื่นรนของจิต คือยังมีความรู้สึกอยากจะหนี อยากจะให้พ้นๆ สภาวะของจิตยังไม่อยู่ใน ลักษณะที่ปกติ จริง ๆ มันก็หลุดพ้นไม่ได้ แต่เมื่อมันดูไปจนถึงแก่กล้า แล้วไม่มีทาง ก็ต้องวางเฉยได้ ซึ่งในขณะที่เห็นความเกิดดับเป็นภัยเป็นโทษน่าเบื่อหน่ายอยู่อย่างนั้น มันก็ยังวางเฉยได้ แม้จะถูกบีบ คั้นอย่างแสนสาหัส แทบจะขาดใจ มันก็วางเฉยได้

สรุปความได้ว่า ตีรณปริยญา คือ ปัญญาพิจารณาสังขารทั้งหลายต่อไป ย่อมเกิดความรู้ เห็นสภาวะของสังขารตามเป็นจริงว่า มันก็เป็นอยู่เป็นไปของมันอย่างนั้น เป็นธรรมดา หรือเป็น ธรรมดาของมันอย่างนั้นเอง จึงวางใจเป็นกลางทำเฉยได้ ไม่ยินดียินร้าย ไม่ขัดใจติดใจในสังขาร ทั้งหลาย แต่นั่นก็มองเห็นนิพพานเป็นสันติบท ญาณจึงโน้มโน้มที่จะมุ่งเล่นไปยังนิพพานเลิกละความ เกี่ยวเกาะกับสังขารทั้งหลาย อันจัดเป็นสังขารูปกษณญาณ

๔.๑๐ ความสัมพันธ์ระหว่างตีรณปริยญากับอนุโลมญาณ

ความสัมพันธ์ระหว่างตีรณปริยญากับอนุโลมญาณ หมายถึงการกำหนดรู้ด้วยการ พิจารณาในอนุโลมญาณ เพื่อก้าวเข้าสู่โคตรญาณต่อไป

ตีรณปริยญา คือปัญญาที่พิจารณาญาณ อันเป็นการทวนญาณตั้งแต่ญาณต่ำมาหาญาณ สูง เพราะเป็นการสืบเนื่องมาจากการวางเฉยในรูปนาม

พระธรรมธีรราชมหามุนี ได้อธิบายไว้ว่า

อนุโลมญาณ แปลว่าปัญญาพิจารณารูปนามอนุโลมตามญาณต่ำ และญาณสูง เตรียมตัวเข้าสู่ มรรคผลนิพพาน โดยอาการ ๓ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่งมีลักษณะ คือ

๑) อนุโลมตามญาณต่ำ คือเริ่มตั้งแต่ญาณที่ ๔ จนถึงญาณที่ ๑๑ ถ้ายังข้ามไม่ได้ต้องปฏิโลม ถอยกลับมาตั้งแต่ ญาณที่ ๑๑ ถึงญาณที่ ๔ ถอยกลับไปกลับมาอยู่อย่างนั้น จนกว่าจะข้ามได้

^{๑๔} พระธรรมธีรราชมหามุนี, (โชดก ภาณสิทธิ), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๒๒๒.

๒) อนุโลมตามญาณสูง คืออนุโลมตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรคมืองค์ ๘

อนุโลมแก่วิปัสสนาญาณเบื้องต้น ๘ คือ อุทฺถัพพญาณ พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและดับไปของรูปนาม ภังคญาณ พิจารณาเห็นเฉพาะความดับไปของรูปนามอย่างเดียว ภยญาณ พิจารณาเห็นรูปนามเป็นของน่ากลัว อาทีนวญาณ พิจารณารูปนามเห็นว่ามีโทษมาก นิพพิทาญาณ พิจารณาเห็นทุกขโทษของรูปนามแล้วเบื่อหน่าย มุญฺจิตุกัมยตาญาณ พิจารณาเห็นทุกขโทษ เบื่อหน่ายแล้วอยากหลุดพ้น ปฏิสังขยาญาณ พิจารณารูปนามเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วตั้งใจปฏิบัติอย่างเข้มแข็ง สังขารุเปกขาญาณ พิจารณาเห็นไตรลักษณ์ แล้วมีใจวางเฉยกับรูปนาม เรียกว่าอนุโลมตามญาณต้น เพราะมีกิจคือการพิจารณาไตรลักษณ์^{๒๐}

เมื่อเพียรเจริญโพชฌงค์ต่อไป จะพิจารณารูปนามนั้น โดยเห็นเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จนมีปัญหาแก่กล้าสามารถกำหนดรู้รูปนามที่ละเอียดนั้น จนเห็นเป็นทุกขสัจ สมุทัยสัจ นิโรธสัจ และมรรคสัจ โดยการอนุโลมตามญาณทั้ง ๘ ตั้งแต่ญาณที่ ๔ มาจนถึง ญาณที่ ๑๑ เหมือนพระราชาทรงพิจารณาตามข้อวินิจฉัยของตุลาการ ๘ ที่ผ่านมาแล้ว

การกำหนด อุทฺถัพพญาณอย่างแก่ มาจนถึงอนุโลมญาณนี้ เรียกว่า วิปัสสนาญาณ ๙ จัดเข้าในปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิตี คือความบริสุทธิ์ที่จะนำผู้ปฏิบัติไปสู่มรรคผลนิพพาน

สภาวะของอนุโลมญาณ เป็นญาณที่เป็นไปตามอำนาจกำลังของอริยสัจจ์ ที่จะสอดคล้องต่อไป ในโลกุตตรญาณ

สรุปความได้ว่า ตีรณปริญญา เป็นการพิจารณาญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้ อริยสัจจ์ คือเมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ไม่พะวง และญาณก็ไฉนนิ่งมุ่นตรงสู่นิพพานแล้ว ญาณอันคล้อยต่อการตรัสรู้ อริยสัจจ์ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไป เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ

๔.๑๑ สรุปท้ายบท

ความสัมพันธ์ระหว่างตีรณปริญญากับวิปัสสนาญาณ ในวิสุทธิมรรค พบว่าตีรณปริญญามีหน้าที่ในการกำหนดรู้ไตรตรองหรือพิจารณารูปนาม ตั้งแต่สัมมสนญาณคือการพิจารณาเห็นรูปนามเป็นไตรลักษณ์ คืออนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จนก้าวเข้าสู่อุทฺถัพพญาณขั้นตรุณ เห็นการดับไปของรูปนาม ในช่วงอาจจะมีการพบการอุปกิเลสของวิปัสสนา คือ โอภาส ญาณ ปีติ ปัสสัทธิ สุข อธิโมกข์ ปัคคาหะ อุปฺปฏฺฐาน อุเบกขา นิกันติ อย่างใดอย่างหนึ่ง จนก้าวข้ามเป็นการละเข้าสู่ปหานปริญญา ตั้งแต่พลวอุทฺถัพพญาณ เป็นต้นไป จนถึงปัจจเวกขณญาณ

^{๒๐} พระธรรมธีรราชมหามุนี, (โชดก ภาณสิทธิ), **วิปัสสนากรรมฐาน**, หน้า ๕๘๐.

แต่ในอรรถกถากล่าวถึงตีรถปริญาณว่า หมายถึงการกำหนดรู้มีการพิจารณากลาปะ เป็นเบื้องต้น และอนุโลมญาณ เป็นที่สุด ดังนั้นผู้ศึกษาจึงดำเนินการตามนัยอรรถกถามาตามลำดับ ตั้งแต่สัมสมณญาณจนถึง อนุโลมญาณ ทั้งยังพบว่า การกำหนดรู้ด้วยการรู้ ยังคงมีอยู่ เพื่อให้เกิดการพิจารณา เพื่อนำไปสู่การละตามลำดับ

การกำหนดรู้ด้วยการไตร่ตรองเกิดมาจากการกำหนดรู้ด้วยการรู้ การไตร่ตรองหรือการพิจารณารูปนามเห็นไตรลักษณ์ ด้วยอาการ ๔ นัย อันจะเป็นการก้าวเข้าสู่อุท্থัพพญาณ คือพิจารณาเห็นการเกิดและดับลงของไตรลักษณ์ คือ เห็นความไม่เที่ยง เปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลา สามารถกำหนดการสับต่อขาดลงได้ทุกขณะ ทำให้วิปัสสนาวิสุทธิและมีกำลังมากขึ้น จนทำให้ก้าวเข้าสู่ภังคญาณ คือ จนสามารถเห็นความแตกดับไปของรูปนาม จึงทำให้ละรูปนาม จงมองเห็นเป็นของน่ากลัว

การพิจารณารูปนามว่าเป็นของแตกดับ นำมาสู่ความน่ากลัว คือพิจารณารูปนามในอดีตก็ดับไปแล้ว รูปนามปัจจุบันก็กำลังดับ รูปนามอนาคตก็แตกดับ การพิจารณาเห็นตามความเป็นจริงอย่างนี้ จะทำให้พิจารณาต่อไปว่า แท้ที่จริงรูปนามนี้หาใช่แต่เป็นของแตกดับและน่ากลัวเท่านั้นไม่ กลับเป็นสิ่งที่มีแต่ทุกข์โทษภัยทั้งสิ้น การพิจารณาญาณนี้จัดเป็นตีรถปริญาณ เพราะพิจารณาจากการเห็นเป็นของน่ากลัว และยังมีแต่ทุกข์โทษภัย ทำให้อินทรีย์มีความหน้าที่จะสามารถก้าวเข้าถึงความเบื่อหน่ายในรูปนาม เมื่อกำหนดรู้พิจารณาอย่างต่อเนื่อง จะพบได้ว่าทุกกิริยาอาการของรูปนาม ซึ่งมีแต่เกิดดับ เป็นสิ่งที่น่าเบื่อหน่าย เป็นเหตุให้จิตปรารถนาที่จะพ้นไปจากรูปนามนี้เสีย ไม่ว่าจะเป็รูปนามที่เป็นอารมณ์ที่ถูกกำหนดรู้ หรือนามคือจิตที่ทำหน้าที่กำหนดรู้ก็ตาม เมื่อมีสติพยายามกำหนดรู้ด้วยการพิจารณาไม่ให้ผลหรือแก้ไขตามใจอยาก ก็จะพบไตรลักษณ์ของรูปนามอย่างชัดเจน เมื่อทำความเข้าใจในการกำหนดรู้พิจารณาอย่างสม่ำเสมอต่อเนื่อง การปฏิบัติก็จะราบรื่น มีความคล่องตัวรวดเร็ว สามารถกำหนดรู้ได้ดี ทำให้จิตมีความตั้งมั่นมาก ก็ยังสามารถกำหนดรู้ได้อย่างง่ายดาย เหมือนดังว่าอารมณ์ทั้งหลายปรากฏขึ้นเพื่อให้กำหนดรู้เองเป็นลำดับต่อเนื่องไป และจิตสามารถติดตามกำหนดรู้เท่าทันได้ดีโดยอัตโนมัติตามลำดับไปเช่นกัน แม้ว่ารูปนามอารมณ์ที่ถูกรู้จะดับไป หายไป แต่จิตปราศจากความสะดุ้งกลัวในรูปนาม ปราศจากการเห็นโทษของรูปนาม ปราศจากความเบื่อหน่ายในรูปนาม ปราศจากความหลุดพ้นจากรูปนาม ปราศจากทุกข์ ปราศจากสุข ปราศจากความยินดี ปราศจากความยินร้าย มีเพียงจิตที่เป็นกลางวางเฉยต่อทุก ๆ อารมณ์ และกำหนดรู้ได้ดีเสมอกันจนก้าวเข้าสู่อนุโลมญาณตามลำดับ ด้วยการอาศัยโพชฌงค์คือ ธรรมเป็นเครื่องในการตรัสรู้มีสติสัมโพชฌงค์เป็นต้น เป็นองค์ประกอบ ดังได้อธิบายมานี้

ตารางที่ ๑๓ สรุปความสัมพันธ์ตรีณปริญาภิวิปีสสนาญาณ

ปริญา	วิปีสสนาญาณ	
	ตามนัยอรรถกถาปิฎกสุทนี	ตามนัยวิสุทธิมรรค
ญาตปริญา	นามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจยปริคคหญาณ	นามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจยปริคคหญาณ
ตรีณปริญา	สัมมนญาณ อุทยัพพญาณ ภังคญาณ ภยตูปัญฐานญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มฺญจิตฺกัมยตาญาณ ปฏิสังขาญาณ สังขารุเปกขาญาณ อนฺุโลมญาณ	สัมมนญาณ อุทยัพพญาณ
ปหานปริญา	โคตรภูญาณ มรรคญาณ ผลญาณ ปัจจเวกขณญาณ	ภังคญาณ ภยตูปัญฐานญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มฺญจิตฺกัมยตาญาณ ปฏิสังขาญาณ สังขารุเปกขาญาณ อนฺุโลมญาณ โคตรภูญาณ มรรคญาณ ผลญาณ ปัจจเวกขณญาณ

จากการศึกษา ตามตาราง ผู้ศึกษาพบว่า ตรีณปริญาในอรรถกถาปิฎกสุทนี แสดงว่าสัมมนญาณ ถึงอนฺุโลมญาณ มีตรีณปริญาเป็นภูมิ เพราะว่า ในญาณเหล่านี้ต้องมีปัญญาพิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริงของไตรลักษณ์ ซึ่งเริ่มตั้งแต่สัมมนญาณ เป็นเบื้องต้น มีอนฺุโลมญาณเป็นที่สุด ต้องมีการพิจารณาเพื่อละ จนเข้าสู่โคตรภูญาณ เป็นการละโดยแท้จริงไม่ต้องพิจารณาอีก อันเป็นการตัดขาดจากสังโยชน์ตามภูมิธรรมนั้น ๆ

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง “ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างศีลธรรมปริณายกกับวิปัสสนาญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” มีวัตถุประสงค์ คือ เพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพื่อศึกษาศีลธรรมปริณายกและวิปัสสนาญาณ ๑๖ และเพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างศีลธรรมปริณายกกับวิปัสสนาญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ข้อมูลเนื้อหาความสัมพันธ์ระหว่างศีลธรรมปริณายกกับวิปัสสนาญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส และตำราวิชาการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง โดยการเรียบเรียงข้อมูล ตรวจสอบความถูกต้องเนื้อหา บรรยายเชิงพรรณนาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

ศีลธรรมปริณายก หมายถึง ปัญญาที่พิจารณาลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏโดยเสมอกัน โดยรอบรู้ ไม่เจาะจงฝึกใฝ่มุ่งหวังนามธรรมและรูปธรรมใดโดยเฉพาะ เพราะรู้ลักษณะของสภาพธรรมที่ปรากฏจนทั่วทั้ง ๖ ทวาร ความสมบูรณ์ของปัญญาที่รู้ชัดในความเสมอกันของนามธรรมและรูปธรรมทำให้ประจักษ์การเกิดขึ้นและดับไปของนามธรรมและรูปธรรม ศีลธรรมปริณายกนั้นเป็นปัญญาญาณ ต้องกำหนดรูปนามด้วยการเจริญสติปัฏฐานภาวนามาตามลำดับ โดยพิจารณารูป-นาม ชั้น ๕ เห็นเป็นของไม่เที่ยงแท้ เป็นสิ่งที่ทนยาก น่ากลัว เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา บังคับบัญชาไม่ได้ มีสภาพเป็นของว่างเปล่า ปราศจากตัวตน เป็นของสูญ ไม่มีแก่นสาร อาสวะกิเลสปรุงแต่งปัจจัยให้เห็นโทษในวิภวัญจะเป็นของที่ต้องสลละคืน เมื่อบุคคลมาแจ้งลักษณะ ๓ คือ ไตรลักษณ์ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ในรูปนามชั้น ๕ นี้แล้วก็รู้เท่าทันรูปนามที่เกิดขึ้นในอาการไตรลักษณ์ บัณฑิตกำหนดตามรู้แจ้งวางเฉยมีจิตอบรมมาดีด้วยการกำหนดทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ก็สามารถเข้าบรรลुरुธรรมชั้นสูงสุด ในพระพุทธศาสนา

(๑) จากการศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา พบว่าพระพุทธเจ้าทรงสอนวิปัสสนาภาวนา เริ่มตั้งแต่ทรงแสดงปฐมเทศนา ว่าด้วยทางสายกลาง หรือการปฏิบัติที่มีรูปนามเป็นอารมณ์นั่นเอง วิปัสสนามีมาในพุทธศาสนาเท่านั้น หมายถึง การเจริญภาวนาอย่างหนึ่งที่เกิดการเห็นแจ้งโดยอาการหลายอย่าง และอาการพิเศษในสภาวะธรรมปัญญาเห็นแจ้งเห็นชัด ปัญญาเห็นแปลก ๆ ประหลาด ๆ ปัญญาเห็นโดยอาการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น

การปฏิบัติวิปัสสนา เป็นการมุ่งมองเข้าหาความจริงของธรรมชาติ ภายในสรรพสิ่งทั้งหลาย คิดทบทวนกระบวนการทำงานของ กาย เวทนา วิญญาณ รวมทั้งเจตสิกทั้งหลายที่เป็นตัวกำหนด

คุณภาพของจิต อันเป็นการช่วยขจัดความหลงผิดหรือสัญญาวิปลาสอันเกิดจากโยนิโสมนสิการ ทำให้มองเห็นความจริงในไตรลักษณ์ ลดละการยึดมั่นถือมั่นในสรรพสิ่งเหล่านั้น เพื่อจิตจะได้ปลอดโปร่ง เป็นอิสระเข้าสู่กระแสแห่งนิพพาน การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา จึงมีประโยชน์โดยตรง เพราะทำให้บุคคลผู้ปฏิบัติได้ดำเนินจิตของตนไปสู่การบรรลุธรรมอย่างสมบูรณ์ ไม่ว่าจะปฏิบัติควบคู่กันไปกับสมณะหรือไม่ก็ตาม หรือจะปฏิบัติวิปัสสนาล้วน ๆ ที่เรียกว่า วิปัสสนายานิก คือ ผู้มีวิปัสสนาล้วน ๆ แต่อย่างน้อยก็ต้องอาศัยกำลังทางสมาธิจิต ในระดับขณิกสมาธิ เพราะวิปัสสนาย่อมไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากขณิกสมาธิ ฉะนั้น วิปัสสนา จึงมีสมณะเป็นบาทฐาน

วิปัสสนาญาณ มีอารมณ์ ๗ อย่างคือ ปริตรตารมณฺ์ มหัคคตารมณฺ์ อตีตารมณฺ์ อนาคตารมณฺ์ ปัจจุบันนารมณฺ์ อัชฌัตตารมณฺ์ พหิทธารมณฺ์

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น ต้องอาศัยรูปกับนาม อันเป็นวิปัสสนาภูมิ คือพื้นฐานที่ดำเนินไปของวิปัสสนา ธรรมทั้งหลายอันเป็นพื้นฐานที่จะมองดูรู้เข้าใจ ให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งตามเป็นจริง ดังนั้นในการเจริญวิปัสสนานั้น จะต้องปฏิบัติโดยอาศัยหลักฐานตามคำสอนในสติปัฏฐาน ๔ และมีธรรมอันเป็นอุปการะที่จะต้องเข้าร่วมประกอบด้วยกับวิปัสสนา คืออารมณ์กรรมฐานหมายถึงเครื่องยึดเหนี่ยวของจิตใจ อารมณ์นี้เป็นปรมาัตถธรรม ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคเรียกอารมณ์ปรมาัตถธรรมนี้ โดยแยกประเภท มีชั้น ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ว่าเป็นภูมิของปัญญา ซึ่งเป็นหมวดธรรมที่อยู่ในหมวดธัมมานุปัสสนาและเป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อให้เกิดปัญญา โดยสรุปแล้วคือ การพิจารณาให้เห็นอาการเกิดดับของไตรลักษณ์ในรูปนามล้วนมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน และโดยที่ต้องอาศัยความสัมพันธ์ที่เนื่องกันนั้น โดยเฉพาะชั้น ๕ ซึ่งถือว่าเป็นภูมิ ภูมิหนึ่งสำหรับเพาะปลูกปัญญา เพื่อให้เกิดความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้ง เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ในรูป - นาม ด้วยตัวเอง จึงต้องอาศัยการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยมีฐานที่ตั้งของสติ เป็นฐานที่ตั้งรองรับการกำหนดของสติ ไปในกาย เวทนา จิต และธรรม เพราะสามารถนำจิตให้ดำเนินไปสู่การบรรลุธรรมอย่างสมบูรณ์ ด้วยเหตุนี้การเจริญวิปัสสนาภาวนา กับ การเจริญสติปัฏฐาน ๔ จึงเป็นหลักเดียวกัน และเพื่อให้เห็นว่าการเจริญทั้งสองแบบ เป็นหลักเดียวกันนั้น ผู้ศึกษาได้จำแนก สติปัฏฐาน ๔ เป็นรูปนาม

(๒) จากการศึกษาคีรีถนปริญาและวิปัสสนาญาณ ๑๖ พบว่าคีรีถนปริญา หมายถึงกำหนดรู้ด้วยการพิจารณา คือ การยกเอาสิ่งต่าง ๆ ขึ้นมาวิเคราะห์วิจัย ตรวจสอบ หลังจากได้เรียนรู้ทางประสาทสัมผัสมาแล้ว ด้วยการพิจารณารูปนาม ให้เห็นสภาพของความเป็นจริงในไตรลักษณ์ ว่าไม่เที่ยง มีการเกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไป ดำรงตนอยู่ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงและความแปรปรวน การดำรงอยู่ของรูปนาม เป็นการดำรงอยู่เพียงชั่วขณะหนึ่งเท่านั้น เป็นทุกข์เพราะเกิดมาจากเหตุปัจจัย ไม่อาจรักษาสภาพเดิมของตนไว้ได้ มีอาการแผดเผาก่อให้เกิดความเร่าร้อนเป็นอนัตตา เพราะบุคคลไม่อาจ

บังคับบัญชาได้ และไม่มีใครเป็นเจ้าของอย่างแท้จริง เมื่อแยกย่อยออกไปแล้วก็กลายเป็นของว่าเปล่า จากความเป็นคนสัตว์ ด้วยการอาศัยผัสสะ ในการพิจารณา เช่นพิจารณาโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรคร เป็นตัน เป็นปัญญาที่สืบเนื่องมาจากญาติปริยญา และส่งต่อให้เข้าถึงปหานปริยญาต่อไป จะอย่างไรก็ตาม ปริยญาทั้ง ๓ นี้ มีส่วนในการเกื้อกูลซึ่งกันและกัน กล่าวคือ ญาติปริยญา กำหนดรู้ด้วยการรู้ เมื่อกำหนดรู้ด้วยการรู้อย่างถ่องแท้ในนามรูปปริจเฉทญาณ และปัจจัยเวกขณญาณ ทำให้ต้องมีการกำหนดรู้ด้วยพิจารณาอุปนาม เพื่อให้เข้าสู่วิปัสสนาญาณต่อไป

วิปัสสนาญาณ ๑๖ เป็นผลที่เกิดมาจากการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือ ความเห็นแจ้งในธรรมชาติที่แท้จริง ของกาย และ ใจ (รูป และ นาม) ที่มีอยู่ในลักษณะของความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และการไม่อยู่ในอำนาจของใคร วิปัสสนาญาณเป็นความรู้ระดับสุดยอดของปัญญามนุษย์ และเป็นผลสำเร็จที่สำคัญของมนุษย์ วิปัสสนาญาณไม่ว่าจะเป็นโลกียญาณหรือโลกุตระญาณ ล้วนเป็นส่วนผลักดันให้เกิดความเจริญก้าวหน้าในอารยธรรมของมนุษยชาติ เมื่อความรู้อันแจ่มแจ้ง เห็นจริงเหล่านี้พอกพูนมากขึ้น ๆ จนทำให้ความรู้สึกนึกคิด ทักษะที่มีต่อโลกของผู้ปฏิบัติเปลี่ยนแปลงไป ในที่สุดสามารถทำลายกิเลส คือ ความยึดมั่นถือมั่นอันเป็นต้นเหตุแห่งทุกข์ทั้งปวง และรู้อาการจะเกิดขึ้นพร้อมกัน ผู้ปฏิบัติจะสามารถรู้และเข้าใจได้ว่า รูป และนามทั้งสองนั้นต่างก็เป็นเหตุเป็นผลแก่กันและกัน คือ รูปเป็นเหตุ นามเป็นผล หรือนามเป็นเหตุ รูปเป็นผล หาใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขาไม่ ย่อมข้ามพ้นความสงสัยเสียได้ วิปัสสนาญาณ ๑๖ เหล่านี้ ต้องอาศัยศีลธรรมปริยญาในการกำหนดพิจารณา ได้แก่

นามรูปปริจเฉทญาณ หมายถึงปัญญาที่รู้จักรูปธรรม-นามธรรมว่า สิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่พอนับได้ว่าเป็นของจริง ก็มีแต่รูปธรรมและนามธรรมเท่านั้น และกำหนดได้ว่าการรับรู้และเคลื่อนไหวต่าง ๆ ของตนนั้น อะไรเป็นรูปธรรม อะไรเป็นนามธรรม เช่น เมื่อเห็นรูป จักขุประสาท แสง และรูปหรือสี เป็นรูปธรรม จักขุวิญญาณ หรือการเห็นเป็นนามธรรม ดังนี้ เป็นต้น

ปัจจัยปริคคหญาณ หมายถึงปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นถึงปัจจัยที่ทำให้เกิดรูป เกิดนาม คือ รูปเกิดจาก กรรม จิต อุตุ อาหาร ส่วนนามเกิดจาก อารมณ์ วัตถุ มนสิการ รู้ว่ารูปหรือนามปรากฏเป็นคราว ๆ เมื่อจิตไปรู้มันเข้า คือ เห็นเหตุปัจจัยของรูป-นาม คือจะเห็นว่า รูป- นามนี้เป็นเหตุเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน มีความเกี่ยวข้องเป็นปัจจัยกัน

สัมมสนญาณ คือ ปัญญาญาณที่ประจักษ์แจ้งการเกิดดับสืบต่อกันอย่างรวดเร็วของ นามธรรมและรูปธรรมเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แยกออกเป็น ๔ นัย คือ ๑) กลาปสัมมสนนัย เห็นชัดถึงรูปอดีต ปัจจุบัน อนาคต รูปภายใน-นอก รูปหยาบ-ละเอียด รูปใกล้-ไกล รูปเลว-ประณีต ทั้งหมดเป็นอนิจจังสิ้นไปถ่ายเดียวไม่มีกลับ ๒) อัทธานสัมมสนนัย เห็นรูปนามในอดีตไม่เป็นปัจจุบัน รูปนามปัจจุบันไม่เป็นอนาคต รูปภายในไม่เป็นรูปภายนอก ฯลฯ เป็นต้น มีเหตุปัจจัยกันอยู่ ปัจจุบันดี อนาคตดี ปัจจุบันชั่ว อนาคตชั่ว อุปมาเหมือนดวงตราเมื่อประทับลงในกระดาษนั้นรูปตราปรากฏอยู่ แต่ดวงตราหาติดกระดาษไม่ ๓) สันตติสัมมสนนัย พิจารณาเห็นรูปร้อนหายไปรูปเย็นเกิด รูปเย็นดับ

รูปร้อนเกิด รูปนามไม่เที่ยงเป็นอนัตตา ๔) ขณะสัมผัสสัมผัส เห็นความเกิดดับกันอยู่เรื่อยไป ไม่ว่าจะยืน เดิน นั่งนอน และเห็นว่า ชั้นธ ๕ เกิด เพราะ อวิชชาเกิด ชั้นธ ๕ ดับ เพราะอวิชชาดับ

อุทกัพพญาณ ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นไตรลักษณ์ชัดเจน โดยสันตติชาติ คือ เห็นรูปนามดับไปในทันทีที่ดับ และเห็นรูปนามเกิดขึ้นในขณะที่เกิด หมายความว่า เห็นทั้งในขณะที่เกิด และขณะที่ดับ อุทกัพพญาณนี้ยังจำแนกได้เป็น ๒ คือ ตรุณอุทกัพพญาณ เป็นญาณที่ยังอ่อนอยู่ จะทำให้เกิดวิปัสสนูปกิเลสขึ้น ที่จะทำให้วิปัสสนาเศร้าหมอง วิปัสสนูปกิเลส คือกิเลสที่จะทำให้วิปัสสนาเศร้าหมอง คือทำให้วิปัสสนาไม่เจริญขึ้นจะไม่ก้าวหน้า จะหยุดชะงัก ทำให้ผู้ปฏิบัตินั้นหลงติดอยู่ในวิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้น วิปัสสนาก็ไม่เจริญขึ้น และพลวอุทกัพพญาณ เป็นญาณที่แก่กล้าแล้ว รู้ว่ารูปนาม และปฏิภเวของจิตต่อรูปนามที่จิตไปรู้เข้า ล้วนแต่เกิดดับต่อเนื่องกันไป

ภังคานุปัสสนาญาณ ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นความดับแต่อย่างเดียว เพราะความดับของรูปนามเป็นสิ่งที่ตื่นตื่นกว่าความเกิด ต่อมาพอจิตมีปฏิภเวใด ๆ ต่อสิ่งที่จิตไปรู้เข้า ถ้าสติสัมปชัญญะบริบูรณ์ ปฏิภเวนั้นจะดับไปทันที

ภยตูปัญฐานญาณ ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นว่ารูปนามนี้เป็นภย เป็นที่น่ากลัว เต็มไปด้วยทุกข์โทษภัยต่าง ๆ

อาทีนวญาณ ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นว่ารูปนามนี้เป็นโทษ ในขณะที่เห็นรูปนามดับไปดับไป เกิดความ รู้สึกว่าเป็นโทษ นอกจากจะเห็นภัยแล้ว ยังรู้สึกว่าเป็นโทษอีก

นิพพิทาญาณ ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นว่า เกิดเบื่อหน่ายในรูปนาม เบื่อหน่ายในรูปนามจิตคลายความเพลิดเพลินพึงพอใจในภพชาติต่าง ๆ

มฺหุจิจุกัมมตาญาณ ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นว่าใครจะหนีจากรูปนาม ใครจะพ้นจากรูปนาม

ปฏิสังขารญาณ ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นเพื่อหาทางที่จะหนี หาอุบายที่จะเปลื้องตนให้พ้นจากชั้นธ ๕ จิตพบว่าหนีจากอารมณ์หรือภพไม่ได้ เพราะมันไม่อยู่ในอำนาจบังคับของเรา จึงจำเป็นต้องอยู่กับมัน

สังขารุเปกขญาณ ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นว่า จะหนีไม่พ้นจึงเฉยอยู่ไม่ยินดียินร้าย จิตเป็นกลางต่ออารมณ์ เพราะเห็นแล้วว่ามันเป็นของเกิดดับ และหนีมันไม่ได้ ยิ่งพยายามไปปฏิเสธมันยิ่งเป็นทุกข์มากขึ้น จิตจึงไม่ปฏิเสธอารมณ์ เป็นกลางต่ออารมณ์

สัจจานุโลมิกญาณ หรือ อนฺโลมิกญาณ ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นให้เคลื่อนไปตามอริยสัจ จิตปล่อยวางอะไรจะเกิดมันก็เกิด ไม่ได้ปรารถนาแม้กระทั่งมรรคผลนิพพาน

โคตรภูญาณ ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นพระนิพพาน ตัดขาดจากโคตรปุถุชนเป็นโคตรอริยชน เมื่อจิตหมดความอยาก จิตก็ปล่อยวางอารมณ์ทั้งปวง ถอยเข้าหาจิตผู้รู้อย่างอัตโนมัติ

มัคคญาณ ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นพระนิพพาน และตัดขาดจากกิเลสเป็นสมุจเฉทประหาร สติ สมาธิ ปัญญา และธรรมฝ่ายการตรัสรู้ทั้งปวง รวมลงที่จิตดวงเดียวเป็นมรรคสมังคี กำลังของมรรคแหวกมโนวิญญาณซึ่งห่อหุ้มปิดบังธรรมชาติอันบริสุทธิ์ออก

ผลญาณ ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นพระนิพพานโดยเสวยผลแห่งสันติสุข ธรรมชาติอันบริสุทธิ์ปรากฏตัวขึ้น เป็นความว่าง สว่าง บริสุทธิ์ จิตหมดความปรุงแต่ง หมดการแสวงหา หมดกิริยาของจิต แต่ไม่ใช่หมดความรู้สีก่อนเป็นการขาดสติสิ้นเชิง

ปัจจเวกขณะญาณ ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นใน มัคคจิต, ผลจิต, นิพพาน, กิเลสที่ละแล้ว และกิเลสที่ยังคงเหลืออยู่

รวมความได้ว่า วิปัสสนาภาวนา มีรูปนามเป็นอารมณ์ตลอดเวลา ความเพียรพยายามที่จะกำหนดรู้เท่าทันรูปนาม ที่เกิดขึ้นให้ได้ปัจจุบัน ก็เกิดวิปัสสนาญาณขึ้นไปตามลำดับ ฉะนั้นขั้นต้นเป็นส่วนสำคัญที่จะต้องทำการศึกษาให้เข้าใจ คือการรู้จักใช้ตรณปริยญาในการกำหนดพิจารณาว่า อะไรเป็นรูป อะไรเป็นนาม อะไรไม่ใช่รูปไม่ใช่นาม คือ สมมุติบัญญัติ เพื่อกำหนดจะได้ปล่อยวางจากสมมุติบัญญัติ คือ ชื่อต่าง ๆ ภาษา รูปร่าง ความหมาย ซึ่งเป็นสมมุติบัญญัติออกไป กำหนดให้ตรงปรมาตม์ และให้ได้ปัจจุบัน และเข้าไปสู่ความปกติ ไม่บังคับ ไม่เคร่งเครียด ก็เห็นธรรมะ เห็นความเป็นจริงของชีวิต

(๓) จากการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างตรณปริยญากับวิปัสสนาญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา พบว่า ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวถึงตรณปริยญาที่มีความสัมพันธ์อยู่กับสัมมสนญาณและอุท্থัพพญาณ นอกจากนั้น เป็นไปในส่วนญาติปริยญาและปหานปริยญาเสียสิ้น เมื่อทำการศึกษาแล้วยังพบว่าปัญจสุทนีอรรถกถากล่าวว่า ตรณปริยญา หมายถึงการกำหนดรู้มีการพิจารณาสัมมสนญาณเป็นเบื้องต้น และอนุโลมญาณ เป็นที่สุด จากการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างตรณปริยญากับวิปัสสนา พบว่า ในสัมมสนญาณ และอุท্থัพพญาณ มีความเด่นชัด และทำให้เข้าใจง่ายในเรื่องของการกำหนดรู้ด้วยการพิจารณาไตร่ตรองโดยตรง แต่ว่าตั้งแต่อุท্থัพพญาณตอนปลายจนถึงอนุโลมญาณ เป็นไปแต่เพียงโดยอ้อม กล่าวคือภังคญาณ คือ พิจารณาเห็นความแตกดับไปของรูปนาม จึงทำให้ละรูปนาม จมมองเห็นเป็นของน่ากลัว การพิจารณารูปนามว่าเป็นของแตกดับ นำมาสู่ความน่ากลัว คือพิจารณารูปนามในอดีตก็ดับไปแล้ว รูปนามปัจจุบันก็กำลังดับ รูปนามอนาคตก็แตกดับ การพิจารณาเห็นตามความเป็นจริงอย่างนี้ จะทำให้พิจารณาต่อไปว่า แท้ที่จริงรูปนามนี้หาใช่แต่เป็นของแตกดับและน่ากลัวเท่านั้นไม่ กลับเป็นสิ่งที่มิแต่ทุกข์โทษภัยทั้งสิ้น การพิจารณาญาณนี้จัดเป็นตรณปริยญา เพราะพิจารณาจากการเห็นเป็นของน่ากลัว และยังมีแต่ทุกข์โทษภัย ทำให้

อินทรีย์มีความสามารถก้าวเข้าถึงความเปื้อน่ายในรูปนาม เมื่อกำหนดรู้พิจารณาอย่างต่อเนื่อง จะพบได้ว่าทุกกิริยาอาการของรูปนาม ซึ่งมีแต่เกิดดับ เป็นสิ่งที่น่าเปื้อน่าย เป็นเหตุให้จิตปรารถนาที่จะพ้นไปจากรูปนามนี้เสีย ไม่ว่าจะเปื้อน่ายเป็นรูปนามที่เป็นอารมณ์ที่ถูกกำหนดรู้ หรือนามคือจิตที่ทำหน้าที่กำหนดรู้ก็ตาม เมื่อมีสติพยายามกำหนดรู้ด้วยการพิจารณาไม่ให้เผลอหรือแก้ไขตามใจอยาก ก็จะมีไตรลักษณ์ของรูปนามอย่างชัดเจน เมื่อทำความเข้าใจในการกำหนดรู้พิจารณาอย่างสม่ำเสมอต่อเนื่อง การปฏิบัติก็จะราบรื่น มีความคล่องตัวรวดเร็ว สามารถกำหนดรู้ได้ดี

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ทำให้เข้าใจได้ว่า การวิจัยหลักธรรมใดก็ตาม ถ้าธรรมนั้นมีการยึดโยงเป็นลูกโซ่ เวกเช่น ปริญา ๓ ควรจักได้นำมาเสียทั้งหมดเพื่อง่ายกับการวิจัย เพื่อเป็นธรรมที่สืบเนื่องและส่งต่อซึ่งกันและกัน จึงขอเสนอแนะไว้ดังนี้

๑) หน่วยงานที่มีความเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ควรนำหลักการกำหนดรู้ด้วย ตีรณปริญา ไปฝึกปฏิบัติให้เกิดการเรียนรู้ระหว่าง ตีรณปริญยากับวิปัสสนาญาณ ๑๖

๒) ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยศึกษาเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่าง ตีรณปริญยากับวิปัสสนาญาณ เท่านั้น แต่เนื่องจากหลักปริญา ๓ แต่ละข้อมีความเกี่ยวข้องกัน จึงควรศึกษากลุ่มธรรมทั้ง ๓ หัวข้อพร้อมกัน จะทำให้พบกระบวนการทำงานของกลุ่มธรรม

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

_____. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหาหมกุฏราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกอรกถาแปล**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

พระพุทโธสเถระ. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ). แปลและเรียบเรียง. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ

ขุนสรรพกิจโกศล (ไกรวิท ปัทมะสุนทร). **ลักษณะที่จตุรแห่งปรมัตถธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๕๑.

จิตตวนโณ ภิกขุ. **วิปัสสนาภาวนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

ธนิต อยู่โพธิ์. **วิปัสสนาภิรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

นวางคุลี. **วิปัสสนาญาณ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เมตตาทราย, ๒๕๔๖.

นายวรรณสิทธิ ไชยยะเสวี. **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๒ เจตสิกสังคหวิภาค**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิการพิมพ์, ๒๕๕๐.

_____. **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๖ รูปสังคหวิภาค และนิพพานปรมัตถ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิการพิมพ์, ๒๕๔๘.

_____. **คู่มือการศึกษา พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค** พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพยวิสุทธิ, ๒๕๔๗.

พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี). **วิปัสสนาภูมิ**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๔๘.

_____. **ชีวิตนี้เพื่อสิ่งใด**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เมตตาทราย, ๒๕๕๓.

พระชนกาทิพย์ อัครมหาภิกษุฐานาจารย์เย เขมเย สยาดอ. (มณฑาทิพย์ คุณวิวัฒนา แปล). **วิปัสสนาญาณก้าวหน้าอย่างไร**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๔๙.

พระเทพสิทธิมนิ (โชดก ญาณสิทธิ). **คู่มือสอบอารมณกรรมฐาน**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๕๔๑.

- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ราชบัณฑิต). **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๔๘.
- พระธรรมเมธาภรณ์ (ระแบบ จิตภาโณ). **ธรรมปริทัศน์ ๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.
- พระธรรมธีรราชฆานูณี (โชดก ภาณสิทธิ). **วิปัสสนากัมมัฏฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๔.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
- _____. **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๕.
- _____. **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔.
- _____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๔. นนทบุรี: บริษัท เอส.อาร์.พรินต์ติ้ง แมสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๔.
- พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร). **วิปัสสนาที่ปณี**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า ๒๕๔๕, ๒๕๔๕.
- พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพยวิสุทธิ, ๒๕๕๔.
- พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต (มหาสีสยาตอ). (จำริญ ธรรมดา แปล). **หลักการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน**. กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๖.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา. **วิปัสสนานัย เล่ม ๑, ๒**. พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) ตรวจชำระ. พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.
- พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ ธัมมาจริยะ. **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณวิทยาลัย, ๒๕๓๒.
- พันเอกธงชัย แสงรัตน์. **วิปัสสนาสมัยพุทธกาล กับวิปัสสนายุคปัจจุบัน**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: รุ่งเรืองการพิมพ์, ๒๕๔๔.
- วศิน อินทสระ. **พระไตรปิฎก ฉบับย่อความและอธิบายความ เล่ม ๑**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เมตตาทราย, ๒๕๕๓.
- ศ.เกียรติคุณ จำลอง ดิษยวณิช. **วิปัสสนากรรมฐานและเขาว์อารมณ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. เชียงใหม่: เชียงใหม่ โรงพิมพ์แสงศิลป์, ๒๕๔๙.
- ศ.ดร.ประยงค์ แสนบุราณ. **พระพุทธศาสนาเถรวาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. ขอนแก่น: โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา, ๒๕๕๗.
- เศวตร เปี่ยมพงศ์สานต์. **พุทธวิปัสสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิก, ๒๕๕๕.
- สยาตอภิกษุทันตวิโรจนะ. **วิธีเจริญมหาสติปัฏฐาน เล่ม ๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดีเอ็มจี, ๒๕๕๗.

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช. โสฬสปัญหา. พิมพ์ในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราชา ๕ ธันวาคม, ๒๕๓๐
 สุจินต์ บริหารวนเขตต์. **ปรมัตถธรรมสังเขป**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: โอ.เอส.พรีนติ้งเฮ้าส์, ๒๕๕๓.

สุเชาว์ พลอยชุม. **สารานุกรมพระพุทธศาสนา ประมวลจากพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

สุวัฒน์ จันทรวงศ์. **แก่นพุทธธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์, ๒๕๔๖.

อุบาสิกาแนบ มหานีรานนท์. **แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร: ห.จ.ก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๗.

อุ ชะนะกาภิวังสะ พระกัมมัฏฐานาจารย์ยะ. **ธรรมบรรยายเกี่ยวกับธรรมปฏิบัติ**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗.

(๒) วิทยานิพนธ์

นางรุจามา ธงปลื้มจิตร. “การศึกษาอุท্থัพพญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔: เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

นายนิวัฒน์ ชัยภาณุเกียรติ. “ศึกษาอนุปัสสนาในจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

พระอำนวยการ สีส่วไร (เป็งเครือ). “ศึกษาปริญา ๓ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔: เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

พระมหาเด่น กลุยานวิโช (รุ่งกุล). “ศึกษาวิปัสสนูปกิเลสในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

พันโทกัมปนาท พุทธปวาราม. “อัมมานูปัสสนาในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ-ฉายา/นามสกุล : พระครูสุวรรณธีรวงศ์ (ทองดี ตาดี)
- วัน/เดือน/ปี เกิด : วันที่ ๒๘ กันยายน พ.ศ. ๒๕๑๑
- ภูมิลำเนา : ๑๑๑ หมู่ที่ ๘ ตำบลดอนเจดีย์ อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี
- การศึกษาทางโลก**
- พ.ศ.๒๕๕๓ : ประกาศนียบัตรการบริหารกิจการคณะสงฆ์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย หน่วยวิทยบริการวัดป่าเลไลยก์วรวิหาร สุพรรณบุรี
- พ.ศ.๒๕๕๖ : ปริญญาพุทธศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการเชิงพุทธ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย หน่วยวิทยบริการวัดป่าเลไลยก์วรวิหาร สุพรรณบุรี
- การศึกษาทางธรรม**
- พ.ศ.๒๕๓๒ : นักระรมชั้นเอก
วัดดอนเจดีย์ ตำบลดอนเจดีย์ อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี
- ประสบการณ์การปฏิบัติธรรม**
- พ.ศ.๒๕๕๗ : ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา ระหว่างวันที่ ๑๒ ก.ค. - ๖ พ.ย. ระยะเวลา ๔ เดือน
-
- พ.ศ.๒๕๕๘ : ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ณ วัดนาหลวง อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี ระหว่างวันที่ ๗ พ.ย. - ๗ ธ.ค. ระยะเวลา ๓๐ วัน
- ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ณ Mahāsī meditation centre, Bahan township, Yangon, Myanmar. ระหว่างวันที่ ๑๕ ธ.ค. - ๑๕ ก.พ. ระยะเวลา ๒ เดือน
- บรรพชา/อุปสมบท** : ๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๓๑
- สังกัดวัด** : วัดหนองกะดง ตำบลดอนเจดีย์ อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี
- ตำแหน่งหน้าที่** : เจ้าคณะตำบลดอนเจดีย์
: เจ้าอาวาสวัดหนองกะดง
: ตำบลดอนเจดีย์ อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี
- ปีที่เข้าศึกษา** : ๒๕๕๖
- ปีที่สำเร็จการศึกษา** : ๒๕๕๙
- ที่อยู่ปัจจุบัน** : วัดหนองกะดง ตำบลดอนเจดีย์ อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี
- โทรศัพท์** : ๐๘๙-๒๕๗-๘๑๕๗
- E-mail** : som1717073@gmail.com